

ВІСНИК

**Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України**

Засновано у 1998 р.

Науковий збірник

**1(69)
2014**

ВІСНИК

Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України

Засновано у 1998 році

Науковий збірник

Засновник і видавець Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 17837-6687ПР від 18 березня 2011 р.

Збірник зареєстровано в базі даних **РИНЦ**
(Російський індекс научного цитування) –
з квітня 2013 р.

Збірник затверджений ВАК України як фаховий із спеціальностей:

- **історичні науки** – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 3-05/6.
- **економічні науки** – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 1-05/6.
- **соціологічні науки** – Постанова Президії ВАК України від 10.11.2010 р. № 1-05/7.

Виходить періодичністю чотири рази на рік

Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється лише за згодою авторів та видавця. У випадку передрукування цих матеріалів посилання на науковий збірник «Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України» обов'язкові.

Рекомендовано до друку Вченою радою АПСВТ.
Протокол № 5 від 6 лютого 2014 р.

Підписано до друку 25.03.2014 р.
Формат – 70x108/16. Друк офсетний.
Папір офсетний №1. Ум.-друку. арк. – 11.55
Тираж – 100 прим.
Ціна договірна.

Видавництво «Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України»
Свідоцтво ДК № 3169 від 16.04.2008 р.
Велика Окружна дорога, 3 Київ-187,
МСП, 03680, Україна,
тел./факс (044) 526-15-45;
e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

Надруковано: ТОВ «Видавництво «Сталь»,
Свідоцтво ДК № 1212 від 28.01.2003 р.
вул. Віталія Шимановського 2/1
м. Київ, 02660, Україна,
тел./факс 516-45-02
Замовлення № 0135

Редакційна колегія:

- Гавриленко І.М.**, доктор філософських наук, професор,
голова редколегії
- Котелянець В.І.**, доктор економічних наук, професор,
заступник голови редколегії з економічних наук
- Добровольська Г.О.**, доктор історичних наук, доцент,
заступник голови редколегії з історичних наук
- Головко Я.Д.**, кандидат фізико-математичних наук, доцент,
відповідальний секретар
- Аркадіус Дурасевич**, PhD (економіка) (*Польща*)
- Андрусишин Б.І.**, доктор історичних наук, професор
- Барматова С.П.**, доктор соціологічних наук, професор
- Бабкіна О.В.**, доктор політологічних наук, професор
- Буященко В.В.**, доктор філософських наук, професор.
- Васильченко З.М.**, доктор економічних наук, професор
- Головко В.І.**, кандидат економічних наук, доцент
- Злобіна О.Г.**, доктор соціологічних наук, професор
- Карагодіна О.Г.**, доктор медичних наук, професор
- Коденська М.Ю.**, доктор економічних наук, професор
- Куценко В.І.**, доктор економічних наук, професор
- Лисенко О.Є.**, доктор історичних наук, професор
- Макеев С.О.**, доктор соціологічних наук, професор
- Марцін Бакієвич**, PhD (економіка) (*Польща*)
- Мірослав Гревінскі**, Dr hab. (політологія) (*Польща*)
- Пилипенко В.Є.**, доктор соціологічних наук, професор
- Реєнт О.П.**, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
- Романова Л.В.**, доктор економічних наук, професор
- Ручка А.О.**, доктор філософських наук, професор
- Соболева Н.І.**, доктор соціологічних наук
- Ставнюк В.В.**, доктор історичних наук, професор
- Співак В.М.**, доктор політичних наук, професор
- Судаков В.І.**, доктор соціологічних наук, професор
- Танчер В.В.**, доктор філософських наук, професор
- Тарасенко В.І.**, доктор соціологічних наук, професор
- Якуба К.І.**, доктор економічних наук, професор

Редакція може не поділяти позиції й точки зору авторів, а також публікувати окремі матеріали у порядку обговорення.

Завідувач редакційно-видавничого сектора Іюніна О.В.
Друкується за редакцією авторів
Переклад на англійську мову Бондар С.І., Тетерук С.П.
Макетування та верстка Іюніна О.В.

© Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2014

У номері

Економіка.	Політика, історія, культура
Проблеми економічного становлення	<i>Андрєєв А.С.</i> Діяльність організаторів-агітаторів радянських органів репатріації «переміщених осіб» на початковому етапі репатріації (1945–1946 рр.) 71
<i>Баженова О.В.</i> Теоретичні засади дослідження питань стійкості економіки 6	<i>Ворона Ю.В.</i> Радянська «освітянська» періодика періоду «перебудови» (1985 – 1991 рр.) про проблеми проф.-тех. освіти у Києві 77
<i>Варналій З.С., Панасюк О.В.</i> Аналіз діяльності суб'єктів малого підприємництва, що працюють на спрощеній системі оподаткування 14	<i>Лебедева Ю.О.</i> Сучасна інтерпретація українськими істориками теорій походження та розвитку Київської Русі 88
<i>Галушка З.І., Антохов А.А.</i> Трансформація механізму функціонування ринку праці в умовах модернізації сучасної економіки..... 23	<i>Ніколаєць К.М.</i> Регіональна диференціація рівня життя населення України у 90-х роках ХХ ст. 95
<i>Горна М. О.</i> Статистичний аналіз загальнообов'язкового державного страхування: соціально-економічна нормаль 30	<i>Обметко О.М.</i> Роль земств у вирішенні питань соціально-економічного піднесення українських губерній в останній чверті ХІХ ст. 101
<i>Гуляєва Л.П.</i> Еволюція податку Тобіна як інструмента регулювання фінансових ринків 34	<i>Пуховець Д.С.</i> Дві промови Фемістія як історичне джерело..... 109
<i>Іванова Т.Г.</i> Оцінка конкурентної позиції банків України 43	<i>Сапелькіна З.П.</i> Культуротворча діяльність Імператорського Православного Палестинського Товариства 115
<i>Кальна-Дубінюк Т.П.</i> Розвиток ринку PR-консалтингу в Україні 47	<i>Третякова А.С.</i> Федералізм як втілення національної автономії України 120
<i>Степасюк Л.М., Тітенко З.М.</i> Органічне виробництво – основний фактор підвищення конкурентоспроможності продукції скартарства в сільськогосподарським підприємствах 52	<i>Щербатюк В.М.</i> До питання про причини Голодоморів в Україні (на вшанування жертв Голодоморів 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.) 124
<i>Шумський А.В.</i> Забезпечення конкурентоспроможності економіки через інноваційні стратегічні шляхи модернізації 56	Автори номера 129
<i>Язлюк Б.О.</i> Обґрунтування інноваційних шляхів структурно-функціональних параметрів модернізації економіки України як основу створення міжнародної конкурентоспроможності 61	Вимоги до статей 131

В номере

Экономика. Проблемы экономического становления

- Баженова Е.В.*
Концептуальные основы
исследования устойчивости
экономики 6
- Варналий З.С., Панасюк О.В.*
Анализ деятельности субъектов
малого предпринимательства,
работающих на управленческой
системе налогообложения 14
- Галушка З.И., Антохов А.А.*
Трансформация механизма функ-
ционирования рынка труда в усло-
виях модернизации современной
экономики 23
- Горная М.А.*
Статистический анализ
общеобязательного государст-
венного страхования: социально-
экономическая нормаль 30
- Гуляева Л.П.*
Эволюция налога Тобина как
инструмента регулирования
финансовых рынков 34
- Иванова Т.Г.*
Оценка конкурентной позиции
банков Украины 43
- Кальная-Дубинюк Т.П.*
Развитие рынка PR-консалтинга в
Украине 47
- Степасюк Л.Н., Титенко Т.П.*
Органическое производство —
основной фактор повышения
конкурентоспособности про-
дукции скотоводства в
сельскохозяйственных
предприятиях 52
- Шумский А.В.*
Обеспечение конкурентоспособ-
ности экономики через
инновационные стратегические
пути модернизации 56
- Язлюк Б.О.*
Обоснование инновационных путей
структурно-функциональных
параметров модернизации эконо-
мики Украины как основу создания
международной конкуренто-
способности 61

История, политика, культура

- Андреев А.С.*
Работа организаторов-агитаторов
советских органов репатриации
«перемещенных лиц» на на-
чальном этапе репатриации
(1944–1946 гг.) 71
- Ворона Ю.В.*
Советская «образовательная»
периодика периода «Перестройки»
(1985–1991 гг.) о проблемах
проф.-тех. образования в городе
Киеве 77
- Лебедева Ю.А.*
Современная интерпретация
украинскими историками теорий
происхождения и развития
Киевской Руси 88
- Николаец К.Н.*
Региональная дифференциация
уровня жизни населения Украины
в 90-х годах XX в. 95
- Обметко О.Н.*
Роль земств в решении вопросов
социально-экономического
подъёма украинских губерний
в последней четверти XIX в. 101
- Пуховец Д.С.*
Две речи Фемистия как
исторический источник 109
- Сапелкина З.П.*
Культуротворческая деятельность
Императорского Православного
Палестинского Общества 115
- Третьякова А.С.*
Федерализм как воплощение
национальной автономии
Украины 120
- Щербатюк В.М.*
К вопросу о причинах Голодоморов
в Украине (в память о жертвах
Голодоморов 1921–1923,
1932–1933, 1946–1947 гг.) 124

Contents

Economics. Problems of economic development

- Bazhenova O.V.*
The conceptual principles of the
research of economy sustainability..... 6
- Varnaliy Z.S., Panasiuk O.V.*
Analysis of small business
entrepreneurship operating on
simplified taxation system..... 14
- Galushka Z.I., Antokhov A.A.*
Transformation of labour market
mechanism in modern economy
modernization 23
- Horna M.O.*
Statistical analysis of the obligatory state
insurance: socio-economic aspect..... 30
- Huliayeva L.P.*
Evolution of the Tobin tax as an
instrument of financial markets
regulation..... 34
- Ivanova T.G.*
The article presents the review of
modern methods of bank
competitiveness assessment 43
- Kal'na-Dubinyuk T.P.*
The development of PR-consulting
market in Ukraine 47
- Stepasyuk L.M.*
Organic production – the main factor
in increasing the competitiveness
production of cattle breeding in
agricultural enterprises 52
- Shumskyy A.V.*
Providing the competitiveness of the
economy through innovative strategic
ways of modernization..... 56
- Yazlyuk B.O.*
Reasoning the innovative ways of
structural and functional parameters
of modernization of economics in
Ukraine as the basis for creating the
international competitiveness 61

Politics, history, culture

- Andreyev A.S.*
The activity of organizers and agitators
of Soviet repatriation bodies of
«displaced persons» at the beginning
level of repatriation (1944–1946 rr.)..... 71
- Vorona Y.V.*
Soviet 'educational' periodicals of the
perestroika era (1985–1991) on the
problems of (professional) vocational
education in Kyiv..... 77
- Lebedeva J.A.*
Modern interpretation of theories of
the origin and development of Kievan
Rus by Ukrainian historians 88
- Nikolaets K.N.*
Regional differentiation in the living
standards of the population of
Ukraine in the 90s of the twentieth
century 95
- Obmetko O.M.*
The role of zemstvo (district councils)
within social and economic prosperity
of Ukrainian provinces in the last
quarter of the nineteenth century 101
- Pukhovets D.S.*
Two speeches of Themistius as a
historical source 109
- Sapielkina Z.P.*
Culture-activities of the Imperial
Orthodox Palestinian Society..... 115
- Tretyakova A.C.*
Federalism as the embodiment of the
national autonomy of Ukraine..... 120
- Sbcherbatyuk V.M.*
On the reasons of Famine in Ukraine
(in remembrance of the victims of
Famine of 1921–1923, 1932–1933,
1946–1947)..... 124

Економіка. Проблеми економічного становлення

УДК 338.1:330.3(045)

Баженова О.В.,

канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри економічної кібернетики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Теоретичні засади дослідження питань стійкості економіки

У статті проаналізовано тлумачення таких понять, як стійкість економічної системи, стійкий економічний розвиток та стійке економічне зростання, на основі чого визначено їх основні сутнісні характеристики та виокремлено відмінності між ними. Запропоновано трактування стійкого економічного зростання та стійкого економічного розвитку, що описують характерні особливості цих процесів, узагальнюють існуючі теоретичні підходи до їх визначення та придатні для використання в прикладних дослідженнях, насамперед в економіко-математичному моделюванні.

Ключові слова: економічна система, стійкість економічної системи, стійкий економічний розвиток, стійке економічне зростання, збалансоване зростання, траєкторія збалансованого зростання

Зростаючі зовнішні та внутрішні шоківі впливи на економіку України та її значна уразливість спричиняють деструктивні наслідки для економічної системи в цілому, її економічного зростання та добробуту населення зокрема. Питанням стійкості економічної системи, стійкого розвитку та стійкого економічного зростання на сучасному етапі відводиться багато уваги, тому в економічній літературі існує велика кількість праць, присвячена даній проблематиці. Водночас моделювання цих явищ та процесів вимагає поглибленого аналізу та осмислення їх сутнісних властивостей. Тому, насамперед, проблема дослідження полягає у з'ясуванні основних сутнісних характеристик цих понять та відмінностей між ними.

Серед багатьох наукових здобутків вітчизняних та зарубіжних вчених, присвячених питанню стійкості економічних систем, у наукових дослідженнях виокремлюються праці таких науковців, як Бір С., Бородін А.І., Вінер Н., Геєць В.М., Данілов-Данільян В.І., Дейлі Г., Козловський С.В., Кисельова Н.Н., Муравих А.І., Павловський М.А., Терехов Л.Л., Шовгенов Т.М. та ін. Концептуальним питанням дослідження стійкого розвитку присвячені праці Барбієра Е.Б., Брундтланд Г.Х., Пірса Д.В., Пірейджеса Д.К., Репетто Р., Тітенберга Т., Пезея Дж., Мебрату Д. та багатьох інших вітчизняних та зарубіжних вчених. У розвитку засад теорії економічного зростання відзначимо фундаментальні наукові здобутки Й.Шумпетера, Р.Солоу, Ф.Рамсея, Д.Касса, П.Даймонда, Д.Ромера, М.Кондратьєва, С.Кузнеця та ін.

Незважаючи на значні наукові здобутки, питання визначення основних сутнісних характеристик зазначених вище понять та відмінностей між ними все ще є дискусійними. Зокрема, необхідно відмітити суперечливий характер та відсутність чіткості у трактуванні стійкості економічної системи, стійкого розвитку та стійкого економічного зростання.

Тому метою даного дослідження є з'ясування сутності понять стійкість економічної системи, стійкий розвиток та стійке економічне зростання та виокремлення відмінностей між ними.

Для виявлення основних характеристик категорії «стійкість економічної системи» застосуємо системний підхід. Для цього надалі вважатимемо, що економічна система являє собою множину взаємопов'язаних елементів або підсистем, зв'язками між якими можуть виступати різного роду трансакції, потоки, причинно-наслідкові зв'язки тощо. Водночас для функціонування будь-якої системи характерний взаємозв'язок із зовнішнім середовищем. Тому поведінка системи залежить не тільки від внутрішньої складової, але і від факторів зовнішнього середовища – вхідних змінних. Але, в свою чергу система також продукує вихідні змінні, що впливають на оточуюче її зовнішнє середовище [1]. І нарешті, «стан системи або, іншими словами, значення, що приймають всі внутрішні змінні системи, визначається її попереднім станом та вхідними змінними, що вона отримала, в минулий період часу» [1]. Таким чином, під *стійкістю системи* розуміють тотожність вихідних змінних та змінних «стану». У протилежному випадку має місце *стійкість виходів системи* [1].

Термін «стійкість» походить від латинського «sustenerе» [2], що в перекладі на українську означає «підтримувати, дотримуватися». Англійське «to sustain» у словнику Вебстера [3] трактується як «підтримувати, продовжувати без перерв, зменшення» тощо.

В науковій літературі існує велика кількість визначень поняття стійкості економічної системи, тлумачення якого в нашому дослідженні розглянемо насамперед з точки зору системного підходу та теорії управління.

Американський математик та основоположник кібернетики Норберт Вінер [4] говорячи про стійкість, як форму поведінки вищих форм комунікативних організмів, вказує на те, що «зовнішнє середовище може видозмінювати форму їх поведінки, перетворюючи її в таку форму поведінки, яка в тому чи іншому сенсі буде більш ефективно впливати на майбутнє зовнішнє середовище».

Представник «другої хвилі» кібернетики, британець Стаффорд Бір ототожнює стійкість з поняттям гомеостазу. Він наголошує на тому, що однією з основних властивостей життєздатної системи¹ (viable system) є підтримування гомеостатичної рівноваги або гомеостазису. Ця властивість характерна як для біологічних, так і для соціальних та економічних систем [5]. У випадку відсутності життєздатності система зазвичай втрачає стійкість, що призводить до її руйнування.

На сучасному етапі розвитку наукового пізнання стійкість системи трактують як «здатність зберігати рух по визначеній траєкторії (підтримувати певний режим функціонування), незважаючи на збурення, що на неї впливають» [6] або як «стабільність, здатність системи, що має достатньо складну поведінку, зберігати деякі властивості та характеристики незмінними» [7].

Розрізняють такі види стійкості як рівновага, гомеостаз або гомеостазіс та стаціонарний режим функціонування або цикл [6, 7, 8] (рис.1).

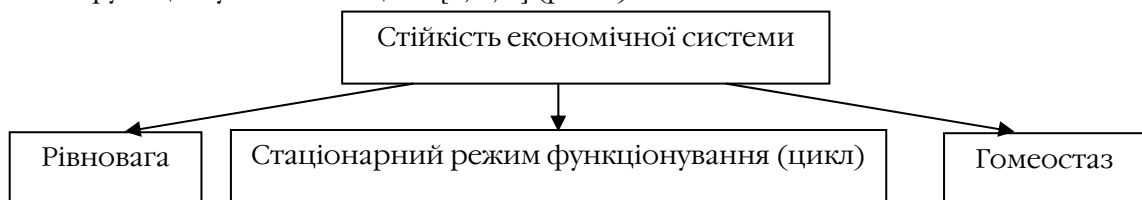

Рис. 1. Види стійкості економічних систем

Під рівновагою розуміють поняття, яке «відноситься до різних ситуацій, що характеризуються взаємодією різноспрямованих сил, вплив яких взаємно нейтралізується так, що спостережувані властивості системи залишаються незмінними» [6].

Стаціонарний режим функціонування системи або цикл визначається періодичним повторенням однієї й тієї ж послідовності станів – стійкої множини станів [6, 7, 8].

¹ За Біром життєздатність системи, що самоорганізовується, означає те, що така система має своєю ціллю продовження існування по крайній мірі до тих пір, поки її мета не буде досягнута.

В свою чергу гомеостаз відображає «здатність відкритої системи зберігати значення суттєвих змінних у визначених границях, незважаючи на дію збурень» [9]. Або визначається як «стійкий стан рівноваги відкритої системи в її взаємодії з середовищем» та «незмінність суттєвих параметрів системи незалежно від впливу зовнішнього середовища», тобто «незмінність відношення системи з середовищем» [6].

Трактування стійкості як філософської категорії вперше було запропоновано німецьким філософом Г.В.Ф. Гегелем. Філософська проблема стійкості пояснюється протиріччям категорій «розвиток» та «стійкість» [10, с.4]. Так, стійкість системи передбачає її здатність зберігати певний стан, незважаючи на дію збурень, а розвиток – зміну цього стану.

Згідно третього закону діалектики Гегеля – закону «заперечення заперечення» – розвиток має циклічний, спіралевидний характер. При цьому перехід від одного якісного стану в інший супроводжується збереженням певних властивостей, накопичених на попередньому етапі розвитку. Тобто, система змінюється, але «зберігає в себе в перетвореному вигляді те спільне, що пов'язує її з попередньою системою» [10, с.5]

Категорія «стійкість економічної системи» займає чільне місце в нашому дослідженні, тому ми вважаємо за доцільне навести широку палітру її визначень, що зустрічаються у вітчизняній та закордонній літературі (таблиця 1).

Таблиця 1

Визначення поняття стійкості економічної системи у вітчизняній та закордонній літературі

<i>Автори</i>	<i>Визначення поняття стійкості економічної системи</i>
Муравих А.І. [11, с.10]	Здатність системи протистояти процесу руйнування, тобто розпаду на частини, які не здатні забезпечувати досягнення цільової установки попередньої системи. Такий розпад виникає в результаті неконтрольованого зростання різного роду збурень в системі
Бородін А.І., Кисельова Н.Н. [10, с.6]	Здатність системи забезпечувати та підтримувати кількісний та якісний рівень розвитку протягом деякого часу, незважаючи на збурюючі фактори внутрішнього та зовнішнього характеру, а також її здатність послідовно реалізовувати свої функціональні задачі – задовольняти потреби людей, в тому числі і в благах природного середовища, що забезпечується шляхом передбачення та запобігання негативним впливам, що порушують стійкість
Цитичко В.Н. [10]	Здатність збереження якісної визначеності при зміні структури системи та функцій її елементів
Терехов Л.Л. [10]	Здатність системи функціонувати у станах, близьких до рівноважного, в умовах постійних зовнішніх та внутрішніх збурюючих впливів
Тарасова О. О. [12]	Здатність економічної системи, яка потрапила в несприятливе відхилення за межі її допустимого стану, повернутися у стан рівноваги за рахунок власних та позичених ресурсів
Попельнюхов Р.В. [13]	Здатність ефективно протидіяти несприятливим внутрішнім та зовнішнім впливам, адекватно та швидко змінювати свою внутрішню структуру у відповідності з різними умовами.
Козловський С.В. [14]	Здатність економічної системи після деякого збурення (зміни параметрів економічної системи, її показників), доволі швидко повертатися в стан не гірший попереднього, зберігаючи свій стан завгодно довго, але маючи можливість покращити свій стан до рівня впливу, тільки при позитивній зміні економічних параметрів системи
Воробйова І.П. [15]	Здатність протистояти несприятливим внутрішнім та зовнішнім силам, зберігаючи при цьому параметри розвитку, стабільні показники та оптимальні пропорції, динамізм розвитку та ефективне використання ресурсів, що зберігаються та відновлюються для потреб країни та майбутніх поколінь.

Продовження табл. 1

Автори	Визначення поняття стійкості економічної системи
Шовгенов Т.М. [16]	Здатність ефективно використовувати, автономно видозмінювати ресурси свого розвитку, неперервно нарощувати показники своєї позитивної зміни, не збільшуючи чи мінімізуючи видатки базових не відновлювальних ресурсів.
Колотова Н.С. [17]	Здатність економіки відновлювати траєкторію руху під впливом зовнішніх збурюючих факторів. Умовою такого розвитку є збереження динамічних показників системи у визначеному діапазоні одночасно на трьох структурних рівнях: макро-, мезо- та мікро-рівнях
Павловский М.А. [18]	Деяка властивість економічної системи відображати її динаміку, яка залежить від багатьох факторів
Вільна енциклопедія [19]	Здатність системи зберігати поточний стан при наявності зовнішніх впливів. В макроекономіці – довгострокова рівновага між експлуатацією ресурсів та розвитком людського суспільства
Макарова Є.В. [20]	Система економічних відносин, що забезпечують довгостроковий розвиток економічної системи з наявністю механізмів саморегулювання (стабілізації та рівноваги), що здатні досягти комплексного рішення економічних, соціальних та екологічних проблем в умовах глобалізації світової економіки.
Ерроу К. [21]	Стійкість означає «не спадання» міжчасового соціального добробуту (V) з плином часу, тобто в момент часу t повинна задовольнятися умова $\frac{dV_t}{dt} \geq 0$.

Джерело: складено автором

Таким чином, стійкість економічної системи являє собою здатність економіки ефективно функціонувати в стані рівноваги, виконуючи покладені на неї завдання; забезпечувати довгостроковий розвиток; зберігати властивості системи на незмінному рівні та її основні характеристики у допустимих межах; повертатися до рівноважної траєкторії руху в результаті дії внутрішніх та зовнішніх шоків впливів.

Говорячи про стійкість економічної системи варто згадати концепцію економіки стійкого стану, яка з'явилася в економічній науці в 90-х рр. 20 ст. та описує економіку, що характеризується достатньо стабільними показниками, які може забезпечити екологічна система. Іншими словами, такі характеристики економіки як населення, природні ресурси, капітал є обмеженими (не можуть зростати нескінченно) та обумовлюються внутрішніми особливостями системи. Водночас ніяких обмежень на зростання таких показників як знання не накладається. В свою чергу, згідно цієї концепції стан економічної системи буде стійким, якщо він досягається в разі неперевищення екологічних обмежень [19].

В контексті розкриття поняття стійкості економічної системи на особливу увагу заслуговує концепція «стійкого розвитку».

Стійкий або гармонійний розвиток, як його визначають деякі вчені [22, с.286], на думку Голови Міжнародного валютного фонду Крістін Лагард, в своїй основі має «макроекономічну та фінансову стабільність, що прокладає шлях робастному зростанню та продуктивній економіці» [23]. За підрахунком фахівців Світового банку існує близько 33 визначень цієї категорії, що охоплюють її економічну, соціальну та екологічну складові [24], [25]. Тут необхідно відзначити визначення стійкого розвитку, надані такими вченими-економістами, як Е.Б.Барбієр [26], Ф.В.Пірс [27], Ф.К.Пірейджес [28], Р.Репетто [29], Т.Тітенберг [30] та тлумачення Світового банку [31].

Слід зазначити, що поняття стійкого розвитку в значній мірі відрізняється від поняття стійкості, оскільки розвиток характеризується виходом системи з рівноважного стану, тобто вказує на «цілеспрямовану та поступальну зміну» [1]. В свою чергу, розвиток не

«обов'язково означає кількісне зростання, в значній мірі наголошуючи на якісному розгортанні можливостей та зростаючій складності (що залежить від конкретної ситуації та може включати або вимагати кількісного зростання)» [1]. Тобто, стійкість означає постійність, рівновагу, а розвиток – «можливий тільки при умові постійного виходу системи з рівноважного стану» [32].

Термін «стійкий розвиток» вперше був введений в ужиток в 1987 році після опублікування звіту Світової комісії з навколишнього середовища та розвитку (комісії Брундтланда) «Наше спільне майбутнє». Стійкий розвиток трактувався як такий, «що дозволяє задовольняти потреби теперішнього покоління, не ставлячи під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби» [33].

Міжнародний інститут навколишнього середовища та розвитку спирається на відокремлення трьох систем, властивих будь-якому процесу розвитку (екологічної, соціальної та економічної систем). Завданням стійкого розвитку вони вважають максимізацію досягнення цілей зазначених систем із застосуванням адаптивного процесу компромісів [34]. Особливістю трактування стійкого розвитку є те, що розвиток базується на зростаючому розширенні можливостей населення брати відповідальність за власний розвиток у поєднанні зі знанням обмежень навколишнього середовища та вимог задоволення основних потреб.

Світова ділова рада зі стійкого розвитку трактує стійкий розвиток як такий, що дозволяє задовольняти потреби теперішнього покоління, не ставлячи під загрозу добробут майбутніх поколінь. При цьому припускається, що економічне зростання та захист навколишнього середовища пов'язані між собою та якість теперішнього та майбутнього життя залежить від задоволення основних потреб людини без створення шкоди навколишньому середовищу [34].

Порівняння зазначених трьох трактувань поняття «стійкий розвиток» провідними світовими інституціями з розвитку та навколишнього середовища ґрунтоване на таких критеріях, як «епіцентр рішення», «платформа рішення» та «центр лідерства» (таблиця 2).

Таблиця 2

Порівняльний аналіз інституційних трактувань стійкості

Інституція	Рушійна сила	Епіцентр рішення	Платформа рішення	Інструменти (лідерство)
Світова комісія з навколишнього середовища та розвитку	Політичний консенсус	Стійке зростання	Національний рівень	Уряди та міжнародні організації
Міжнародний інститут з навколишнього середовища та розвитку	Сільський розвиток	Первинне піклування про навколишнє середовище	Громади	Міжнародні недержавні інституції
Світова ділова рада зі стійкого розвитку	Діловий інтерес	Еко-ефективність	Бізнес та промисловість	Корпоративне лідерство

Джерело: [34]

Деякі вчені покладають, що стійкість та розвиток суперечать один одному [35]. Але, розглядаючи розвиток з позицій філософії, на думку російського вченого Данілова-Данільяна [36] можна констатувати, що він являє собою частковий випадок руху. В свою чергу, при трактуванні стійкості руху він відмічає, що рух пов'язаний зі зміною, а стійкість – з «постійністю якого-небудь відношення або властивості об'єкту, що зберігається при будь-яких змінах». За свідченням [36], більшість вчених, розглядаючи стійкий розвиток, передбачають також і певне *економічне зростання* в тій чи іншій формі. При цьому відмінність понять розвитку та зростання, на його думку, полягає в тому, що зростання передбачає кількісні зміни, в той час як розвиток ґрунтується на якісних.

В чому ж полягають інші відмінності категорій «розвиток» та зростання? Для відповіді на це питання наведемо інші тлумачення згаданих категорій. Зокрема, згідно академічного

тлумачного словника української мови, розвиток – це «процес, в результаті якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого» [37]. А поняття зростання, яке найбільш точно описано у тлумачному словнику Ожегова [38], визначається як «збільшення в кількості, розмірах, розвитку..., посилення, укріплення..., удосконалення в процесі розвитку». За матеріалами [19] зростання – це «процес збільшення будь-якої якості з часом», в той час як економічне зростання визначається як «збільшення обсягу виробництва продукції в національній економіці за визначений період часу». В економічній науці відмінність між зростанням та розвитком економіки вперше було визначено в 1911 році Йозефом Шумпетером, який трактував економічне зростання як кількісні зміни – збільшення виробництва та споживання з часом одних і тих же товарів та послуг. А економічний розвиток, на його думку, це позитивні якісні зміни, спрямовані на зростання, на підвищення якості життя.

В цілях практичного використання найбільш точно зазначені категорії наведено Базилевичем В.Д. у [39, с.36, 162], де економічне зростання визначається як «довгостроковий поступальний приріст ВВП, ВНП або НД на основі більшого (або) кращого використання ресурсів та удосконалення технологій». Водночас під економічним зростанням розуміється «реальний приріст ВВП, ВНП чи НД на одну особу в довгостроковому періоді без порушень рівноваги в короткострокових періодах». А економічний розвиток автори [39, с.37] тлумачать як «процес функціонування та еволюції економічної системи в довгостроковому періоді, що відбувається під впливом економічних суперечностей, потреб та інтересів». На їх думку, економічне зростання обумовлює можливості економічного розвитку економічної системи в цілому, зокрема соціально-економічного розвитку та підвищення добробуту населення.

В контексті трактування категорій «економічне зростання» та «стійкість економічного зростання» також варто згадати про поняття *збалансованого зростання*, яке характеризується сталими відношеннями економічних змінних. В теорії економічного зростання значну увагу акцентують також на понятті *траєкторії збалансованого зростання*, що відображає ситуацію, при якій економічні змінні зростають з постійними темпами.

В прикладному сенсі в цілях економіко-математичного моделювання найбільш ґрунтовно відмінність між стійкістю економічного зростання та стійким розвитком описана в роботі [24] в контексті запропонованих автором еколого-економічних моделей. Зокрема, економічне зростання визначається як збільшення кількості виробленої продукції або споживання; розвиток (в якості процесу) – як збільшення соціального забезпечення або зростання споживання на одну особу, у випадку ж трактування розвитку як стану – ситуація, при якій мінімальне споживання на одну особу перевищує споживання для задоволення основних потреб. *Стойке економічне зростання* трактується в контексті не зниження кількості виробленої продукції або споживання та позитивного або неспадного темпу зростання виробленої продукції або споживання.

Однак, на нашу думку, під стійким економічним зростанням в контексті проведення подальших практичних досліджень доцільніше розуміти позитивні (або неспадні) темпи зростання не тільки виробленої продукції та споживання, але й інших макроекономічних показників, що характеризують соціально-економічний розвиток економіки країни (окрім заборгованості із виплати заробітної плати, кількості зареєстрованих безробітних, індексу цін виробників промислової продукції та індексу споживчих цін).

В свою чергу, стійкий розвиток як процес характеризується «не зниженням» соціального забезпечення та зростанням мінімального споживання на одну особу. У випадку трактування стійкого розвитку як стану констатуємо не зниження соціального забезпечення разом з перевищенням мінімального споживання на одну особу над споживанням для задоволення основних потреб та одночасно перевищення екологічно стійкого споживання над максимальним споживанням на одну особу.

На основі проведеного аналізу, з нашої точки зору, під стійким економічним розвитком слід розглядати позитивні (або неспадні) темпи зростання основних макроекономічних показників соціально-економічного розвитку, зазначені вище, та показники, що характеризують соціальне забезпечення та еколого-економічний розвиток країни.

Узагальнюючи викладене вище, доходимо висновку, що на перший погляд схожі поняття стійкості економічної системи, стійкого розвитку та стійкого економічного зростання відрізняються за своїми сутнісними характеристиками. На основі проведеного аналізу з метою проведення подальших прикладних досліджень нами запропоновані трактування стійкого економічного зростання та стійкого економічного розвитку, що описують характерні особливості цих процесів та узагальнюють існуючі теоретичні підходи до їх визначення.

Література

1. Gallopin G. A systems approach to sustainability and sustainable development / G.Gallopin. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cepal.org/publicaciones/xml/8/12288/lcl1864i.pdf>
2. Redclift M. Sustainable development: Economics and the Environment. / M. Redclift // In strategies for sustainable Development, edited by M. Redclift and C.Sage. — Chichester, UK: John Wiley and Sons, 1994. — pp.17-34.
3. Merriam-Webster Online Dictionary, 2014 by Merriam-Webster, Incorporated [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.merriam-webster.com>
4. Винер Н. Человек управляющий. /Н.Винер — СПб.: Питер, 2001. — 288 с.
5. Beer S. Decision and Control: The Meaning of Operational Research and Management Cybernetics / S.Beer — John Wiley & Sons, Ltd., 1994. — 559 p.
6. Лопатников Л. И. Экономико-математический словарь: Словарь современной экономической науки / Л.И.Лопатников — 5-е изд., перераб. и доп. — М.: Дело, 2003. — 520 с.
7. Экономико-математический экономический словарь/Гл.ред. В.И. Данилов-Данильян. — М.: Большая Российская энциклопедия: Издательский дом «ИНФРА-М», 2003. — 688с.
8. Бородин А.И., Бильчак В.С. Формирование устойчивого развития предприятия региона: механизмы, методы, управление (эколого-экономический аспект): монография / А.И.Бородин, В.С.Бильчак — Калининград, Изд-во РГУ им. И.Канта, 2009. — 185 с.
9. Бешанова Ю.М. К вопросу об устойчивости предпринимательских структур / Ю.М.Бешанова // Современная экономика: проблемы и решения. — 2010. — №4(16). — С. 25-29.
- 10.Бородин А.И., Киселева Н.Н. Региональные экономические системы и их устойчивость / А.И. Бородин, Н.Н.Киселева //Вестник Удмуртского университета. — Вып.4. — 2011. — С. 3-7.
- 11.Муравых А.И. Экологический менеджмент: системно-институциональный подход / А.И. Муравых — М.: Издательство РАГС, 2000. — 200 с.
- 12.Тарасова О.О., Цюмрюк Ю.С. Розробка системи показників для оцінки фінансово-економічної стійкості підприємства / О.О.Тарасова, Ю.С.Цюмрюк // Формування ринкових відносин в Україні: зб. наук. пр. — К., 2008. — № 5. — С. 17—23.
- 13.Попельнюхов Р.В. Теоретико-методичні засади макроекономічної стабільності /Р.В.Попельнюхов // Економіка та держава. -2009. — № 12. — С. 58—61.
- 14.Козловський С.В. Управління стійкістю макроекономічною системою України з використанням інноваційних технологій моделювання / С.В.Козловський // Збірник наукових праць ВНАУ. Серія: Економічні науки. -2010. — №3. — С.44-63.
- 15.Воробьева И.П. Устойчивость экономики и проблемы ее обеспечения в современной России / И.П.Воробьева // Вестник Томского государственного университета. Экономика. -2012. — №1(17). — С. 17-25.
- 16.Шовгенов Т.М. Основные аспекты устойчивости региональных социально-экономических систем / Т.М. Шовгенов // Региональная экономика и управление: электр. науч. журн. / Вятский государственный университет — [Электронный ресурс]. — Киров: ООО «Международный центр научно-исследовательских проектов», 2007. — №3 (11). — № гос регистрации статьи 0420700035/0024. — Режим доступа: <http://region.mcnp.ru>.
- 17.Колотова Н.С. Устойчивость развития транзитивной экономики: Автореф. дис. ... канд. экон. Наук / Н.С. Колотова — Челябинск, 2005. — 28 с.
- 18.Павловський М. А. Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія) / М.А.Павловський. — К., «Техніка», 2001. — 312 с.
- 19.Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.wikipedia.org
- 20.Макарова Е.В. Устойчивость экономической системы в условиях глобализации мировой экономики: Автореф. дис. ... канд.экон. наук / Е.В.Макарова — Улан-Удэ, 2006. — 31с.
- 21.Arrow K. Are We Consuming Too Much? / K.Arrow, P.Dasgupta, Goulder L., Daily G., Ehrlich P., Heal G., Levin S., Maler K.-G., Schneider S., Starrett D., Walker B. // Journal of Economic Perspectives — 2004. —

- Volume 18, Number 3. — p.147-172. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.180.5846&rep=rep1&type=pdf>
22. Фещур Р.В., Баранівська Х.С. Економічна стійкість підприємства – становлення понятійного базису / Р.В.Фещур, Х.С.Баранівська [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua>
23. Lagarde C. Back to Rio—the Road to a Sustainable Economic Future / C. Lagarde. — International Monetary Fund, Washington DC, June 12, 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.imf.org/external/np/speeches/2012/061212.htm>
24. Pezzey J. Sustainable Development Concepts: An Economic Analysis / J. Pezzey // World Bank Environment Paper Number 2, 1992. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/1999/10/21/000178830_98101911160728/Rendered/PDF/multi_page.pdf
25. Ouattara A.D. Macroeconomics and Sustainable Development / A.D.Ouattara // Address at the World Bank's Fifth Annual Conference on Environmentally and Socially Sustainable Development Washington, D.C., October 7, 1997 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.imf.org/external/np/speeches/1997/100797.htm>
26. Barbier E.B. The concept of sustainable economic growth / E.B. Barbier // Environmental Conservation. — 14(2). — pp.101-110. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=5931416>
27. Pearce D.W. Foundations of an ecological economics / D.W. Pearce // Ecological Modelling. — 1987. — №38. — pp. 9-18.
28. Pirages D.C. A social design for sustainable growth / D.C. Pirages // In Pirages, D.C. (ed.), The Sustainable Society — Implications for Limited Growth. — Praeger, New York, 1977.
29. Repetto R. The Global Possible – Resources, Development and New Century / R. Repetto. — Yale University Press, New Haven, 1985.
30. Tietenberg T.H. Environmental and Natural Resource Economics / T.H.Tietenberg. — Scott, Foresman, &Co, Glenview, Illinois, 1984.
31. World Bank. Environment, Growth, and Development. Development Committee Pamphlet 14. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/TW3P/IB/2000/04/05/000178830_98101901582496/Rendered/PDF/multi_page.pdf
32. Головка Е.В. Дефиниции устойчивости экономической системы / Е.В.Головка // Молодой ученый. — 2013. — №5. — С. 283-285.
33. WCED. Our common Future. — London: Oxford University Press, 1987. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://conspect.nl/pdf/Our_Common_Future-Brundtland_Report_1987.pdf
34. Mebratu D. Sustainability and Sustainable Development: Historical and Conceptual Review / D. Mebratu — Elsevier Science Inc., 1998 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.is.cnpn.embrapa.br/bibliografia/1998_sustainability_and_sustainable_development_Historical_and_conceptual_review.pdf
35. Валянський С.И. Третий путь цивилизации, или спасет ли Россия мир? / С.И.Валянський, Д.В. Калюжный. — М., Алгоритм, 2002. — 495 с.
36. Данилов-Данильян В.И., Лосев К.С., Рейф И.Е. Перед главным вызовом цивилизации. Взгляд из России / В.И. Данилов-Данильян, К.С.Лосев, И.Е.Рейф — М.: ИНФРА-М, 2005.- 224 с.
37. Словник української мови / Білодід І.К. та ін. [В 11 т.] [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sum.in.ua/>
38. Толковый словарь русского языка. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ozhegov.org/>
39. Базилевич В.Д., Базилевич К.С. Ринкова економіка: основні поняття і категорії: Навч. посіб. / В.Д.Базилевич, К.С.Базилевич — 2-ге вид., стер. — К.: Знання, 2008. — 263с. — (Вища освіта XXI століття).

Баженова Е.В., кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры экономической кибернетики, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Концептуальные основы исследования устойчивости экономики. В статье проанализированы такие понятия как устойчивость экономической системы, устойчивое экономическое развитие и устойчивый экономический рост, на основе чего определены их основные сущностные характеристики и выделены различия между ними. Предложены трактовки устойчивого экономического роста и устойчивого экономического развития, описывающие их характерные особенности, обобщающие существующие теоретические подходы к их определению и пригодные для использования в прикладных исследованиях, прежде всего в экономико-математическом моделировании.

Ключевые слова: экономическая система, устойчивость экономической системы, устойчивое экономическое развитие, устойчивый экономический рост, сбалансированный рост, траектория сбалансированного роста

Bazhenova O.V., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Economic Cybernetics Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv

The conceptual principles of the research of economy sustainability. The paper analyses such concepts as sustainability of the economic system, sustainable economic development and sustainable economic growth. On the basis of essential characteristics of these categories, the differences between them are defined. The interpretation of sustainable economic growth and sustainable development that describe the characteristics of these processes is given. Existing theoretical approaches to their definitions which are suitable for use in applied researches, especially in the economic modelling, are proposed.

Key words: economic system, sustainability of the economic system, sustainable economic development, sustainable economic growth, balanced growth, balanced growth trajectory.

УДК 336.225.6:334.012.61-022.51](477)(045)

Варналії З.С.,

докт. екон. наук, професор професор кафедри фінансів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

Панасюк О.В.,

ст. викладач кафедри аудиту та економічного аналізу
Національного університету ДПС України

Аналіз діяльності суб'єктів малого підприємництва, що працюють на спрощеній системі оподаткування

У статті здійснено аналіз діяльності суб'єктів малого підприємництва, що працюють на спрощеній системі оподаткування. Показано динаміку розрахунку фізичних осіб-підприємців які здійснюють діяльність на спрощеній системі оподаткування за єдиним податком у 2002-2012 рр. Зазначено, що за вказаний період зазнало змін адміністрування єдиного податку й знизився рівень ухилень від його сплати в тому числі за рахунок прийняття Податкового кодексу України. Також проведено оцінку застосування в національній податковій системі спрощених режимів оподаткування. Надано пропозиції щодо вдосконалення спрощеної системи оподаткування суб'єктів малого підприємництва в Україні.

Ключові слова: мале підприємництво, податки, податкова система, спрощена система оподаткування, єдиний податок, фізичні особи-підприємці, малі підприємства.

Роль малого підприємництва в сучасній економіці постійно зростає. Це пов'язано з його можливостями у сфері підвищення рівня зайнятості населення, розвитку сфери послуг, більшої гнучкості щодо мінливого попиту, що робить мале підприємництво свого роду «подушкою безпеки» в разі зміни макроекономічної кон'юнктури. Саме тому важливою проблемою є вдосконалення оподаткування малого підприємництва, оскільки, на сьогоднішній день, саме воно стало одним з основних непрямих інструментів стимулювання розвитку підприємництва в Україні.

Важливим чинником такого стимулювання, про що свідчить і світовий досвід, і вітчизняна практика, є спрощена система оподаткування суб'єктів малого підприємництва. Спрощена система оподаткування, як відомо, є одним з елементів загальної системи податкового стимулювання підприємницької діяльності в Україні, який є найбільш поширеним на практиці та має високий рівень ефективності. Найбільшій популярності дана система

набула серед фізичних осіб. Саме тому аналіз динаміки розрахунку фізичними особами-підприємцями за єдиним податком має бути досліджений першочергово.

Дослідження у сфері спрощеної системи оподаткування суб'єктів малого підприємництва не втрачають своєї актуальності протягом всього періоду становлення і розбудови вітчизняної податкової системи, свідченням чому роботи А. Данилова, Ю. Іванова, А. Крисоватого, Т. Паєнтко, А. Соколовської, А. Тищенко, К. Швабія та інших.

Безпосередньо теоретико-практичним аспектам розвитку спрощеної системи оподаткування в умовах дії Податкового кодексу приділено увагу в наукових розробках Борейко В. І., Буряк Н.Б., Коваль Л. П., Коротуна В.І., Макарова В.В., Музиченко О.В., Небави М. І., Покатаєвої О. В., Слатвінської М. О. та ін. В даних працях зроблено оцінку ефективності використання єдиного та фіксованого податку, запропоновано підходи щодо визначення оптимальної системи оподаткування для окремого представника малого підприємництва, визначено стратегічні цілі та завдання формування державної політики у сфері малого підприємництва в Україні [1-7,9,10].

Водночас, прийняті лише у жовтні 2011 року норми щодо застосування спрощеної системи оподаткування залишають не вирішеним цілий ряд проблемних питань. Найбільше це стосується необхідності здійснення змін в податковому адмініструванні, створення умов для збільшення кількісного та якісного складу малого підприємництва.

Мета статті полягає в аналізі діяльності суб'єктів малого підприємництва, що працюють на спрощеній системі оподаткування, оцінці застосування в національній податковій системі спрощеної системи оподаткування суб'єктів малого підприємництва, а також в розробці пропозицій щодо вдосконалення спрощеної системи оподаткування суб'єктів малого підприємництва в Україні.

З метою більш глибоко і всебічного дослідження проаналізуємо спочатку діяльність фізичних осіб-підприємців, а потім юридичних осіб, що працюють на спрощеній системі оподаткування,

При аналізі діяльності фізичних осіб-підприємців, що працюють на спрощеній системі оподаткування необхідно звернути особливу увагу на вплив дії Податкового кодексу України на відповідні показники. Узагальнені дані про абсолютні та відносні показники розрахунку фізичних осіб підприємців по єдиному податку за 2002-2012 рр. наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Динаміка розрахунку фізичних осіб-підприємців які здійснюють діяльність на спрощеній системі оподаткування за єдиним податком у 2002-2012 рр. *

Рік	Кількість платників єдиного податку	Абсолютне відхилення	Відносне відхилення (%)	Загальний обсяг річної виручки (тис.грн.)	Абсолютне відхилення	Відносне відхилення (%)	Сплачено єдиного податку (тис.грн.)	Абсолютне відхилення	Відносне відхилення (%)
2002	540259,00	0	0	20154124,00	0	0	283693,00	0	0
2003	700885,00	160626,00	29,73	36613883,00	16459759,00	81,66	875648,00	591955,00	208,66
2004	602437,00	62178,00	11,50	49948915,00	29794791,00	147,83	1 052 103,00	768410,00	270,86
2005	696801,00	156542,00	28,97	60774414,00	40620290,00	201,55	1 213 815,00	930122,00	327,86
2006	824459,00	284200,00	52,60	84689873,00	64535749,00	320,21	1 497 549,00	1213 855,00	427,88
2007	974927,00	434668,00	80,45	11248938,00	92335214,00	458,15	1 990 897,00	1707 203,00	601,78
2008	1 137 121,00	596862,00	110,48	154659733,00	134505609,00	667,39	2 416 690,00	2132 996,00	751,87
2009	1 161 605,00	621346,00	115,01	144491674,00	124337550,00	616,93	1 103 693,00	820000,00	289,04
2010	1 166 799,00	626540,00	115,97	155249915,00	135095791,00	670,31	1 162 937,00	879243,00	309,93
2011	1 051 100,00	510841,00	94,55	144775589,00	124621465,00	618,34	1 113 207,00	829513,00	292,40
2012	1 271 687,00	731428,00	135,38	204444485,00	184290361,00	914,41	3 610 853,00	3327 159,00	1172,8

*Розраховано за даними Міністерства доходів і зборів України

З представлених у таблиці 1 даних можна побачити, що протягом всього аналізованого періоду спостерігалася нестабільна динаміка як зміни кількості фізичних осіб-підприємців, що працювали за спрощеною системою оподаткування, так і відповідних сум сплаченого ними єдиного податку. Аналогічно змінювався розмір отриманої даними суб'єктами господарювання річної виручки. Хоча тут варто відмітити, що обсяги виручки зростали значно вищими темпами ніж кількість відповідних господарюючих суб'єктів. Суми перерахованого податку також мали вищу динаміку зростання за сум виручки. Винятком тут став період з 2009 по 2011 р. Більш наочно окреслена ситуація представлена на рис. 1.

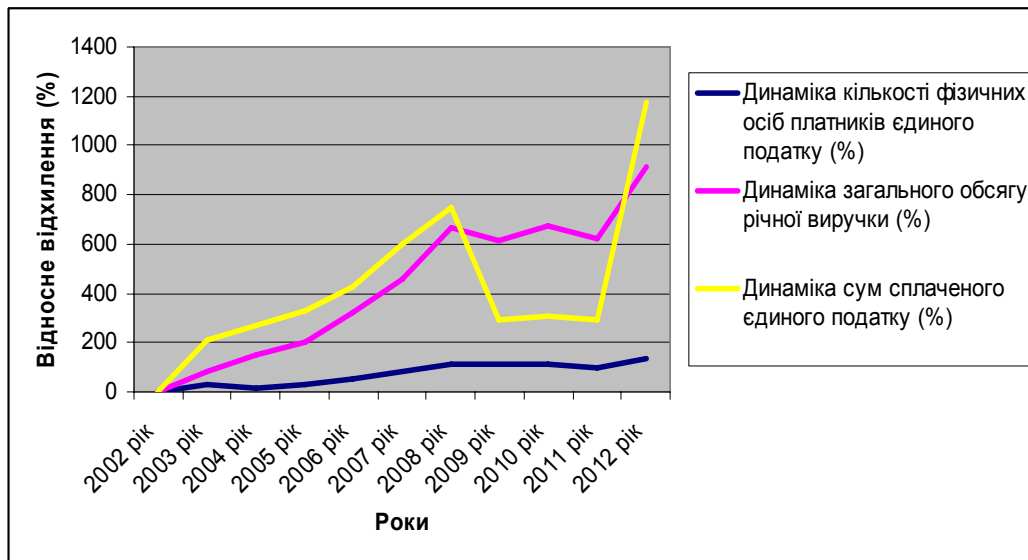

Рис. 1. Динаміка розрахунку фізичних осіб-підприємців які здійснюють діяльність на спрощеній системі оподаткування за єдиним податком у 2002-2012 рр.*

*За даними Міністерства доходів і зборів України

З наведеного графічного рисунка ми бачимо, що найбільш проблемним періодом протягом всього досліджуваного часового лагу був проміжок часу 2009-2011рр. На наш погляд це обумовлювалося наступними причинами: світовою економічною кризою, що чинила негативний вплив на вітчизняну економіку знижуючи тим самим підприємницьку активність; нестабільністю та неефективністю функціонування в цей час податкової системи України, що була спровокована політичною кризою в державі; різким згортанням бізнесу фізичними особами-підприємцями в період прийняття Податкового кодексу України [8]; відсутністю належного нормативного регулювання діяльності та оподаткування фізичних-осіб підприємців.

Коливання відповідних показників у період з 2002 до 2009 р. на наш погляд носили об'єктивний характер та обумовлювалися економічною кон'юнктурою національної економіки та відповідною політичною ситуацією в Україні [6].

Також з наведеної інформації ми бачимо, що починаючи з 2012 р. спостерігається стабільна позитивна динаміка в цій сфері. Це обумовлюється з одної сторони виходом економіки з кризи, а з іншої – законодавчим урегулюванням діяльності фізичних осіб-підприємців та їх оподаткування єдиним податком. Це також спричинено суттєвим розширенням кола осіб, у порівнянні з тим, що було до прийняття відповідних поправок в Податковий кодекс України, яким надається право працювати на спрощеній системі оподаткування [4].

Варто теж відзначити, що факт перевищення динаміки росту сум сплаченого фізичними особами-підприємцями єдиного податку над динамікою збільшення їх загальної виручки, обумовлюється постійним удосконаленням адміністрування єдиного податку й постійним зниженням рівня ухилень від його сплати.

В той же час не всі фізичні особо-підприємці працюють на загальних умовах спла-

чуючи лише єдиний податок. Так, деякі з них, у встановленому діючим законодавством порядку поруч, з єдиним податком є також і платниками ПДВ, інші отримують певні податкові пільги, тощо. Зміна кількості таких платників податків, що відносяться до таких категорій обумовлюється тим, що на початку 2011 р. після введення в дію Податкового кодексу утворився певний нормативний вакуум, який до того ж підсилювався політичними мотивами. Відповідно значна кількість суб'єктів господарювання припинила свою діяльність і після внесення відповідних змін їх кількість, ще не відновилася. З іншої сторони Податковим кодексом було перекрито ряд схем ухилення від оподаткування, що призвело до припинення роботи використовуваних у цьому процесі господарюючих суб'єктів.

Така зміна також пов'язана з тим фактом, що не всі підприємницькі структури котрі працюють на загальних засадах, побоюючись проблем з відшкодуванням податкового кредиту, через недостатнє знання діючого законодавства, бажають проводити активну співпрацю з фізичними особами підприємцями навіть коли ті є платниками ПДВ. Склалася ситуація коли фізичних осіб-підприємців просто ігнорують у господарській сфері навіть не проводячи дослідження чи є вони платниками зазначеного податку.

Доволі позитивна динаміка росту кількості платників ПДВ серед таких суб'єктів пояснюється використанням їх у схемах незаконного збагачення на відшкодуваннях цього податку з одного боку (період до 2011 р.), та нормами ПКУ за якими фізичним особам-підприємцям які не є платниками ПДВ ускладнено співпрацю з іншими платниками податків котрі працюють на загальних засадах (період з 2011 р.). Відповідно деякі з них, для збереження бізнесових контактів зареєстрували себе як платники цього податку[1,2].

В цілому, за результатами проведеного аналізу можемо констатувати наступне:

- динаміка основних показників, що характеризують процес розрахунку фізичних осіб-підприємців за єдиним податком та осіб котрі здійснюють свою діяльність на інших умовах у рамках спрощеної системи оподаткування, протягом всього аналізованого періоду мала нестабільний характер, що обумовлювалося відповідними обставинами;
- процес реформування податкової системи України і прийняття Податкового кодексу, й викликана цим невизначеність функціонування суб'єктів господарювання котрі працювали за спрощеною системою оподаткування, спершу негативно вплинули на діяльність фізичних осіб-підприємців частина з яких взагалі припинила свою діяльність, частина функціонувала збитково, а частина перейшла в тіньовий сектор економіки;
- негативні наслідки цього процесу відчуються до сьогодні, та проявляються, зокрема, в скороченні загальної кількості відповідних господарюючих суб'єктів в останній час, що призводить до певного скорочення підприємницької активності. Окреслена ситуація також ускладнюється у зв'язку з звуженням кількості надаваних таким суб'єктам податкових пільг і боязню співпрацювати з ними серед ділових кіл.
- закріплення у Податковому кодексі України порядку функціонування та оподаткування суб'єктів господарювання які працюють на спрощеній системі оподаткування і розширення меж її використання сприяли усуненню частини відповідних проблем зростанню підприємницької активності серед громадян та росту більшості показників діяльності фізичних осіб-підприємців у 2012 році.

Податковий кодекс України надає можливість працювати на спрощеній системі оподаткування в тому числі й зі сплатою лише єдиного податку не тільки фізичним-особам підприємцям а й юридичним особам. Така можливість теж, як і у випадку з фізичними особами є елементом механізму державного стимулювання підприємницької активності та інвестиційної діяльності. Відповідно, для отримання повної картини дії цього стимулюючого фактора на вітчизняний підприємницький сектор, протягом 2002-2012 рр. виникає необхідність проведення аналізу ключових показників діяльності за спрощеною системою оподаткування і юридичних осіб В той же час, варто відзначити, що при роботі останніх за спрощеною системою вони доволі часто користуються законодавчою нормою про можливість сплати поряд з єдиним податком, для зменшення суми останнього також ПДВ. Цей факт безумовно має враховуватися при проведенні відповідного аналізу.

У зв'язку зі сказаним пропонуємо дослідити спершу показники тих юридичних осіб які працюють за спрощеною системою і сплачують лише єдиний податок. Відповідні аналітичні дані представлені у таблиці 2.

Таблиця 2

Динаміка головних результуючих показників функціонування юридичних осіб які здійснюють підприємницьку діяльність на спрощеній системі оподаткування за єдиним податком (без сплати ПДВ) у 2002-2012 рр.*

Рік	Кількість платників єдиного податку	Абсолютне відхилення	Відносне відхилення (%)	Загальний обсяг річної виручки (тис.грн.)	Абсолютне відхилення	Відносне відхилення (%)
2002	73282,00	0,00	0,00	5236,10	0,00	0,00
2003	88901,00	15619,00	21,31	7613,90	2377,80	45,41
2004	95716,00	22434,00	30,61	9259,30	4023,20	76,84
2005	101565,00	28283,00	38,59	9476,50	4240,40	80,98
2006	106534,00	33252,00	45,38	11048,70	5812,60	111,01
2007	113764,00	40482,00	55,24	12095,50	6859,40	131,00
2008	113764,00	40482,00	55,24	13875,50	8639,40	165,00
2009	123956,00	50674,00	69,15	12182,30	6946,20	132,66
2010	135565,00	62283,00	84,99	13497,20	8261,10	157,77
2011	129870,00	56588,00	77,22	15905,60	10669,50	203,77
2012	136186,00	62904,00	85,84	21872,60	16636,50	317,73

*Розраховано за даними Міністерства доходів і зборів України

З наведених у таблиці 3 даних випливає, що фактично протягом усього досліджуваного періоду (за винятком 2011 р.) спостерігається стабільна динаміка зростання кількості юридичних осіб, що здійснюють свою діяльність за спрощеною системою оподаткування сплачуючи лише єдиний податок. В той же час ріст отриманої у процесі функціональної діяльності такими суб'єктами виручки такої стабільної тенденції росту не демонструє. Навпаки у 2009-2010 рр. спостерігається певний спад. Наочно описана ситуація представлена на рис. 2.

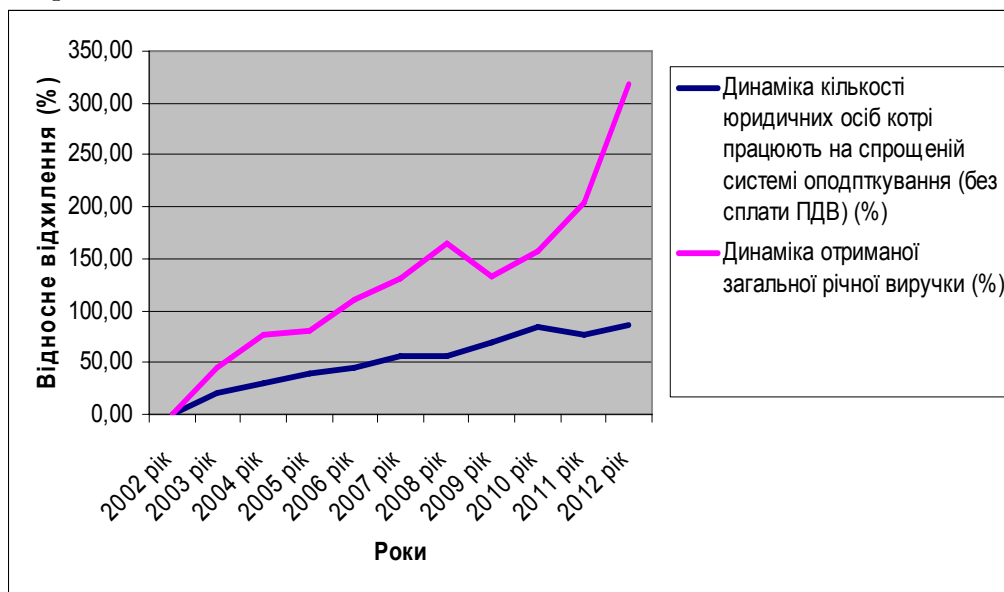

Рис. 2. Відносна динаміка головних результуючих показників функціонування юридичних осіб які здійснюють підприємницьку діяльність на спрощеній системі оподаткування за єдиним податком (без сплати ПДВ) у 2002-2012 рр.

На наш погляд окреслена у таблиці 3 та описана на вище представленому графіку ситуація пояснюється наступним чином:

- юридичні особи є більш стійкою формою підприємницької діяльності, що повільно реагує на не значний вплив зовнішніх факторів (часткова зміна економічної кон'юнктури, політичні негаразди, тощо) саме тому динаміка зростання кількості таких суб'єктів господарювання є стабільна;
- зниження кількості таких юридичних осіб у 2011 р. пояснюється різким згоранням бізнесу ними в період прийняття Податкового кодексу України у зв'язку з відповідною нормативною невизначеністю та високим рівнем за політизованості цього процесу, що породжував дезінформацію господарюючих суб'єктів про можливі ризики їх подальшої діяльності. Підтвердженням цьому є позитивна динаміка росту отриманої тими суб'єктами які продовжили свою роботу виручки;
- певна нестабільність отримуваної такими господарюючими суб'єктами виручки пояснюється з одної сторони впливом економічної кризи, а з іншого політичними факторами які призводили до нестабільності серед споживачів (інфляційні очікування, низька купівельна спроможність, тощо).

Що стосується юридичних осіб які працюють на спрощеній системі оподаткування, але крім єдиного податку сплачують ще й ПДВ то їх основні результуючі показники функціональної діяльності у досліджуваному періоду є наступні (таблиця 3).

Таблиця 3.

Динаміка головних результуючих показників функціонування юридичних осіб які здійснюють підприємницьку діяльність за спрощеною системою оподаткування за єдиним податком (зі сплатою ПДВ) у 2002-2012 рр. *

Рік	Кількість платників єдиного податку	Абсолютне відхилення	Відносне відхилення (%)	Загальний обсяг річної виручки (тис.грн.)	Абсолютне відхилення	Відносне відхилення (%)
2002	42344,00	0,00	0,00	5307,70	0,00	0,00
2003	44253,00	1909,00	4,51	6674,70	1367,00	25,76
2004	37488,00	-4856,00	-11,47	6041,70	734,00	13,83
2005	33909,00	-8435,00	-19,92	6590,10	1282,40	24,16
2006	29155,00	-13189,00	-31,15	6290,10	982,40	18,51
2007	25570,00	-16774,00	-39,61	6176,70	869,00	16,37
2008	22780,00	-19564,00	-46,20	5722,30	414,60	7,81
2009	19027,00	-23317,00	-55,07	3976,10	-1331,60	-25,09
2010	15324,00	-27020,00	-63,81	4086,10	-1221,60	-23,02
2011	11199,00	-31145,00	-73,55	3816,40	-1491,30	-28,10
2012	14250,00	-28094,00	-66,35	8789,50	3481,80	65,60

*Розраховано за даними Міністерства доходів і зборів України

Як впливає з представленої таблиці починаючи з 2004 р. спостерігається стійка хоча і не зовсім однорідна тенденція до скорочення кількості юридичних осіб котрі працюють за спрощеною системою оподаткування, але при цьому є платниками ПДВ. Показник отримуваною ними виручки є доволі нестабільним і має особливо загрозливе значення у період з 2009 по 2011 рр.

Наочно окреслена ситуація представлена на графіку (рис. 3).

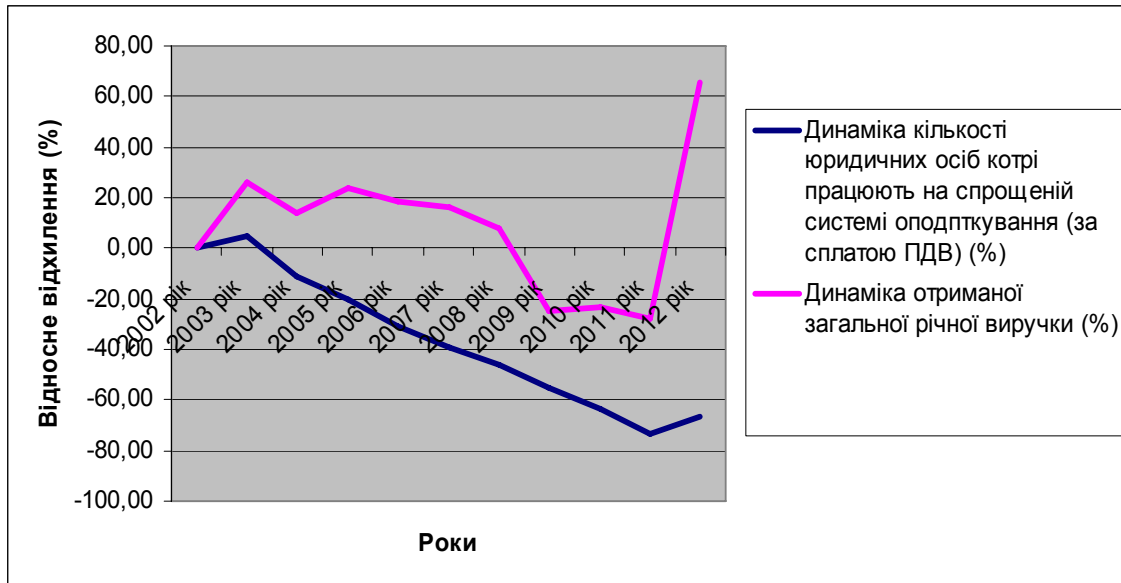

Рис. 3. Відносна динаміка головних результуючих показників функціонування юридичних осіб які здійснюють підприємницьку діяльність на спрощеній системі оподаткування за єдиним податком (зі сплатою ПДВ) у 2002-2012 рр.

З представленою графіка бачимо, що позитивна тенденція в цій сфері починає проявлятися лише у 2012 р. В той же час ситуація носить доволі загрозливий характер. В цілому остання обумовлюється наступними причинами: складністю адміністрування ПДВ, що породжує відмову суб'єктів господарювання, навіть ціною зниження прибутковості, від роботи з ним; посиленням державного контролю за операціями з ПДВ та схемами пов'язаними з його незаконним відшкодуванням, що призвело до закриття значної частини господарюючих суб'єктів; впливом вищеописаних проблем пов'язаних з реформуванням податкової системи України та прийняттям Податкового кодексу.

Зміни величини отриманої даними суб'єктами господарюванням загальної виручки пояснюється як описаними причинами так і економічної та політичною кон'юнктурою в державі, що чинила тиск на купівельну спроможність населення. Варто відзначити також той факт, що динаміка зміни виручки носить набагато більш позитивний характер ніж кількість відповідних суб'єктів. Що ще раз підтверджує факт закриття використовуваних у схемах незаконного збагачення господарюючих суб'єктів. Позитивна динаміка 2012 р. обумовлюється врегулюванням існуючих правових неузгодженостей та свідчить про ріст ефективності вітчизняної податкової системи в цілому та податкового законодавства, зокрема.

Загалом, резюмуючи проведений аналіз головних показників функціональної діяльності юридичних осіб, що працюють на спрощеній системі оподаткування можемо констатувати наступне:

- юридичні особи котрі працюють за спрощеною системою оподаткування віддають перевагу сплаті єдиного податку не бажаючи у своїй більшості сплачувати ПДВ;
- тенденція головних показників функціональної діяльності юридичних осіб, що не є платниками ПДВ носить стабільний позитивний характер, за винятком 2011 р. коли спостерігався обумовлений політичними причинами їх спад;
- навпаки показники функціональної діяльності юридичних осіб котрі поруч з єдиним податком також сплачують ПДВ демонструють чітку спадну тенденцію, котра обумовлена як складністю проведення розрахунків за цим податком так і зниженням рівня можливостей його використання в тінювих операціях;
- прийняття Податкового кодексу України на першому етапі, у зв'язку з розгорнутою інформаційною кампанією, негативно вплинуло на результуючі показники обох груп працюючих на спрощеній системі оподаткування юридичних осіб. Але

внесення в даний нормативний документ відповідних змін, котрі набули чинності у 2012 р., усунуло ряд негативних факторів та сприяло урегулюванню нормативного поля функціонування та забезпечення росту всіх відповідних показників функціональної діяльності працюючих на спрощеній системі оподаткування юридичних осіб.

В цілому, узагальнюючи результати проведеного аналізу динаміки ключових показників функціональної діяльності суб'єктів малого підприємництва, котрі здійснюють свою діяльність у рамках спрощеної системи оподаткування, можна зробити ряд наступних висновків:

1. Практично всі ключові показники функціональної діяльності працюючих за спрощеною системою оподаткування суб'єктів господарювання мали нестійку динаміку. Це було обумовлено впливом ряду як позитивних, так і негативних факторів. Більш стійка динаміка показників спостерігається у юридичних осіб.

2. Прийняття Податкового кодексу України, на перших етапах, у зв'язку з дією політичного фактора, чинило суттєвий негативний вплив практично на всі досліджувані показники. Але з прийняттям відповідних поправок до Податкового кодексу України, що врегульовують діяльність досліджуваних господарюючих суб'єктів, ситуація дещо змінилася в позитивний бік. Хоча не всі показники вийшли на попередній рівень. Цей факт пояснюється і деякими недоліками діючого податкового законодавства.

3. Основними проблемами котрі на сьогодні стримують подальший розвиток працюючих за спрощеною системою як фізичних, так і юридичних осіб, на наш погляд, є: складність та тривалість процесу реєстрації такого господарюючого суб'єкта і припинення його функціональної діяльності (зняття з реєстрації); обов'язковий порядок здійснення податкової реєстрації за місцем прописки відповідної фізичної особи, а не за місцем її фактичної господарської діяльності; обов'язковий порядок подачі звітності господарюючим суб'єктом до фіскальних органів за місцем прописки відповідної фізичної особи, а не за місцем її фактичної господарської діяльності; складність проведення розрахунків за ПДВ; відсутність достатньої поінформованості в суспільстві про діюче законодавство, що регулює функціональну діяльність таких суб'єктів; значний фіскальний тис по розрахунках за платежами єдиного соціального внеску (ЄСВ).

4. Для вирішення окреслених проблем вважаємо за необхідне: спростити процес реєстрації господарюючого суб'єкта, скоротити термін його здійснення та надати можливість громадянам проводити таку реєстрацію через мережу Інтернет; надати фізичним особам підприємцям можливість проводити податкову реєстрацію та здійснювати розрахунки за податками і платежами (подавати податкову звітність) не лише за місцем прописки, а й за місцем фактичного ведення господарської діяльності; максимально спростити процес здійснення суб'єктами господарювання, що працюють за спрощеною системою оподаткування проведення розрахунків за ПДВ; провести у суспільстві інформаційно-роз'яснювальну кампанію з питань нормативного регулювання функціональної діяльності відповідних суб'єктів та можливостей їх співпраці з підприємствами котрі працюють у відповідності з загальною системою оподаткування.

Література:

1. Борейко В. І. Пільгове оподаткування малого бізнесу в Україні: ретроспектива та перспективи / В. І. Борейко // Вісник економічної науки України. – 2011. – № 2. – С. 21–24.
2. Буряк Н. Б. Шляхи удосконалення спрощеної системи оподаткування в Україні / Н. Б. Буряк, С. В. Лукаш // Інноваційна економіка. – 2011. – № 3 (22). – С. 219–222.
3. Коваль Л. П. Зміни у спрощеній системі оподаткування та їх вплив на фінансову безпеку малого підприємництва / Л. П. Коваль // Науковий вісник НЛТУ. – 2012. – Вип. 22.1. – С. 244–250.
4. Коротун В. І. Альтернативні системи оподаткування: теоретичні засади і практика застосування / В. І. Коротун, О. В. Панасюк // Формування ринкових відносин в Україні. – 2012. – Вип. 5 (132). – С. 32–36.
5. Макаров В. В. Єдиний податок: умови використання і перспективи розвитку / В. В. Макаров, Пилипенко Н. М. // Вісник Хмельницького національного університету. – 2011. – № 2. – С. 121–124.

6. Музиченко О.В. Спеціальні податкові режими стимулювання само зайнятості: досвід застосування в трансформаційних економіках / О.В. Музиченко // зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2012. – № 4(63). – С. 145-149.
7. Небава Н. І. Тенденції розвитку малого бізнесу в умовах нового податкового кодексу / Н. І. Небава // Сталій розвиток економіки. – 2011. – № 1. – С. 87–89.
8. Податковий кодекс України: від 02.12.2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. – 2010. – № 92. – Ст. 3248. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
9. Покатаєва О. В. Спрощена система оподаткування в контексті Податкового кодексу України / О. В. Покатаєва // Право і безпека. – 2011. – № 1 (38). – 22–27.
10. Слатвінська М. О. Теоретичні засади альтернативних систем оподаткування / М. О. Слатвінська // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2010. – № 1. – С. 264–271.

Варналий З.С., докт.екон. наук, професор професор кафедри фінансов Київського національного університету імені Тараса Шевченка, **Панасюк О.В.**, старший преподаватель кафедри аудита и экономического анализа Национального университета ГНС Украины

Анализ деятельности субъектов малого предпринимательства, работающих на упрощенной системе налогообложения. В статье осуществлен анализ деятельности субъектов малого предпринимательства, работающих на упрощенной системе налогообложения. Показана динамика расчета физических лиц- предпринимателей осуществляющих деятельность на упрощенной системе налогообложения по единому налогу в 2002-2012 гг Отмечено, что за указанный период претерпело изменений администрирования единого налога и снижение уклонения от его уплаты в том числе за счет принятия Налогового кодекса Украины. Также проведена оценка применения в национальной налоговой системе упрощенных режимов налогообложения. Даны предложения по совершенствованию упрощенной системы налогообложения субъектов малого предпринимательства в Украине.

Ключевые слова: малое предпринимательство, налоги, налоговая система, упрощенная система налогообложения, единый налог, физические лица- предприниматели, малые предприятия.

Varnaliy Z.S., Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Finance, Taras Shevchenko National University of Kyiv, **Panasiuk O.V.**, Senior Lecturer, Department of Audit and Economic Analysis, National University of STS of Ukraine

Analysis of small business entrepreneurship operating on simplified taxation system. This paper analyzes the small business activities that operate on a simplified system of taxation. The dynamics of calculation of individual entrepreneurs engaged in the simplified tax system for a single tax in 2002-2012 is shown. It is noted that during this period a single tax administration has been changed and payment evasion has been reduced due to the adoption of the Tax Code of Ukraine. Also, the evaluation of the use of the tax regimes in the national simplified tax system is conducted The proposals for improving the simplified taxation of small businesses in Ukraine are given.

Key words: small business entrepreneurship, taxes, tax system, a simplified system of taxation, single tax, individual entrepreneurs, small business.

УДК 331.5-048.35:338.45](045)

Галушка З. П.,*докт. экон. наук, профессор, зав. кафедрой экономической теории и менеджмента
Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича***Антохов А. А.,***канд. экон. наук, доцент кафедры экономической теории и менеджмента
Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича*

Трансформация механизма функционирования рынка труда в условиях модернизации современной экономики

В данной статье рассматривается механизм функционирования рынка труда в условиях модернизации экономики и возрастающего влияния технологий на рынок рабочей силы. Показано, что в связи с изменением представлений о роли человека в экономике, ее трансформация от «средства» к «цели» общественного развития требует расширения теоретического представления о занятости с позиций взаимосвязи ее уровня с механизмом рынка труда и направлениями его регулирования.

В механизме функционирования рынка труда выделяются характерные для него особенности: использование товара рабочей силы на всех стадиях воспроизводственного цикла; противоречие интересов субъектов рынка труда и разнообразие институциональных структур его регулирования; особая динамичность конкурентной среды, обусловленная конкуренцией покупателей и продавцов рабочей силы; специфика товара рабочей силы, определяющая высокую степень его индивидуализации; индивидуальность сделок купли-продажи товара рабочей силы; длительность сделки купли-продажи товара рабочей силы; роль нематериальных факторов мотивации к совершению сделки купли-продажи товара рабочей силы; отделение продавцов товара рабочей силы от собственности и результатов труда. Через совокупное проявление этих особенностей определяется направленность регулирования рынка труда и динамика его развития, отражаемая посредством изменения занятости населения.

Ключевые слова: товар рабочая сила, рынок труда, занятость, рынок рабочей силы, модернизация., механизм функционирования рынка труда.

Экономическое развитие Украины вплоть до недавнего времени характеризовалось тенденцией роста, сопровождающегося увеличением количества трудовых ресурсов и повышением занятости во всех секторах экономики и видах экономической деятельности. Однако возникший в мировой экономике глобальный финансовый кризис привел к возрастанию безработицы, снижению реальных доходов занятого населения, развитию скрытой занятости и многим другим негативным последствиям. Вместе с тем, возросла динамичность рынка труда, повысились требования работодателей к качеству рабочей силы, а наемных работников – к содержанию, условиям и оплате труда.

Все это привело к обострению конкуренции, как за трудовые ресурсы, так и за рабочие места, усугубляемой развитием демографического кризиса и процессов трудовой миграции, что требует разработки новых направлений повышения занятости населения на основе развития и совершенствования механизма функционирования рынка труда.

Проблемам развития и функционирования современного рынка труда в Украине уделяется достаточно много внимания. В частности, О. Б. Демуш [1] очерчивает стратегические направления развития рынка труда в условиях трансформации экономики, В.В. Оникиенко, Л.Г. Ткаченко, Л.М. Емельяненко [2] описывают приоритетные направления развития и механизм трансформации рынка труда и его отдельных сегментов в Украине. Также можно выделить наработки А.Р. Горилого [3], Э. Либановой [4], касающиеся формирования оптимальных моделей функционирования современного рынка труда. Вместе с тем, в связи с усилением тенденций модернизации экономики очень важным остается поиск тех факторов развития современного рынка труда, которые ранее не

использовались или использовались не в полной мере. Все это обуславливает актуальность исследования процессов трансформации механизма функционирования рынка труда в Украине и путей его улучшения.

За время независимости в Украине трудовое законодательство неоднократно подвергалось разного рода изменениям. Эти изменения преимущественно были направлены на стимулирование населения к самостоятельному решению проблемы трудоустройства и повышению уровня его ответственности за материальное обеспечение собственной жизнедеятельности [5, с. 8]. Законодательство все больше ужесточало критерии статуса безработного, сокращало сроки и размеры выплаты пособий по безработице. Ужесточение законодательства было обусловлено отказом от принципа всеобщности и обязательности труда, нацеливалось на создание условий свободного выбора видов и форм трудовой деятельности, формирования инфраструктуры рынка труда и разработку механизма его функционирования.

Заметим, что исследование механизма функционирования современного рынка труда и особенностей его развития в первую очередь определяется процессами модернизации в экономике, растущим значением и влиянием на рынок инновационно-технологических факторов.

Для конкретизации особенностей рынка труда подчеркнем, что теория рыночной экономики рассматривает множество видов рынка, каждый из которых характеризует взаимосвязь спроса и предложения. Любой рынок объективен и состоит из базовых элементов (товара, цены, спроса и предложения), но содержание этих элементов определяется спецификой данного вида рынка (Рис. 1).

Исследование рынка труда традиционно включает в себя структуру и иерархию рынка, его емкость, динамику занятости и безработицы населения, барьеры рынка рабочей силы, состояние конкуренции, возможности и риски, а также другие параметры, определяющие конъюнктуру рынка труда. Именно конъюнктура рынка, на наш взгляд, в наибольшей мере определяет специфику рынка труда. Конъюнктура рынка труда характеризуется высоким динамизмом и формируется под влиянием множества факторов: общего макроэкономического состояния и цикла экономического развития; отраслевой структуры экономики; уровня развития техники и технологий; благосостояния населения, его уровня и качества жизни; степени развитости потребительских, ресурсных, финансовых и других рынков; состояния инфраструктуры и динамики ее развития; степени развития интеграционных процессов в экономике; демографических, политических, социальных, национальных и других факторов.

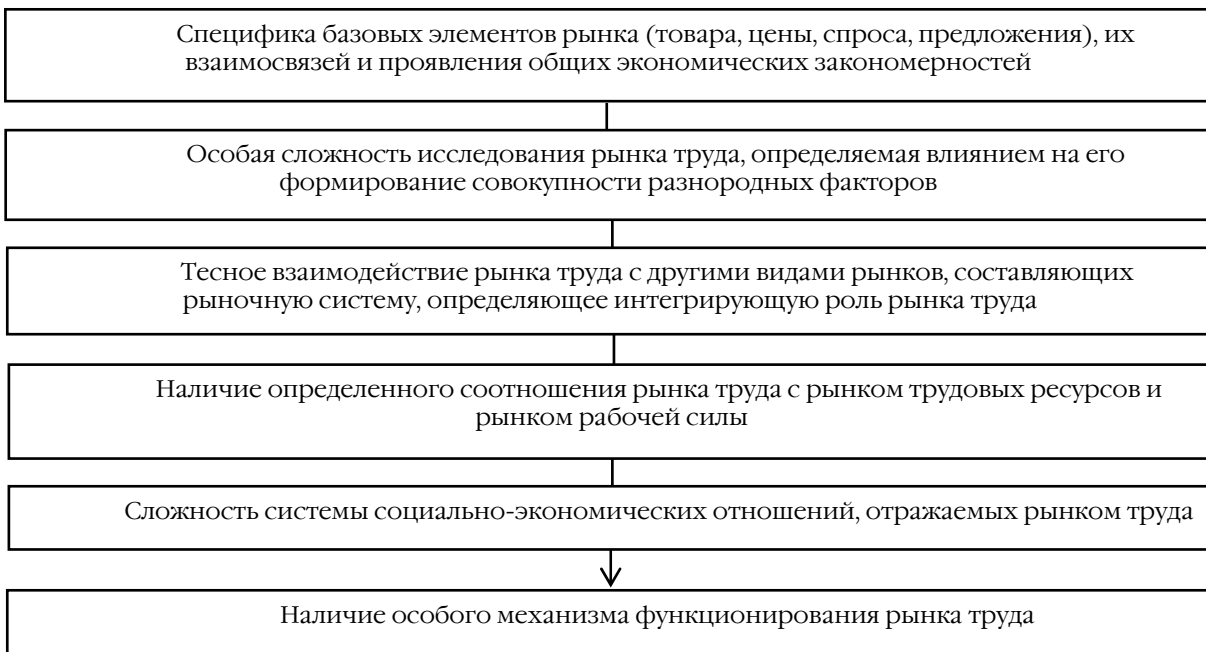

Рис. 1. Отличие рынка труда от других рынков

На сложность исследования рынка труда применительно к базовым элементам рынка обращает внимание Панкрухин А.П. Он указывает на то, что рассмотрение работодателей как потребителей рабочей силы, выступающих конкурентами организаций (предприятий, фирм, индивидуальных нанимателей рабочей силы), позволяет определить и понять весь комплекс факторов, которыми руководствуются работодатели при выборе рабочей силы. Необходимо учитывать обеспеченность рабочей силой родственных производств, тенденции спроса на нее. Предметом исследования может быть мотивация поведения нанимателя на рынке труда рабочей силы и определяющие ее факторы.

Главной целевой установкой исследования товара «рабочая сила» выступает определение степени соответствия характеристик работников, обращающихся на рынки рабочей силы, запросам и требованиям работодателей, а также анализ их конкурентоспособности. «Исследование товара «рабочая сила», – пишет автор, – позволяет получить сведения относительно того, что хочет иметь потребитель-работодатель, какие качественные характеристики работника он более всего ценит. Установление цены рабочей силы (заработной платы) направлено на определение стоимости рабочей силы, единовременных и текущих затрат, а также тенденций в формировании цены на конкретные виды рабочей силы» [7, с. 508].

Особенностью рынка труда является его тесное взаимодействие с другими видами рынков, составляющими рыночную систему, в которой определяющую интегрирующую роль играет рынок труда. В данном случае интегрирующая роль состоит в том, что рынок труда является отражением социально-экономических отношений, функционирующих в обществе и сложившихся на других рынках. Например, для рынков средств производства рынок труда обеспечивает количественный и качественный баланс трудовых ресурсов и рабочих мест, соответствие трудового потенциала общества средствам производства; для рынков капитала – создает условия для участия работников в формировании прибыли, доходов и расходов организации-работодателя, стимулирует самозанятость трудоспособного населения посредством его участия в предпринимательской деятельности; для рынка образования – показывает наиболее перспективные отрасли народного хозяйства и экономики в целом и т.д. Таким образом рынок труда тесно взаимосвязан с другими разновидностями рынков, имеющими отношение к трудовой сфере в целом, причем находится с ними в определенном соотношении.

Следующей специфической особенностью рынка труда является сложность системы социально-экономических отношений, отражаемых рынком труда. Известно, что основными субъектами рынка труда выступают работодатели (собственники средств производства) и работополучатели, т.е. наемные работники (собственники рабочей силы). Поэтому рынок труда выступает в качестве механизма согласования социально-экономических интересов наемных работников и работодателей. Кроме того, рынок труда отражает интересы государства, в частности, проявляемые в процессе регулирования социально-трудовых отношений с участием профессиональных союзов, объединений работодателей, представителей работников и многих других субъектов, заинтересованных в развитии рынка труда.

Рассматриваемые особенности рынка труда в совокупности определяют наличие особого механизма его функционирования, который может быть выделен в качестве самостоятельной особенности рынка труда. Сущность механизма функционирования рынка труда представлена на рис.2. Посредством этого механизма для работника как владельца рабочей силы создается возможность получения рабочего места для производства продукции, за которую он получит трудовой доход, необходимый для воспроизводства собственной рабочей силы.

Для работодателя как покупателя рабочей силы посредством механизма функционирования рынка труда создаются необходимые условия для производства продукции и получения прибыли от ее реализации, обеспечиваемые посредством организации рабочих мест. Как пишет Генкина Б.М., «...в аспекте обеспечения занятости рабочее место – это сфера деятельности одного работника или совокупность функций, которые он должен выполнять. Этот аспект ориентирован на обеспечение предприятия персоналом, а населения – работой» [8, с. 191]. Именно рабочее место, на наш взгляд, является обеспечивающим усло-

вием для начала взаимодействия базовых элементов рынка труда (спроса, предложения, цены, товара), а признание роли рабочего места в механизме функционирования рынка труда выступает одним из параметров, определяющих различия моделей рынка труда.

В условиях модернизации экономики функционированию рынка труда характерны такие особенности: противоречие интересов субъектов рынка труда и разнообразие институциональных структур его регулирования; несоответствие запросам рынка труда и рынка рабочей силы; использование товара (рабочей силы) на всех стадиях воспроизводственного цикла; несоответствие запросов рынка труда и рынка образовательных услуг [9, с. 72]; особая динамичность конкурентной среды, обусловленная конкуренцией покупателей и продавцов рабочей силы; теневая (коррупционная) система сделок купли-продажи товара (рабочей силы) [10, с. 23]; индивидуальность и длительность сделок купли-продажи товара (рабочей силы).

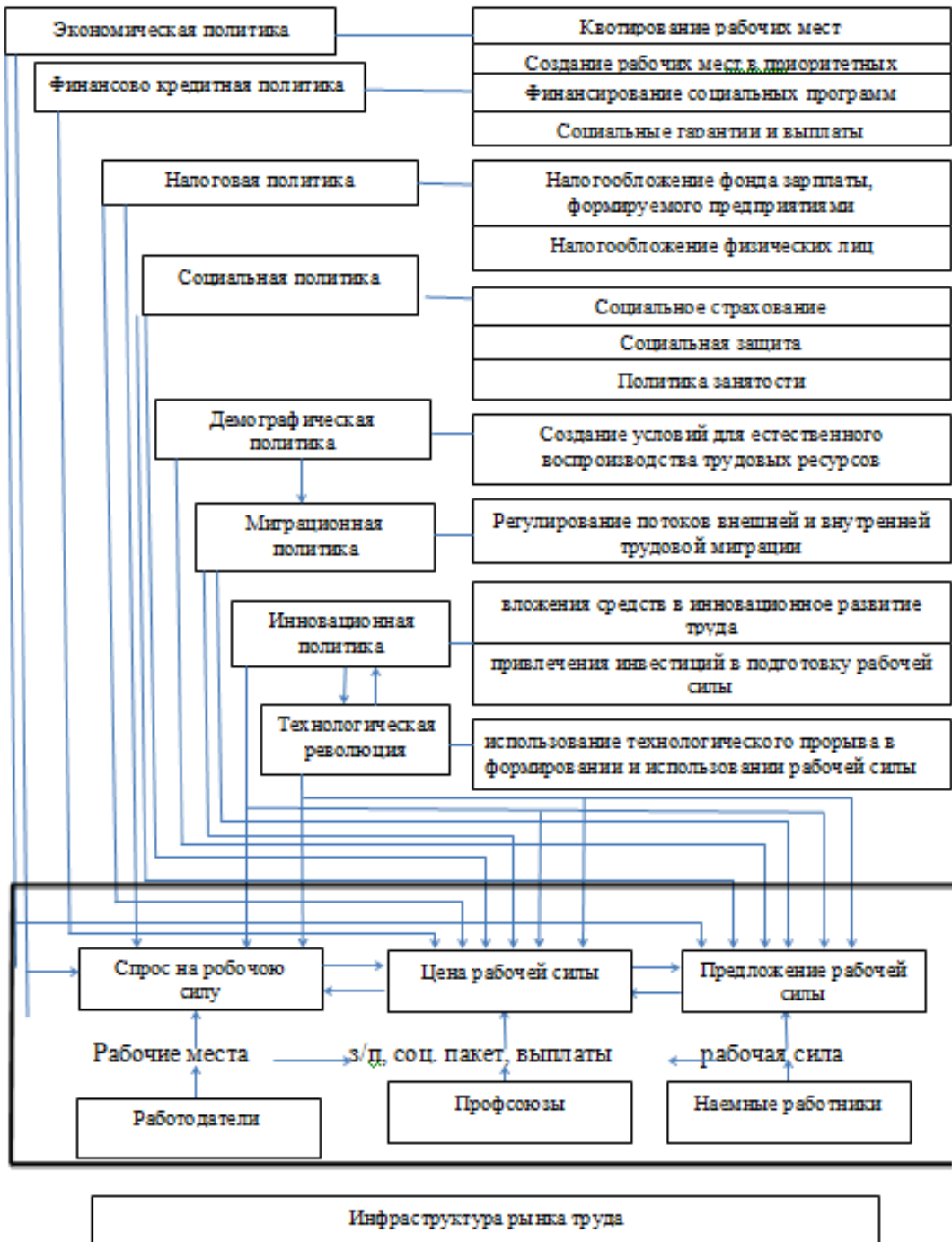

Рис. 2. Механизм функционирования рынка труда

Механизму функционирования рынка труда свойственно противоречие интересов субъектов рынка труда и разнообразие институциональных структур его регулирования, которое обусловлено одной из основных функций этого рынка — согласования интересов работников и работодателей. Это противоречие существует не только между сторонами негосударственного трудового процесса, — определенные интересы преследуют также государство, объединения работодателей, профессиональные союзы и их объединения.

Кроме того, механизм функционирования рынка труда отличается разнообразием институциональных структур его регулирования. К таким структурам можно отнести институты, реализующие систему трудового законодательства; различные учреждения и службы регулирования занятости; государственные программы в области труда и занятости, включая механизмы их реализации и т.д. Заметим, что и институциональные структуры регулирования рынка труда, и его субъекты являются высокомобильными в связи с особой динамичностью конкурентной среды, обусловленной конкуренцией покупателей и продавцов рабочей силы.

Несоответствие запросам рынка труда и рынка рабочей силы проявляется в нехватке высококвалифицированных и глубоко интеллектуальных (не инертных) кадров, способных уследить за технологическими новинками и прогрессом в целом.

Особенность механизма функционирования рынка труда состоит также в специфике использовании товара рабочей силы на всех стадиях воспроизводственного цикла. Процесс обмена на рынке труда начинается в форме передачи не права собственности на товар (рабочую силу), а права пользования этим товаром, переходящего от ее владельца (работника) к покупателю (работодателю). Этот обмен продолжается в сфере производства в форме обмена труда на заработную плату и заканчивается в сфере потребления в форме обмена заработной платы на потребительские блага. В отличие от такого механизма обмена рабочей силы, обмен любого другого товара, как известно, происходит только в сфере обращения [11, с. 28-48].

Еще одна особенность механизма функционирования рынка труда — специфика товара (рабочей силы), определяющая высокую степень его индивидуализации и динамичность конкурентной среды. В данном случае мы имеем ввиду такую его черту как неотделимость прав собственности на товар (рабочую силу) от его владельца. Это проявляется в том, что купля-продажа товара имеет временные, заранее оговоренные между продавцом и покупателем пределы. При этом рабочая сила остается в собственности и в полном распоряжении ее владельца, который может предложить ее другому работодателю в пользование, если будет не удовлетворен содержанием, условиями и оплатой труда. Обусловлено это тем, что каждый из работников строго индивидуален по своим профессионально-квалификационным характеристикам, деловым качествам, способностям, знаниям, умениям, состоянию здоровья и т.д., что в совокупности составляет трудовой потенциал и определяет степень индивидуализации товара (рабочей силы). В связи с этим можно выделить и такую особенность механизма функционирования рынка труда, как теневая система сделок купли-продажи товара (рабочей силы). Данная специфика проявляется в индивидуальном подходе к выбору места работы, что в связи с дефицитом рабочих мест не всегда приводит к объективному оцениванию претендентов (взятки, обман, родственные связи и т.п.).

Индивидуальность сделок купли-продажи товара (рабочей силы) проявляется в том, что каждый работник по своему трудовому потенциалу уникален. Такой же уникальностью характеризуется и каждое рабочее место, характеризующееся не столько содержанием трудового процесса, сколько социально-психологическим климатом, сложившимся у конкретного работодателя-покупателя рабочей силы, а также наличием специфических требований к работникам, определяемых сложившейся организационной культурой.

Особенностью механизма функционирования современного рынка труда является также то, что в отличие от других видов рынков, где купля-продажа товаров происходит одномоментно, на рынке труда первичный контакт продавца и покупателя рабочей силы, возникающий при заключении трудового договора, означает только начало длительных

трудоваих отношений и характеризует протяженность сделки купли-продажи во времени. Длительность сделки купли-продажи в современных условиях в значительной мере обуславливается технологическими факторами процесса производства.

Трансформация механизма функционирования рынка труда в условиях модернизации современной экономики характеризуется такими особенностями: 1) рынок труда тесно взаимодействует с другими видами рынков, причем исполняет определяющую роль и является отражением социально-экономических отношений на всех уровнях экономики; 2) в механизме функционирования рынка труда в современных условиях важное значение имеет технологический фактор который по средствам НТП влияет на его дальнейшее развитие; 3) на равне с технологической революцией важное значение в механизме трансформации рынка труда имеет инновационный фактор который влияет на процесс привлечения инвестиций в формирования рабочей силы; 4) существование разбежностей интересов субъектов рынка труда что характеризуется несоответствием рынка образовательных услуг запросам рынка труда, теневые схемы приема на работу.

Дальнейшие исследования механизма функционирования рынка труда должны концентрироваться на разработке и реализации комплекса мер по обеспечению сбалансированности элементов рынка труда (спроса, предложения, товара (рабочей силы), цены (заработной платы) в соответствии с приоритетными направлениями социально-экономического развития страны с учетом специфики и направлений технического переоснащения процессов производства и модернизации экономики в целом.

Литература:

1. Демуш О. Б. Розвиток ринку праці в умовах трансформації економіки: Дис. канд. наук: 08.00.07 — 2008.- 286 с.
2. Онікієнко В.В., Ткаченко Л.Г., Ємельяненко Л.М. Розвиток ринку праці України: тенденції та перспективи / За ред. В.В. Онікієнка. — К.: РВПС України НАН України, 2007. — 286 с.
3. Горілий А.Р., Довжук Б.Т. Інтеграція України на європейські ринки праці: масштаби й наслідки / Горілий А.Р., Довжук Б.Т. — Вісник ТАНГ. — 2002, № 8 — С.123-132.
4. Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист: [навч. посіб.] / Е. Лібанова, О. Палій. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 491 с.
5. Пашков С.О. Стратегії світогосподарських структурно-галузевих трансформацій / ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» — Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Спеціальність 08.00.02 — світове господарство і міжнародні економічні відносини. Київ, 2010. — 19 с.
6. Мумладзе Р.Г., Гужина Г.Н. Экономика и социология труда. / Мамуладзе Р.Г, Гужина Г.Н.- М.: КНОРУС, 2007.-328с.
7. Панкрухин А.П. Маркетинг. — 4-е изд., стер. / Панкрухин А.П. — М.: Омега-Л, 2006. -656с.
8. Генкин Б.М. Экономика и социология труда. / Генкин Б.М. — 6-е изд., доп. — М.: Норма, 2006.-448с.
9. Заблодська І. В. Ознаки сегментування ринку праці Партнерство вищої освіти та бізнесу: підготовка кадрів для інноваційної економіки: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 20-21 жовтня 2011р. — Луганськ: «Ноулідж», 2011. — С.71-73.
10. Харазішвілі Ю., Дмитренко Н. Методичний підхід до оцінки тіньової зайнятості в Україні / Ю. Харазішвілі, Н. Дмитренко // Економіка України. — 2010. — №12. — С. 16-28.
11. Арсеєнко А. Демістифікація «нової економіки» і проблема безробіття в США, Євросоюзі за умов глобальної кризи / Анатолій Арсеєнко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — №2 — С. 28-48.

Галушка З.І., докт. екон. наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії та менеджменту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Антохов А.А., канд. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії та менеджменту, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Трансформація механізму функціонування ринку праці в умовах модернізації сучасної економіки. У статті розглядається механізм функціонування ринку праці в умовах модернізації економіки та зростаючого впливу технологій на ринок робочої сили. Вказується, що у зв'язку зі зміною уявлень про роль людини в економіці, її трансформація від «засобу» до «мети»

суспільного розвитку вимагає розширення теоретичного уявлення про зайнятість з позицій взаємозв'язку її рівня з механізмом ринку праці та напрямками його регулювання.

У механізмі функціонування ринку праці виділено його характерні особливості: використання товару робочої сили на усіх стадіях відтворювального циклу; суперечність інтересів суб'єктів ринку праці та різноманітність інституціональних структур його регулювання; особлива динамічність конкурентного середовища, зумовлена конкуренцією покупців і продавців робочої сили; специфіка товару робочої сили, що визначає високий ступінь його індивідуалізації; індивідуальність угод купівлі-продажу товару робочої сили; подовженість угоди купівлі-продажу товару робочої сили; роль нематеріальних факторів мотивації до вдосконалення угод купівлі-продажу товару робочої сили; відділення продавців товару робочої сили від власності та результатів праці. Через сукупний прояв цих особливостей визначається спрямованість регулювання ринку праці та динаміка його розвитку, що проявляється у змінах зайнятості населення.

Ключові слова: товар робоча сила, ринок праці, зайнятість, ринок робочої сили, модернізація., механізм функціонування ринку праці.

Galushka Z.I., Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of Economics and Management Department, Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovich, **Antokhov A.A.**, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Economics and Management, Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovich.

Transformation of labour market mechanism in modern economy modernization. The article reveals the mechanism of the labor market functioning in terms of economy modernization and the increasing influence of technology on the labor market. It is shown that due to changes in perceptions of the role of man in the economy, the transformation from the «tools» to the «purpose» of social development requires the expansion of the theoretical concepts of the employment relationship from the standpoint of its level with the mechanism of labor market trends and its regulation.

In the mechanism of labor market functioning its characteristic features are highlighted: usage of the labor product at all stages of the production cycle; a contradiction of interests of the labor market and a variety of institutional structures of its regulation; particular dynamic competitive environment due to the competition of buyers and sellers of labor; specific character of goods (working forces) that determines its high degree of individualization; individuality of labor transactions; duration of the purchase transaction and the sale of goods (labor); the role of intangible factors of motivation for the transaction of purchase and sale of goods (labor); separation of goods (work force) of the property and the results of labor. Through the manifestation of these features, the orientation of labor market regulation and the dynamics of its development reflected by changes in employment level are determined.

Key words: labor force commodity, labor market, employment, economic modernization, mechanism of the labor market functioning.

УДК 311:364.35](045)

Горна М.О.,

асистент кафедри статистики ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Статистичний аналіз загальнообов'язкового державного страхування: соціально-економічна нормаль

У статті запропоновано застосування методу побудови соціально-економічної нормалі для визначення оптимального співвідношення показників діяльності страховиків, що забезпечують гармонійний розвиток, ефективність та стабільну якість роботи державного соціального страхування України. Методи дослідження базуються на загальнонаукових засадах і фундаментальних положеннях економічної теорії, соціальної філософії та статистичної науки. За результатами аналізу з'ясовано необхідність комплексного статистичного оцінювання стану та тенденцій державного соціального страхування, визначено комплекс питань соціального моніторингу як інструменту підтримки управлінських рішень.

Ключові слова: соціальна статистика; соціально-економічна нормаль; соціальне страхування; фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування; статистичний аналіз.

Сьогодення характеризується певними закономірностями у соціально-демографічному середовищі, більшість з яких вказують на необхідність концентрації зусиль та ресурсів для досягнення прогресивних якісних зрушень.

Формування системи статистичного забезпечення соціального управління, статистична оцінка стану та розвитку системи соціального страхування України є актуальною науковою проблемою. Розв'язання її сприятиме підготовці обґрунтованих та ефективних рішень щодо реформування системи загальнообов'язкового державного соціального страхування, з дотриманням гарантій надання матеріального забезпечення та соціальних послуг застрахованим особам. Дослідження виконувалась у відповідності з планом науково-дослідної роботи кафедри статистики ДВНЗ «Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана» та темою «Теоретико-методологічні засади статистичного вивчення ринку праці України в контексті побудови соціально-орієнтованої економіки». Дослідження необхідне для вивчення взаємозв'язків між макроекономічною політикою і тенденціями, що спостерігаються в соціальній сфері, може використовуватися при оцінюванні змін і визначенні бажаних досягнень у сфері соціального страхування, є засобом для оцінки ефективності політики уряду.

Методологічним аспектам соціальної статистики присвячені наукові праці С. Герасименка, А. Головача, В. Захожая, А. Колота, І. Манцурова, В. Паніотто та інших. Сучасні проблеми соціальної статистики в контексті визначення механізмів реалізації державної соціальної політики стали об'єктом дослідження широкого кола українських науковців і фахівців: Е. Лібанової, І. Калачової, В. Саріогло, О. Мазуренко, Л. Ткаченко, інших науковців. Віддаючи належне вкладу попередників у дослідження даної наукової проблеми, зазначимо, що надзвичайно високий динамізм, притаманний реформуванню фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування України вимагає подальших наукових досліджень в напрямі удосконалення статистичного аналізу соціальних процесів з урахуванням сучасних реалій.

Постановка задачі. Тож перелічені вище проблеми та особливості сучасного стану вітчизняного соціального страхування підтверджують актуальність та зумовлюють необхідність проведення комплексного статистичного оцінювання державного страхування

України. Метою даної статті є принципово новий напрям щодо удосконалення статистики соціального страхування, а саме: застосування методу побудови соціально-економічної нормалі для статистичного аналізу соціального захисту та підтримки управлінських рішень у системі соціального страхування.

Виходячи з мети дослідження, були визначені наступні задачі:

- визначення факторів впливу на якість соціального страхування;
- визначення порядку взаємозв'язку факторів, які можуть бути включені в соціально-економічну нормаль.

Результати дослідження.

Статистичне дослідження функціонування загальнообов'язкового державного страхування дозволяє виявляти взаємозв'язки між явищами, визначати закономірності їх розвитку та здійснювати прогностичні оцінки (рис.1).

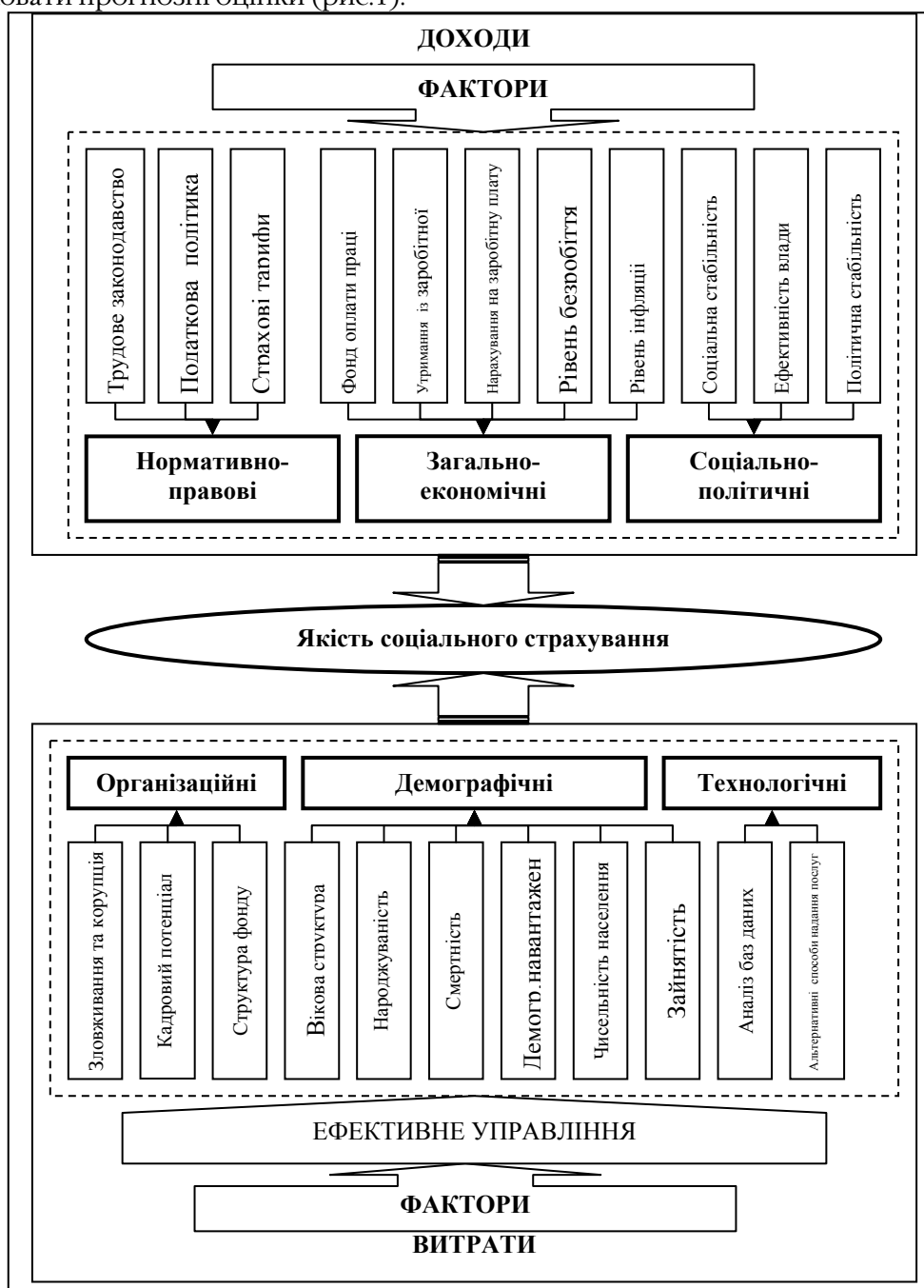

Рис.1. Діалектична єдність факторів розвитку соціального страхування

Залежність розвитку системи соціального страхування України від економічного зростання та політичної стабільності країни, а також від державної політики у цій сфері страхування спонукає до глибокого статистичного дослідження функціонування системи обов'язкового страхування України в тісному зв'язку з іншими соціально-економічними явищами.

Сьогодення характеризується певними закономірностями у соціально-демографічному середовищі, більшість з яких вказують на несприятливий стан нашої країни і потребують концентрації зусиль та ресурсів для досягнення прогресивних якісних зрушень [1].

Система статистичних показників щодо аналізу фондів соціального страхування може бути використана для оцінки якості функціонування страховиків, які надають населенню послуги у сфері соціального страхування, базуючись на взаємозв'язку динаміки окремих показників.

У статистиці для визначення оптимального співвідношення показників діяльності страховика, що забезпечує гармонійний розвиток, ефективність та стабільну якість роботи, можна застосовувати метод побудови соціально-економічної нормалі. Під час аналізу соціально-економічна нормаль являє собою теоретично обґрунтоване оптимальне співвідношення темпів зміни показників системи обслуговування населення щодо послуг соціального страхування, яке забезпечує гармонійний розвиток і стабільну якість роботи соціальної сфери. Порядок взаємозв'язку факторів, які можуть бути включені в соціально-економічну нормаль, залежатиме від мети вивчення й аналізу [2].

Так, показниками, що характеризують загально-економічні, демографічні та інші аспекти функціонування системи соціального страхування як елемента національної економіки України, є:

- Валовий внутрішній продукт у розрахунку на одну особу;
- Розмір мінімальної заробітної плати;
- Середньомісячна заробітна плата;
- Темпи зростання реального наявного доходу населення;
- Чисельність застрахованих осіб у системі соціального страхування;
- Чисельність постійного населення;
- Чисельність економічно активного населення працездатного віку;
- Видатки державного бюджету на соціальний захист та соціальне забезпечення;
- Страхові виплати;
- Доходи та витрати фондів соціального страхування.

Наразі, виконання обов'язків страховика буде якісним за умови, якщо:

а) темп зростання страхових виплат буде не меншим, ніж темп зростання чисельності застрахованих осіб;

б) темп зростання чисельності застрахованих осіб буде не меншим, ніж темп збільшення чисельності працездатного населення;

в) темп зростання чисельності працездатного населення буде не меншим, ніж темп зростання чисельності постійного населення;

г) темп зростання чисельності постійного населення буде не меншим, ніж темпи зростання решти складових.

Тоді соціально-економічна нормаль матиме вигляд:

$$I_v \geq I_n \geq I_{nn} \geq I_z \geq I_v^- ,$$

де I_v - індекс страхових виплат;

I_n — індекс чисельності постійного населення;

I_{nn} — індекс частки працездатного населення серед постійного;

I_z - індекс частки застрахованих осіб серед працездатного населення;

I_v^- індекс середніх страхових виплат на одну застраховану особу.

Мультиплікативний зв'язок між наведеними індексами виражається формулою:

$$I_v = I_n \cdot I_{nn} \cdot I_z \cdot I_v^- .$$

На підставі такої залежності будуються аналітичні індекси, за допомогою яких

вивчається динаміка результативної ознаки. В цьому випадку індексна система описує вплив кожного з факторів, включених у нормаль наступним чином:

- загальна динаміка страхових виплат:

$$I_e = \frac{\sum B_1}{\sum B_0} = \frac{\sum H_1 ПН_1 З_1 \bar{B}_1}{\sum H_0 ПН_0 З_0 \bar{B}_0};$$

- за рахунок зміни чисельності постійного населення:

$$I_{nn} = \frac{\sum H_1 ПН_0 З_0 \bar{B}_0}{\sum H_0 ПН_0 З_0 \bar{B}_0};$$

- за рахунок зміни частки працездатного населення серед постійного:

$$I_{nn} = \frac{\sum H_1 ПН_1 З_0 \bar{B}_0}{\sum H_1 ПН_0 З_0 \bar{B}_0};$$

- за рахунок зміни частки застрахованих осіб серед працездатного населення:

$$I_z = \frac{\sum H_1 ПН_1 З_1 \bar{B}_0}{\sum H_1 ПН_1 З_0 \bar{B}_0};$$

- за рахунок зміни страхових виплат в середньому на одну застраховану особу:

$$I_e = \frac{\sum H_1 ПН_1 З_1 \bar{B}_1}{\sum H_1 ПН_1 З_1 \bar{B}_0}.$$

Аналіз динаміки показників на підставі порівняння з нормаллю є орієнтиром щодо підвищення якості виконання обов'язків страховика [2].

У системі соціальних позабюджетних фондів потрібно запровадити досконалі, науково обґрунтовані методи планування доходів і видатків, впорядкувати облік і звітність, посилити результативність контролю за рухом фінансових ресурсів, створити достатню економічну основу забезпечення відшкодування основних фінансових ризиків, що вимагає встановлення обґрунтованого розміру тарифів страхових внесків. Необхідно аналізувати структуру надходжень та витрат, оцінювати ступінь локалізації їх у певних регіонах. Для вирішення цих завдань використовують: частотний аналіз, коефіцієнти локалізації, концентрації, подібності структур. Для обґрунтування управлінських рішень стосовно фінансової стабільності необхідно визначати вплив на динаміку показників, окремих їх складових методом ланцюгових підстановок. Оцінку впливу результатів діяльності за окремими видами страхування та впливу результатів діяльності областних відділень фондів на ефективність Фондів можна оцінити за допомогою індексів середніх величин (індекси середньої заробітної плати, середньої страхової виплати, середнього страхового внеску тощо) та факторного аналізу.

Оптимізація організаційних функцій та структури робочих органів фондів соціального страхування України обумовлені необхідністю удосконалення менеджменту організаційної діяльності системи.

Література:

1. Качалова І.В. Методологічні засади формування соціальної статистики та її використання в управлінні: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук: 08.00.10 – 2007. – 386 с.
2. Удотова Л. Ф. Соціальна статистика: Підручник. — К.: КНЕУ, 2002. — 376 с.
3. Социальная статистика. — 3-е изд. / под ред. И.И. Елисеевой. — М.: Финансы и статистика, 2001. — 480 с.
4. Мазуренко О. К. Статистика державних фінансів: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2004. — 92 с.
5. Національна система загальнообов'язкового державного соціального страхування: сучасні проблеми та стратегія розвитку / За ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціологічних досліджень, 2006. – 178 с.

б. Якість інформаційного забезпечення соціальної політики. Макарова О. В., Саріогло В. Г., Терещенко Г. І. та ін.; за ред. Е.М. Лібанової

Горная М.А., ассистент кафедры статистики, ГВУС «Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана»

Статистический анализ общеобязательного государственного страхования: социально-экономическая нормаль. В статье предложено применение метода построения социально-экономической нормали для определения оптимального соотношения показателей деятельности страховщиков, обеспечивающих гармоничное развитие, эффективность и стабильное качество работы государственного социального страхования Украины. Методы исследования базируются на общенаучных принципах и фундаментальных положениях экономической теории, социальной философии и статистической науки. По результатам анализа установлено необходимость комплексного статистического оценивания состояния и тенденций государственного социального страхования, определен комплекс вопросов социального мониторинга как инструмента поддержки управленческих решений.

Ключевые слова: социальная статистика; социально-экономическая нормаль; социальное страхование; фонды общеобязательного государственного социального страхования; статистический анализ.

Horna M.O., Assistant of the Statistics Chair, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, self-governing (autonomous) research university.

Statistical analysis of the obligatory state insurance: socio-economic aspect. The article reveals the use of the method of construction of socio-economic normal to determine the optimal balance of insurers' activity, providing a harmonious development, efficiency and stable quality of the state social insurance of Ukraine. Methods based on general principles and fundamental positions of economic theory, social philosophy and statistical science are investigated. The analysis proved the need for a comprehensive statistical evaluation of the status and trends of social insurance, identified issues of social monitoring as a tool of management support.

Key words: social statistics; socioeconomic normal; social insurance; Obligatory State Social Insurance Funds; statistical analysis.

УДК 336.226.4.05Тоб:336.743.06](045)

Гуляєва Л.П.,

канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів та кредиту АПСВТ

Еволюція податку Тобіна як інструмента регулювання фінансових ринків

У статті проведено аналіз та систематизацію існуючих концептуальних підходів до трактування сутності податку Тобіна. Автор розкриває ідеї нобелівського лауреата Дж.Тобіна щодо оподаткування валютних операцій для досягнення валютної стабільності у світі. Досліджує концептуальні підходи послідовників Дж.Тобіна до трактування економічної сутності, механізму оподаткування, наслідків упровадження податку Тобіна у практичну діяльність.

Ключові слова: податок Тобіна, податок на фінансові операції, податок на валютні операції, фінансові ринки, іноземна валюта.

Прошло більше 40 років, з того часу як відомий економіст, лауреат Нобелівської премії Джеймс Тобін на своїй лекції 1972 р. у Принстоні запропонував для зниження нестабільності валютних курсів в умовах краху Бреттон-Вудської валютної системи ввести на міжнародному рівні податок на обмін валют (currency transaction tax) [1]. Податок, що надалі стали називати податком Тобіна, за задумом автора мав зменшити обсяги короткострокових спекулятивних операцій з валютою, і, таким чином, стати інструментом забезпечення міжнародної валютної стабільності.

Періодичні кризи у світовій економіці дають поштовх для поновлення дискусій та

пропозицій щодо введення податку Тобіна у реальну економічну практику. Особливо гостра дискусія розгорілася у світовій спільноті після прийняття рішення 11 країн Європейського союзу ввести у близькому майбутньому (орієнтовно з 2014р.) аналог податку Тобіна – податок на фінансові операції. В таких умовах вивчення концепції Дж.Тобіна щодо оподаткування валютних операцій та її еволюції в економічній науці набуває нової актуальності, теоретичної та практичної цінності у зв'язку з необхідністю оцінки можливостей, наслідків уведення такого податку для сучасних економік, розробки механізму його впровадження для конкретних країн світу.

Першим серед провідних економістів світу необхідність введення податку на фінансові спекуляції обгрунтував Дж.М. Кейнс. Дж.Тобін розвинув ідею Кейнса, запропонувавши ввести на міжнародному рівні податок на валютні операції. Надалі податок Тобіна активно розроблявся зарубіжними ученими, серед яких В.Рейнхарт, А.Торнелл, Б.Ейченгрін, Ч.Віплов, П.Спен, група експертів Європейської комісії, Гафіятуллін А.Р., Бондаренко О.Ю., Малініна Т.А., Намінова Ю.В., М.Оверченко та інші. Незважаючи на активність зарубіжної науки, проблеми теорії та практики функціонування податку Тобіна є малодослідженими вітчизняними ученими, оскільки публікацій на вказану тематику в Україні надзвичайно мало (праці О.Чумакової, Г.Азаренкової, І.Шкодінної, С.Реверчук, У.Штибель). Однак, у світлі введення Євросоюзом податку на фінансові операції, зростає практична цінність подальшого дослідження теоретичних аспектів та механізму практичної реалізації податку Тобіна в сучасних умовах.

Метою статті є аналіз та систематизація існуючих концептуальних підходів до трактування економічної сутності податку Тобіна. Для досягнення мети ставляться завдання: проаналізувати концепцію Дж.Тобіна щодо оподаткування валютних операцій; вивчити концептуальні підходи послідовників Дж.Тобіна до оподаткування фінансового сектора; прослідкувати еволюцію трактування економічної сутності податку Тобіна.

Ідея оподаткування фінансового сектора почала розглядатися з позиції її обмежуючого впливу на спекулятивну фінансову діяльність ще Дж.М.Кейнсом. Дж. Кейнс говорив про необхідність поділу операцій на ринку цінних паперів на спекулятивні й реальне інвестування, віддаючи перевагу як фактору розвитку економіки довгостроковому реальному інвестуванню. Видатний економіст порівнював спекулятивну діяльність з казино, стверджуючи, що «казино повинні в інтересах суспільства бути недоступними та дорогими» [2, с.3]. Доводячи необхідність впливу держави на спекулятивну діяльність, Кейнс зазначав: «Спекулянти не можуть зробити ніякої шкоди, як бульбашки у постійному потоці підприємств. Але ситуація стає серйозною, коли підприємство перетворюється у бульбашку у вирі спекуляції» [3, с.104]. Для трансформації спекулятивних капіталів у реальні Кейнс пропонував посилити оподаткування на ринку цінних паперів: «Введення значного державного податку на всі види біржових угод купівлі-продажу цінних паперів могло б виявитися найбільш корисною реформою для того, щоб пом'якшити переважання спекуляції над підприємництвом у Сполучених Штатах» [4, с.95]. Запроваджуючи податки на фінансові операції, на думку Кейнса, суспільство робить спекулятивну діяльність дорогою й менш вигідною для учасників фінансових ринків.

Джеймс Тобін, вважаючи себе учнем Кейнса, продовжив його ідею, запропонувавши ввести невеликий за розміром ставки (0,5-1% від обсягу валютної операції) міжнародний податок на валютні операції (currency transaction tax). Оподатковуватись мали обмін валют та операції з будь-якими фінансовими інструментами, деномінованим в іноземній валюті. Акумуляувати надходження податку на валютні операції, на думку Дж.Тобіна, могли Міжнародний валютний фонд або Світовий банк.

За задумом Тобіна податок істотно підвищить трансакційні витрати на проведення короткострокових спекулятивних операцій, перетворивши більшість з них на неприбуткові або низькоприбуткові, проте не перешкоджатиме довгостроковим фінансовим операціям та торгівлі у нефінансовому секторі економіки. Оскільки, як вважав учений, саме спекуляції є причиною нестабільності світової валютної системи, їх обмеження через введення податків знижуватиме волатильність валютних курсів [1].

Розрахунки підтверджують, що впровадження податку на обмін валюти автоматично роблять не вигідними спекулятивні короткострокові вкладення в іноземну валюту (валютний арбітраж), адже, наприклад, вкладання коштів в іноземну валюту строком на один день з доходністю 551,3% після подвійної сплати податку (купівля та продаж валюти) принесе спекулянту такий самий дохід, що й інвестиції на такий самий строк в національну валюту під 4% [2, с.4]. За іншими розрахунками для короткострокових операцій витрати на податок будуть значними навіть за низької ставки податку: наприклад, при ставці 0,25% обмін валюти зі зворотним обміном коштує 60% на рік, якщо проводиться кожний робочий день, 12,5% – якщо щотижня, 3% – щомісяця [5].

Можливість скорочувати частку короткострокових операцій на фінансовому ринку є важливою перевагою податку, зважаючи на те, що нині у світі 80% валютних угод укладаються на строк до 7 днів, а понад 50% – завершуються протягом дня [5]. Крім того, введення такого податку посилює ступінь свободи грошово-кредитної політики на національному рівні, що втрачається через залежність економіки країни від валютно-курсних коливань.

Однак, у 70-80-х рр. ХХ ст. ідеї Тобіна не знайшли підтримки, бо вважалися нездійсненними, непрактичними у зв'язку з неможливістю одночасного введення податку в усьому світі та технічною нездатністю на той час збирати інформацію про фінансові операції в цілях адміністрування податку. І сам автор ідеї сумнівався у її реалістичності, наголошуючи для досягнення мети податку на необхідності його введення у всіх країнах, що було дійсно малореалістичним. І нині більшість фахівців [2; 9; 12] погоджуються з ефективністю податку лише за умов: 1) його впровадження на міжнародному рівні; 2) оподаткування не тільки операцій з іноземною валютою, а саме всіх фінансових інструментів, що унеможлиблюватиме уникнення податків шляхом вкладання коштів в ті фінансові активи, що не оподатковуються.

Надалі ідея Тобіна розроблялася багатьма вченими, проте з 70-х рр. ХХ ст. розуміння сутності податку Тобіна та механізму його реалізації істотно змінилося – пропозиції послідовників та сучасників кардинально відрізняються від ідей Дж.Тобіна. Нині суспільство, і представники влади, фінансового сектора, і науковці термін «податок Тобіна» почали застосовувати не лише до податків на валютні операції, як це пропонував нобелівський лауреат, а розширили поняття податку до оподаткування будь-яких фінансових операцій з будь-якими фінансовими інструментами. Отже, податок Тобіна пройшов еволюцію від податку на валютні операції до податку на фінансові операції.

У табл.2 наведено основні характеристики концептуальних підходів учених, що стали прихильниками податку Тобіна та розвивали цю ідею у своїх працях. Варто звернути увагу, що, як сам Тобін, так і його послідовники, підтримуючи ідею введення податку, не давали конкретних рекомендацій щодо податкових ставок, хоча переважають пропозиції в межах 0,01-2%.

Таблиця 2

Розвиток концепції податку Тобіна у світовій економічній науці

Характеристики	Тобін Дж. (1978, 1991рр.)	Рейнхарт В. (1991р.)	Торнелла А. (1988, 1990рр.)	Ейченгрін Б., Віплов Ч. (1993р.)	Спен П. (1995р.)	Експерти Європейського союзу (2013р.)
Об'єкт оподаткування	Спот та форвардні операції обміну валют	Іноземні фінансові активи-ви, що належать національним власникам	Зміна очікуваної прибутковості фінансових активів в національній та іноземній валютах	Безвідсоткові депозити в центральному банку, еквівалентні операціям з іноземною валютою	Всі фінансові інструменти, операції з іноземною валютою.	Акції, облигації, похідні фінансові інструменти.
Операції, що не підлягають оподаткуванню	Пов'язані з обслуговуванням реального сектора економіки	Немає	Повернення в країну дивідендів від реального капіталу за кордоном	Немає	Немає (у особливих ситуаціях – операції органів влади)	Операції влади, обслуговування реального сектора економіки, населення.

Продовження таблиці 2

1	2	3	4	5	6	7
Ставка податку	Пропорційна та єдина 0,5%	Пропорційна	Пропорційна, роз-раховується за спеціальною формулою, залежить від стану ринку	Неявна, варіюється залежно від процентної ставки	Дворівнева струк-тура: основна ставка та додаткова	Пропорційна: 0,01% (деривативи), 0,1% (акції, облигації)
Рівень застосування	Міжнародний	Національний	Національний	Національний	Міжнародний	Регіональний (Євросоюз).
Адміністрування податку	Національні уряди	Національні уряди	Національні уряди	Національні центральні банки	Національні уряди	Національні уряди, рівень Євросоюзу
Координація на міжнародному рівні	МВФ / Світовий банк	Немає	Неявна через між-народні механізми регулювання валютного курсу	Немає	Обов'язкова. Можливо МВФ / Світовий банк	Немає. Рівень Євросоюзу.
Розпорядження коштами	МВФ / Світовий банк	Національні уряди	Немає податкових надходжень	Центральні банки	Міжнародні інституту, менш бажано-національні	Національні уряди, рівень Євросоюзу
Стратегічні цілі	Знизити обсяги короткострокових спекуляцій, волатильність валютного курсу	чітко невизначені	Скоротити диспропорцію між реальними і фінансовими інвестиціями, зменшивши частку останніх	Знизити обсяги короткострокових спекуляцій і волатильність валютного курсу	Знизити обсяги короткострокових спекуляцій і волатильність валютного курсу	Підвищити вне-сок фінансово-го сектора у розвиток економіки, забезпечити стабільність фінансових ринків

Джерело: [2, с.8, 41-48], доповнено автором за джерелами [1; 6; 7].

Концепція Тобіна про необхідність податкового регулювання валютного ринку знайшла відображення у працях В.Рейнхарта [7]. Податок Тобіна у версії В.Рейнхарта є податком на іноземні фінансові активи, що належать національним власникам. Вчений вбачав у податку Тобіна інструмент досягнення рівноваги обмінного курсу, пропонуючи оподатковувати всі операції, що здійснюються в країні з іноземними фінансовими активами. У такому варіанті податок Тобіна знижує привабливість іноземних активів для національних інвесторів, стимулює їх вкладати кошти в національні активи, підтримуючи валютний курс національної валюти. Тому після введення податку відбуватиметься перерозподіл потоків капіталу через їх спрямування з іноземних фінансових ринків до національних.

Можливості та механізм впровадження податку Тобіна у практику також досліджував А.Торнелл. Науковець дотримувався думки, що податок на міжнародні операції може усунути волатильність короткострокових процентних ставок в економіці, і, отже, невизначеність, яка знижує привабливість довгострокового фінансування. Тим самим, податок Тобіна перерозподілятиме потоки капіталу в економіці з фінансової сфери у реальний сектор, оскільки підвищуватиме привабливість довгострокових реальних інвестицій порівняно з короткостроковими фінансовими інвестиціями [8, с. 5].

Торнелл запропонував ввести пропорційну ставку « t » податку Тобіна, базою оподаткування для якої має бути специфічний розрахунковий показник «зміни в очікуваннях інвесторів», а саму ставку розглядав як показник швидкості таких змін [8, с.11]. Модель оподаткування у Торнелла фундаментально відрізняється від Тобіна і побудована таким чином, що ефективність податку полягає у його здатності знижувати волатильність процентних ставок, та у результаті скорочувати існуючу диспропорцію між реальними та фінансовими інвестиціями, знижуючи привабливість останніх для інвестора. Водночас забезпечення податкових надходжень до бюджету держави як ціль не ставиться і передбачається, що у довгостроковій перспективі обсяг надходжень від податку дорівнюватиме нулю. Це пояс-

нюється тим, що згідно з моделлю Торнелла спочатку у кризових ситуаціях для миттєвої ліквідації спекулятивних атак на валютному ринку будуть застосовуватися заборонні рівні ставки податку (до 100%), але через деякий час внаслідок впливу податку ситуація стабілізується, і це означатиме, що показник швидкість змін (ставка податку) в ідеалі матиме нульове значення при нормальних стабільних умовах розвитку економіки (відповідно надходжень до бюджету при нульовій ставці не буде).

Сучасні фахівці вважають підхід Торнелла складним та неможливим для практичної реалізації [2, с.45], однак, на відміну від Дж.Тобіна з його фіксованою незмінною податковою ставкою та обмеженим колом фінансових інструментів, перевагою підходу Торнелла є динамізм моделі і можливість змінювати і ставку податку, і базу оподаткування залежно від конкретних реальних обставин в економічній системі.

Альтернативним варіантом практичної реалізації податку Тобіна як податку на валютні операції може стати неявний податок у формі створення страхових резервів банків у центральному банку [2, с.47-48] (Ейченгрін Б., Віпловз Ч., 1993р). Кожен банк, здійснюючи операції з іноземною валютою, зобов'язуватиметься відкривати у центральному банку безпроцентний депозит строком на рік у національній валюті, еквівалентний за обсягом угоди з іноземною валютою. Ефективність даного підходу, на нашу думку, обмежується декількома факторами: під дію податку потрапляють тільки банківські операції з іноземною валютою, тоді як інші учасники ринку не охоплені податком, що стимулюватиме реорганізацію фінансового бізнесу й ухилення від необхідності резервування коштів під валютні операції; а регулюючи лиш один сектор фінансового ринку буде неможливо досягти основної мети податку – зниження спекулятивної складової ринку.

Інший науковець П. Спен також вважає, що у чистому вигляді податок на валютні операції, яким його бачив Дж.Тобін, є нежиттєздатним, оскільки він знижує ліквідність фінансових ринків, одночасно стимулюючи ухилення від сплати податку, та не дає довгоочікуваного ефекту підвищення стабільності цін на фінансових ринках. Та податок Тобіна може стати ефективним інструментом контролю за умови застосування дворівневої структури податкових ставок основної низької ставки податку, що в звичному режимі буде застосовуватися для всіх валютних операцій, та додаткової ставки («доплати»), яка застосовуватиметься до спекулятивних операцій у кризові періоди виходу ринкового валютного курсу поза валютний коридор, встановлений державою [2, с. 25–26]. Таким чином, податок в стабільній ситуації не заважатиме розвитку фінансового ринку, а в кризових – знижуватиме нестабільність ринку.

У кризових 90-х рр.ХХ ст.(кризи в Мексиці, Південно-Східній Азії, Росії) податок Тобіна став розглядатися як інструмент стримування глобальних фінансових операцій (не тільки валютних), наповнення бюджету держав, справедливого перерозподілу коштів у суспільстві. Питання щодо введення податку Тобіна почало гостро підніматися на рівні влади. Так, у 1995р. французький прем'єр-міністр Л. Жоспен запропонував ввести податок 0,1% на угоди з іноземною валютою. У 1999р. Європейський парламент виступив з доповіддю, що аналогічний податок у розмірі 0,5% для Європи генеруватиме 360 млрд.дол. США на рік [9, с.85]. Прихильниками податку Тобіна стали відомі фінансисти У.Баффет і Д.Сорос. Так, У.Баффет висловлювався за введення 100% податку на доходи, отримані від короткострокових операцій (до року) з цінними паперами або деривативами. [10, с.79]

Особливу підтримку податок Тобіна одержав серед антиглобалістів. У грудні 1997р. І.Рамоне розпочав дебати навколо податку Тобіна на сторінках газети «Le Monde Diplomatique», редактором якої він був. Рамоне запропонував створити асоціацію для підтримки введення цього податку під назвою «АТТАС» (Асоціація по оподатковуванню фінансових операцій для надання допомоги громадянам). Ідею підтримали провідні міжнародні організації глобального руху за справедливість, зокрема, The Alternate Investment Management Association Limited (AIMA), Halifax Initiative, британська War on Wants, німецький дослідницький центр World Economy, Ecology and Development (WEED) та інші. Громадянське суспільство нещадно критикувало економічну діяльність транснаціонального рівня, насамперед, фінансову, що стала асиметрично вільною від оподатковування за рахунок «офшорного серфінгу» – вільного руху капіталу в країні з максимально вигідними

умовами бізнесу [11]. Просте й дієве вирішення цих проблем вбачалося у введенні податку Тобіна, але не на валютні операції, як передбачав автор ідеї, а на весь фінансовий сектор або на всі операції з фінансовими інструментами.

Таким чином, зміни в сутності податку Тобіна, викликані активною полемікою у сіспільстві, практичними кроками влади були кардинальними порівняно з базовою ідеєю нобелівського лауреата, тому пізніше сам Тобін відрікся від податку [11]. В інтерв'ю 2001р. італійській незалежній радіомережі «Radio Popolare» [13] Джеймс Тобін дистанціювався від глобального руху за справедливість: «Є установи й групи в Європі, які використовували податок Тобіна як питання більш широкої кампанії з причин, що виходять далеко за межі моєї пропозиції. Моя пропозиція стала свого роду віхою у антиглобалістській програмі». Дж.Тобін не був противником глобалізму та вільної торгівлі, не ставив за мету максимально будь-якими шляхами наповнити державні бюджети. Його головною метою було за рахунок податку на операції з іноземною валютою пом'яшити коливання обмінного курсу валют, а не вирішення за рахунок фінансового сектора глобальних соціальних проблем людства. Як бачимо, податок Тобіна почав жити окремим життям: сучасні варіанти його реалізації далекі від початкової ідеї, а сам податок став інструментом політичної боротьби.

Світовий досвід нараховує багато різних варіантів податків [12, с. 17], які у широкому розумінні нині називають податком Тобіна:

- податок на валютні операції (currency transactions (Tobin) tax) – оригінальна ідея Дж.Тобіна, власне це і є «справжній» податок Тобіна;
- податок на операції із цінними паперами (securities transactions tax). Це податок на продажі всіх або конкретних цінних паперів;
- податок на банківські операції (bank transactions tax): на депозити або на зняття грошей з банківських рахунків чи інші види банківської діяльності;
- державні мита (documentary stamp duties);
- податок з капіталу (реєстраційний податок). Стягується із приросту капіталу підприємств (з обсягу позик, випуску акцій, облігацій). Податкова база може включати всі чи окремі форми капіталу, чи організації певного типу;
- різні форми зборів та податків на банківські бонуси (винагороди топ-менеджерам банківських установ).

Отже, світовий досвід має реальні приклади введення різних варіантів податку Тобіна як податку на різні види фінансових операцій (хоча оригінальна ідея у тому варіанті, що її пропонував Тобін ще ніколи не впроваджувалась у міжнародну практику). Наприклад, різні податки або збори, пов'язані зі здійсненням купівлі-продажу цінних паперів, існують у Великобританії, Австрії, Греції, Люксембургу, Польщі, Португалії, Іспанії, Швейцарії, Гонконгу, Китаї й Сінгапурі, у штаті Нью-Йорк (США) тощо [14]. Є досвід оподаткування фінансових операцій через створення загальнодержавних спеціальних стабілізаційних фондів. Так, у Швеції в 2009 р. за рахунок спеціального податку з банків створено стабілізаційний фонд, спрямований на зміцнення фінансової стабільності в умовах фінансових криз [9].

Проте Швеція має також сумнозвісний негативний досвід оподаткування операцій з цінними паперами [15]. У 1984 р. Швеція ввела 0,5% податок на купівлю-продаж акцій, проте, оскільки оподатковувалися і покупка, і продаж, для фінансової угоди реальна ставка податку становила 1%. У 1986 р. ставка була збільшена удвічі, та податок не виправдав очікування влади: щорічні податкові надходження від нього у середньому склали всього 10% від запланованих. У день офіційного оголошення податку, ціни на акції на торговельних майданчиках країни впали на 2,2%. Коли ставку податку підвищили у два рази, ціни знову впали ще на 1%. У січні 1989р. введено ставку податку 0,002% для паперів з фіксованим доходом зі строком погашення до 90 днів включно, та 0,003% – для облігацій зі строком погашення п'ять і більше років. І хоча податок на папери з фіксованим доходом був нижчим, ніж на акції, його вплив на обсяги торгівлі був драматичнішим: протягом першого тижня податку обсяг торгів облігаціями знизився на 85%, ф'ючерсами – на 98%, ринок опціонів припинив існування. У 1990-1991рр. розуміючи невдачу податкової політики, податок на

цінні папери у декілька етапів був скасований повністю. Ринок цінних паперів негайно відреагував – активність торгів почала зростати.

У Великобританії аналогом податку Тобіна є гербовий збір з придбання британських акцій, введений з 1808р. З 1963 р. ставка збору коливалася у різні роки від 1до 2%, поки з 1984 р. не почалась тенденція до її зниження до теперішнього рівня 0,5% [16] Однак, збір фактично не виконує регулятивної функції, оскільки, внаслідок наявності податкових пільг, понад 70% операцій з акціями британських компаній не підпадають під оподаткування [17].

Після кризових 2007-2008рр. активним прибічником податку стала Франція. У 2009р. президент Франції Н.Саркозі вніс пропозицію ввести податок на фінансові операції в рамках країн групи G20, хоча ідея не була прийнята групою [18]. Політичні лідери Н.Саркозі (Франція), Г.Браун (Великоританія), Ф.Кастро (Куба) пропонували використовувати доходи від податку Тобіна на глобальному рівні: для боротьби проти зміни клімату та у якості страхування від майбутніх банківських криз [18].

Проте ідея впровадити новий податок для фінансового сектора економіки знайшла підтримку серед лідерів багатьох країн Євросоюзу. Поворотним моментом у дискусії щодо перспектив введення податку Тобіна у сучасну економічну практику стала пропозиція Європейської комісії 2011р. (остаточно прийнята 14 лютого 2013р.) ввести у Європейському союзі аналог податку Тобіна – податок на фінансові операції (Financial Transaction Tax, FTT), до якої приєдналися 11 країн Європейського союзу (Бельгія, Німеччина, Естонія, Греція, Іспанія, Франція, Італія, Австрія, Португалія, Словенія й Словаччина). Зазначимо, що ці країни створюють разом більше 90% ВВП євросони [19].

Податкова реформа у Європейському Союзі передбачає введення податку на фінансові операції фінансових інститутів, що здійснюються останніми на свою користь або на користь клієнта. За операціями купівлі-продажу акцій та облігацій, фінансові інститути, задіяні в цьому процесі, сплачуватимуть податок у розмірі 0,1% вартості цінних паперів, за операціями купівлі-продажу деривативів – 0,01% від їх вартості. Планується, що більша частина доходів від податку залишатиметься у бюджетах країн-членів Євросоюзу, а кожна держава матиме право підвищувати ставки податку. Сплачуватись податок буде двічі – як покупцем, так і продавцем фінансових активів. Зауважимо, що інформація щодо податку в Євросоюзі розміщена Європейською комісією у відкритому доступі [6], однак, поки що відсутній деталізований опис бази оподаткування, податкових пільг, оскільки як на рівні окремих країн, так і на рівні Євросоюзу йде робота над розробкою механізму функціонування податку. На даний момент розроблено, скоріше концепцію, ніж механізм її реалізації.

Свою концепцію оподаткування Євросоюз називає «потрійним» підходом, що означає одночасне виконання трьох умов:

- 1) податок застосовуватиметься до всіх ринків (біржових, позабіржових);
- 2) об'єктом оподаткування є максимальна кількість інструментів (акції, облігації, деривативи). Деталізованого переліку елементів бази оподаткування ще немає у відкритому доступі, однак, відомо, що не оподатковуватимуться фінансові операції, які забезпечують поточну господарську діяльність підприємств реального сектора та життєдіяльність населення, наприклад, кредитування, страхування, банківські депозити, валюто-обмінні операції, емісія цінних паперів підприємствами та органами влади;
- 3) суб'єктами оподаткування стануть всі професійні учасники фінансового ринку (банки, управляючі компанії, інвестиційні фонди, страхові компанії, пенсійні та хедж фонди та інші). Це дозволить звести до мінімуму потенційні ухилення від сплати податку шляхом трансформації капіталу в інші фінансові інструменти, переведення капіталу в інші країни чи іншими шляхами.

Хоча закон про податок на фінансові операції поширюється тільки на країни ЄС, сфера його дії буде ширшою, оскільки оподаткування здійснюватиметься за двома правилами [6]:

- «принцип місцезнаходження агента» (першочерговий) – означає, що оподатковуватимуться всі фінансові операції фінансових інститутів, які визнано резидентами країн, де введено податок (або клієнт фінансового інституту зареєстрований у зоні дії податку);
- «принцип видання активу» (другорядний) – під оподаткування потрапляють всі

фінансові інститути, незалежно від місця їх реєстрації чи знаходження, якщо вони здійснюють операції з фінансовими активами, емітованими у зоні дії податку.

Останній принцип робить невигідним виведення фінансової діяльності або самої організації за межі зони дії податку, тому що фінансові активи, емітовані в зоні дії податку, однаково підлягають оподаткуванню, незалежно від того в якій країні світу вони продаються. Фінансові інститути не сплачуватимуть податок тільки у випадку, якщо вони зареєстровані поза зоною дії податку, не працюватимуть з клієнтами з 11 країн Євросоюзу, що ввели податок, і утримаються від будь-яких фінансових операцій з фінансовими інститутами, розташованими в цих країнах [11].

Проти ідеї Євросоюзу виступають владні кола Великобританії, США, Нідерландів. Американські бізнес-асоціації, включаючи Торговельну палату США й Форум фінансових послуг вважають: «Подібні новаторські однобічні теорії податкової юрисдикції безпрецедентні й не відповідають існуючим нормам міжнародного податкового права, а також давно діючим міжнародним договорам. Високий ризик того, що їхнє прийняття призведе до подвійного й багаторазового оподаткування, погіршення міжнародного співробітництва щодо збирання податків і торговельного протекціонізму»[20]. Але все ж, з одного боку, влада у багатьох країнах світу має політичну підтримку суспільства у радикальних кроках посилення оподаткування фінансового сектора, а з іншого боку, обрано вдалий післякризовий момент для реформи. Проте пересічний громадянин, приймаючи рішення на користь податку, нажалі не розуміє, що у випадку невдачі, всі негативні наслідки такого політичного рішення ляжуть на плечі простих громадян.

За результатами дослідження доходимо висновків:

- Дж.Тобін запропонував ввести міжнародний податок на валютні операції з інструментами, деномінованими в іноземній валюті, метою якого було зниження волатильності валютних курсів на міжнародному рівні;
- в сучасних умовах розуміння сутності податку Тобіна відрізняються від базової ідеї. Нині «податком Тобіна» називають не лише податки на валютні операції, як це пропонував нобелівський лауреат, а податки на будь-які фінансові операції з будь-якими фінансовими інструментами.
- податок за підтримки антиглобалістів перетворився у інструмент політичної боротьби, потенційне джерело наповнення бюджетів, вирішення соціальних проблем, а його економічне призначення – обмежувати спекуляції, підвищувати ефективність фінансових ринків – відійшло на задній план;
- світова практика має приклади введення різних варіантів податку Тобіна як податку на окремі види фінансових операцій. Але революційним кроком у регулюванні фінансових ринків стало рішення Європейського Союзу ввести податок на фінансові операції фінансових інститутів. Вперше податок Тобіна вводиться спільно великою кількістю країн на регіональному рівні на широкий перелік фінансових операцій. Однак, наслідки такого кроку є суперечливими, недостатньо дослідженими, а тому виникає ризик, що сам податковий тягар замість фінансового сектора ляже на плечі простих громадян та підприємств реального сектора економіки.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку полягають у вивченні світового досвіду впровадження податку Тобіна, потенційних можливостей та ефективності впровадження податку в сучасних умовах та оцінка соціально-економічних наслідків такого кроку.

Література

1. Tobin J. A Proposal for International Monetary Reform // Eastern Economic Journal. – July/October 1978. – Volume IV. – No. 34. – pp. 153–159.
2. Spahn P.B. International Financial Flows and Transactions Taxes: Survey and Options [Електронний ресурс] // IMF Working Paper, WP/95/60. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/cat/longres.aspx?sk=1136>
3. Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money, 1936. [Електронний ресурс] // Project Gutenberg of Australia // eBooks. – Режим доступу: <http://via.biblioeconomicus.googlepages.com>

4. Гафиятуллин А.Р. Эволюция теорий налогового регулирования инвестиционных процессов / А.Р. Гафиятуллин // Вестник УрФУ. Серия «Экономика и управление». – 2010. – №4. – С.94-103.
5. Налог Тобина [Электронный ресурс] // Финансовый портал «Налоговещание». – Режим доступа: <http://taxman.org.ua/news.php?id=45>
6. Proposal for a council directive implementing enhanced cooperation in the area of financial transaction tax. {SWD(2013) 28 final}, {SWD(2013) 29 final} Brussels, COM(2013) 71 final, 2013/0045 (CNS),14.02.2013 [Электронный ресурс] // European Commission. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/taxation_customs/taxation/other_taxes/financial_sector/
7. Reinhart V. The 'Tobin Tax', Asset Accumulation, and the Real Exchange Rate // Journal of International Money and Finance (London). – 1991, December. – Vol. 10. – No. 4. – pp. 420-31.
8. Tornell A. Real vs. Financial Investment: Can Tobin Taxes Eliminate the Irreversibility Distortion?// Journal of Development Economics. – April 1990. – Volume 32, Issue 2. – pp. 419-444
9. Almenberg J., Magnus Wiberg. Taxing financial transactions // Sveriges riksbank economic review. – 2012. – No.1. – pp.84-102.
10. Чумакова О.А. Налог Тобина как противодействие финансовой нестабильности в мире /О.А.Чумакова //Бизнесинформ.– 2010. – № 4. – С.79-82.
11. Маркетти Р. «Налог Тобина» в Евросоюзе: парадоксальное балансирование между антиглобализационной социальной справедливостью и гармонизацией мирового рынка [Электронный ресурс], 18 April 2013. – Режим доступа: <http://wpfdc.org/>
12. Бондаренко О.Ю., Малинина Т.А., Наминова Ю.В. Новые подходы к налогообложению финансового сектора в свете мирового финансового кризиса. – Москва: ФГБОУ ВПО «РАНХГС при президенте РФ», 2013. – 73 с.
13. Col popolo anti globalizzazione non ho niente in comune. Intervista al Premio Nobel per Economia James Tobin [Электронный ресурс]//VITA// 06.09.2001. – Режим доступа: <http://www.vita.it>
14. Dillon J. An Idea Whose Time Has Come: Adopt a Financial Transactions Tax [Электронный ресурс] // KAIROS Policy Briefing Paper. – 2010. – No. 24. – Режим доступа: <http://www.kairoscanada.org>
15. Pomeranets A. Financial Transaction Taxes: The International Experience and the Lessons for Canada //Bank of Canada Review.– Autumn, 2012.– pp.3-13.
16. Jackson P., A. O'Donnell. The effects of stamp duty on equity transactions and prices in the UK Stock Exchange // Bank of England Discussion Paper, 1985. –No. 25. – 33p.
17. The effectiveness of Keynes-Tobin transaction taxes when heterogeneous agents can trade in different markets: A behavioral finance approach [Электронный ресурс] // Oxera Consulting Ltd., 2007. – Режим доступа: <http://www.oxera.com>
18. Sarkozy to press for 'Tobin Tax'» [Электронный ресурс]. // BBC News. –19 September, 2009. – Режим доступа: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/8264774.stm>
19. 11 eurozone states ready to launch financial transactions tax: EU tax commissioner [Электронный ресурс]// The Economic Times. – 9 October, 2012. – Режим доступа: <http://economictimes.indiatimes.com>
20. Оверченко М. Европейские страны вводят налог на финансовые операции [Электронный ресурс]// Электронное периодическое издание «Ведомости». – Режим доступа: <http://www.vedomosti.ru>

Гуляева Л.П., канд. экон. наук, доцент кафедры финансов и кредита АТСОТ

Эволюция налога Тобина как инструмента регулирования финансовых рынков. В статье осуществлен анализ и систематизация существующих концептуальных подходов к трактованию налога Тобина. Автор раскрывает теоретические подходы нобелевского лауреата Дж. Тобина к налогообложению валютных операций и достижению международной валютной стабильности. Проанализированы подходы последователей Дж. Тобина к обоснованию экономической сущности, оценке введения налога в современную практику.

Ключевые слова: налог Тобина, налог на финансовые операции, налог на валютные операции, финансовые рынки, иностранная валюта.

Huliayeva L.P., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance and Credit, Academy of Labour, Social Relations and Tourism.

Evolution of the Tobin tax as an instrument of financial markets regulation. The article presents the analysis and systematization of the current conceptual approaches to the study of the Tobin tax. The author concludes that the Tobin tax was changed from currency transactions tax to financial transaction tax. The author reveals the Nobel laureate James Tobin's theoretical approach to foreign currency transaction taxation and the achievement of international monetary stability. Also conceptual approaches of J. Tobin followers to the interpretation and the practical possibilities of Tobin tax introduction are analyzed.

Key words: Tobin tax, financial transaction tax, currency transaction tax, financial markets, foreign exchange.

УДК 336.7-047.44:005.332.4](045)

Іванова Т.Г.,

канд. екон. наук доцент, доцент кафедри менеджменту банківської діяльності
ДВНЗ «КНЕУ ім. Вадима Гетьмана»

Оцінка конкурентної позиції банків України

У статті представлено огляд сучасних методів оцінки конкурентоспроможності банківських установ. Основну увагу приділено поняттю конкурентоспроможність банку та конкурентної позиції банку. Проведено оцінку конкурентної позиції банків України.

Ключові слова: конкурентоспроможність банку, конкурентоспроможність послуги, конкурентна позиція банку, картка банків-конкурентів.

В умовах ринкової економіки особливого значення набуває оцінка конкурентоспроможності банку, оскільки на ринку функціонують банки, які конкурують за залучення та розміщення ресурсів. За таких умов ефективність діяльності банківської установи залежить від його конкурентної позиції на ринку банківських продуктів та рівня конкурентоспроможності. Саме тому все більшої актуальності набирають питання щодо оцінки конкурентної позиції банків України, аналізу існуючих та розробки нових методів оцінки конкурентоспроможності банків.

Дослідженню теоретичних та практичних питань визначення сутності конкурентоспроможності та конкурентної позиції банків присвячено багато робіт вітчизняних та зарубіжних вчених: Г.Л. Азоева, Л.В. Балабанова, П.Ю. Беленького, Т.І. Гончарука, М.О. Єрмолова, Ю.Б. Іванова, Л.М. Качаліна, М. Портера, Р.А. Фатхутдінова та інших. Грунтовні наукові результати, які дозволили досягти чіткого осмислення теоретико-методологічних засад конкурентоспроможності та конкурентної позиції банку зокрема, висвітлені у роботах О.Г. Бачалова, І.В. Волошка, В.М. Гейця, Т.Д. Гірченко, Ю.О. Заруби, О.А. Кириченка, С.М. Козьменка, О.М. Колодізева, Ю.І. Коробова, О.А. Криклій, І.О. Лютого, А.А. Мещерякова, А.В. Нікітіна, А.В. І.В. Сала, Г.О. Самойлова, І.О. Школьник, Ф.І. Шпиґа та інших. Нагромадження в науковій літературі великого обсягу матеріалу відносно питань оцінки конкурентоспроможності та конкурентної позиції банків обумовлює необхідність його впорядкування та всебічного аналізу.

Метою статті є вивчення методів оцінки конкурентоспроможності банку на ефективність його роботи та оцінка конкурентної позиції банків України за допомогою порівняльного конкурентного аналізу.

Викладення основного матеріалу дослідження. Конкурентоспроможність є інтегральною характеристикою, що включає в себе як фінансові, так і не фінансові, якісні та кількісні показники, такі як новітні технології, інноваційні методи ведення бізнесу тощо. Кожна банківська установа прагне підвищити свою конкурентоспроможність, конкурентоспроможність своїх продуктів і послуг, з метою залучення клієнтів.

Потреба в аналізі конкурентоспроможності банку виникає у всіх учасників господарського процесу, діяльність яких пов'язана з банками: клієнти банку, інвестори, власники та акціонери банку, органи нагляду та контролю, міжнародні фінансові установи та банки, засоби масової інформації, менеджмент та персонал банку, конкуренти банку. Метою даного аналізу є виявлення реального фінансового стану банку, ступеня його надійності, платоспроможності та конкурентоспроможності.

Здатність комерційного банку протидіяти конкурентам визначається на двох рівнях:

- конкурентоспроможність окремої послуги
- конкурентоспроможність банку в цілому

Конкурентоспроможність банківської послуги – сукупність якісних і вартісних

характеристик, що спроможні ефективно задовільнити потреби клієнта. Показує здатність послуги банку бути реалізованою в умовах пропозиції конкурентів. На конкурентоспроможність окремої послуги впливає її ціна, ступінь унікальності, часові параметри надання, параметри зручності для окремого клієнта тощо.

Конкурентоспроможність банку – властивість банку протистояти конкурентам, утримувати чи завойовувати визначену ринкову частку із заданою для банку ефективністю [1, с.91].

Особливої актуальності набуває питання оцінки конкурентоспроможності банків. Для послідовного виконання програм по утриманню ринкової частки та завоювання нових ринків банк здійснює порівняльний конкурентний аналіз та стратегічний конкурентний аналіз, використовуючи для цього такі інструменти як конкурентна карта (табл. 1), SWOT-аналіз, PEST-аналіз, стратегічні матриці, зокрема, матрицю Мак-Кінсі (McKinsey).

Таблиця 1

Зразок картки банків-конкурентів для порівняння

Назва банку	Ключові показники	Конкурентні переваги	Слабкі сторони
Банк 1 Банк 2 ... Банк n	Активи, капітал, депозити, прибутки, філіали	Продукти, організація, ресурси, технологія, мережа каналів, репутація тощо.	

Визначимо конкурентоспроможність банків України за допомогою порівняльного конкурентного аналізу.

Розпочнемо з розгляду конкурентних позицій банків першої п'ятірки системоутворюючих банків України, які вони посідають на ринку за рейтинговою шкалою. Це дозволить виявити становище банків з точки зору головних показників діяльності та визначити найближчих конкурентів для здійснення подальшого порівняльного аналізу.

При аналізі конкурентного середовища, конкурентоспроможності банків та їх конкурентної позиції вважаю доцільним виходити з наступних джерел конкурентних сил банку: обсяги активів, зобов'язань банків, достатність капіталу. Фінансовий аспект реалізованої конкурентоспроможності є свідченням досягнення певних фінансових результатів, які відображають ступінь конкурентного успіху банку.

Визначення конкурентоспроможності банку є основою для оцінки його конкурентної позиції – агрегованої характеристики становища на ринку. Проаналізуємо позицію кожного банку за обсягом активів серед банків України (табл.2).

Таблиця 2

Конкурентна позиція банків України за обсягами активів за 2012-2013 рр., млн. грн. [2]

Назва банку	Станом на 01.12.2013р.	Питома вага, %	Позиція	Станом на 01.12.2012р.	Питома вага, %	Позиція
Приватбанк	211 425.78	21.821	1	169 570.41	20.195	1
Ощадбанк	98 141.28	10.129	2	84 900.50	10.111	2
Дельта Банк	57 354.26	5.919	3	31 325.05	3.731	6
Промінвестбанк	40 213.38	4.150	5	41 861.85	4.985	3

Як бачимо з таблиці 2, ПАТ КБ «Приватбанк» займає лідируючу позицію за обсягами активів банків України зі значним відривом у питомій вазі – 21.8%. На другому місці знаходиться АТ «Ощадбанк» – 10.1%, далі ПАТ «Дельта Банк» – 5.9%, на п'ятому місці ПАТ «Промінвестбанк» – 4.2%. Як позитивне необхідно відзначити, що станом на 1.12.2013 р. зазначені банки (крім Райффайзен Банк Аваль) підвищили або зберегли свої конкурентні позиції.

Серед 117 банків України ПАТ КБ «ПРИВАТБАНК» за всіма показниками займає перші позиції в рейтингу банків України. ПАТ КБ «ПРИВАТБАНК» входить до першої групи банків згідно з рекомендацією НБУ та є лідером у п'ятірці найбільших банків України.

Таблиця 3

**Офіційний рейтинг ПАТ КБ «ПРИВАТБАНК» серед банків України
на 01.12.2013 млн. грн. [3]**

Показник	Позиція в рейтингу	Значення показника
Активи	1	211 425.7763
Кредитно-інвестиційний портфель	1	137 353.3920
Депозити фізичних осіб	1	103 445.5633
Депозити юридичних осіб	1	26 417.9876
Капітал	1	23 663.9904
Фінансовий результат	1	1 832.0738

Нарощування обсягу активів стало можливим, перш за все, за рахунок збільшення обсягів зобов'язань банків, тому далі доцільно провести аналіз конкурентної позиції банків за розмірами зобов'язань (табл. 4).

Таблиця 4

**Конкурентна позиція банків України за обсягами зобов'язань
за 2012-2013 рр., млн. грн. [2]**

Назва банку	Станом на 01.12.2013 р.	Позиція	Станом на 01.12.2012 р.	Позиція
Приватбанк	191 189.02	1	151 391.28	1
Ощадбанк	79 173.83	2	66 939.22	2
Дельта Банк	54 092.84	3	28 343.96	6
Промінвестбанк	34 894.87	5	36 769.84	3

Як бачимо за даними таблиці 4 динаміка руху значення конкурентної позиції є аналогічною з таблицею 2, тобто протягом року зобов'язання досліджуваних банків зросли (виключенням є «Промінвестбанк»).

Проведемо дослідження значення конкурентної позиції банків за рівнем власного капіталу, адже чим більший обсяг капіталу, тим менші вимоги до його захисної функції (табл. 5).

Таблиця 5

**Конкурентна позиція банків України за рівнем капіталу
за 2012-2013 рр., млн. грн. [2]**

Назва банку	Станом на 01.12.2013р.	Питома вага, %	Позиція	Станом на 01.12.2012 р.	Питома вага, %	Позиція
Приватбанк	23 663.99	14,954	1	18 214.09	2	2
Ощадбанк	19 557.83	12,359	2	18 612.85	1	1
Дельта Банк	5 130.30	3,242	11	2 997.09	11	11
Промінвестбанк	6 064.48	3,832	5	6 242.12	4	4

Виходячи з проведеного аналізу таблиці 5, бачимо, що ситуація з конкурентною позицією досліджуваних банків за рівнем капіталу відрізняється від попередніх оцінок, щодо позиції ПАТ «Дельтабанк». Лідером п'ятірки серед досліджуваних банків залишається Приватбанк. Ощадбанк займає на другу позицію.

Наступним визначимо конкурентну позицію досліджуваних банків за обсягами фінансових результатів діяльності (табл. 6).

Як видно з таблиці 6, протягом аналізованого періоду фінансові результати досліджуваних банків не завжди були позитивними. ПАТ КБ «Приватбанк» за 2013 рік отримав найбільшу величину прибутку. Промінвестбанк має від'ємні результати, що негативно впливає на рівень його конкурентної позиції.

Конкурентна позиція банку відображає стратегічні, тобто довгострокові його зусилля по завоюванню конкурентних переваг та водночас визначає відмінність від конкурентів. Конкурентна позиція банківської установи значною мірою залежить від характеру,

ефективності та стійкості конкурентних переваг. Формування переваг складна робота, що реалізується через постійну адаптацію системи управління банком та його активами, капіталом та зобов'язаннями до змін конкурентного середовища. Це дає можливість усебічно оцінити конкурентоспроможність банку через його конкурентну позицію на ринку.

Таблиця 6

Конкурентна позиція банків України за обсягами фінансового результату за 2012–2013 рр., млн. грн. [2]

Назва банку	Станом на 01.12.2013р.	Позиція	Станом на 01.12.2012р.	Позиція
Приватбанк	1 832.07	1	1 410.43	1
Ощадбанк	604.55	3	537.54	3
Дельта Банк	232.47	8	84.82	10
Промінвестбанк	-2620,726	117	15.33	29

Література

1. Маркетинг у банку: навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / Нікітін А.В., Іванова Т.Г., Брітченко І.Г., Момот О.М. – К.: КНЕУ, 2010. – 475 с.
2. Офіційний рейтинг банків України [Електронний ресурс.] Режим доступу: <http://banker.ua/officialrating/physicalperson/suma/11/2013/>
3. Офіційний сайт ПАТ КБ «Приватбанк» [Електронний ресурс.] Режим доступу: <http://privatbank.ua/>

Іванова Т.Г., канд. екон. наук доцент, доцент кафедри менеджмента банківської діяльності ГВУЗ «КНЭУ ім. Вадима Гетьмана»

Оценка конкурентной позиции банков Украины. В статье представлен обзор современных методов оценки конкурентоспособности банковских учреждений. Основное внимание уделено понятию конкурентоспособность банка и конкурентной позиции банка. Проведена оценка конкурентной позиции банков Украины.

Ключевые слова: конкурентоспособность банка, конкурентоспособность услуги, конкурентная позиция банка, карта банков-конкурентов.

Ivanova T.G., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Bank Activity Management, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman named after Vadym Hetman -self-governing (autonomous) research university.

The article presents the review of modern methods of bank competitiveness assessment. The focus is on the notion of competitiveness of the bank and the bank competitive position. Evaluation of the competitive position of banks in Ukraine is given.

Key words: competitiveness of the bank, competitive services, the competitive position of the bank, competitor's bank card.

УДК 659.4:005](045)

Кальна-Дубінюк Т.П.,

докт. екон. наук, доцент, зав. кафедри аграрного консалтингу та сервісу
Національного університету біоресурсів і природокористування України

Розвиток ринку PR-консалтингу в Україні

Розглядаються особливості становлення та розвитку попиту та пропозиції консалтингових послуг в області PR в Україні. Розкривається один із популярних видів консалтингу – управлінський консалтинг та його основні групи: стратегічний консалтинг; операційний управлінський консалтинг; HR-консалтинг, тренінги і навчання; IT-консалтинг. Обґрунтовуються напрями вітчизняного ринку виділених груп консалтингових послуг та їх зарубіжні особливості. Визначаються чинники зростання інтересу до консалтингового супроводу бізнесу в будь-якій галузі і в першу чергу такий, як зростання конкуренції.

Ключові слова: консалтинг, ринок PR, прес-служби, агентства, консультанти, управлінський консалтинг, тренінги, конкуренція.

Паблік рілейшнз або зв'язки з громадськістю – одна із функцій менеджменту, що інтенсивно розвивається. Велика увага в цьому приділяється консультуванню, яке є актуальним. Спеціалісти нового класу – консультанти з PR технологій повинні вміти кваліфіковано оцінювати відношення з громадськістю, аналізувати комунікативні потоки будь-якої структури для налагодження позитивних відносин між структурою і її громадськістю за для успішного управління виробництвом, підвищення його конкурентоспроможності.

Значний вклад в становлення та розвиток PR-консалтингу зробили зарубіжні та вітчизняні вчені, серед яких Блэк С., Катлип Скотт М., Сентер Ален Х., Брум Глен. М., Berkman R., Kitch L. W., Д. С. Алексанов, В. М. Кошелев, В.Г. Королько, М.Ф. Кропивко, Г.Г. Почепцов та ін.[1-8].

Мета дослідження. Розкрити сутність PR-консалтингу, види його послуг, його проблеми та можливості розвитку в Україні.

Виклад основного матеріалу. Одним з найважливіших напрямів PR є консалтинг. Відомо, що 80% найкрупніших і багатших PR-агентств у світі – консалтингові. На Заході PR-консалтинг – дуже поширене явище. Оплата за PR-консалтинг там відбувається почасово, по аналогії з консалтингом в області юриспруденції або фінансовим аудитом. Консультант в області PR, як й у будь-якій іншій сфері, продає свій досвід і годину.

Можна виділити кілька видів діяльності, на стику яких зародилися вітчизняні PR: реклама, журналістика, участь у виставках, пряме поштове розсилання, проведення корпоративних вечірок, семінарів. Появі PR як окремого напрямку діяльності сприяв розвиток в Україні таких понять як стратегічний маркетинг і менеджмент-консалтинг.

Існувало 3 процеси, які привели до відділення ринку PR від рекламного ринку, що згідно експертних оцінок, остаточно відбулося в 2002 році.

По-перше, суб'єкти ринку (компанії, підприємства, організації, насамперед у комерційному середовищі) самостійно використали окремі елементи, прийоми й методи зі сфери PR у своїй практиці.

По-друге, у штаті компаній, підприємств, організацій з'явилися співробітники, відповідальні за PR-напрямок. Це міг бути, наприклад, директор, начальник відділу маркетингу, начальник відділу зовнішніх зв'язків, менеджер персоналу або секретар-референт. Важливо, що за PR хтось відповідав, комусь було доручено здійснювати зв'язок із зовнішньою й внутрішньою громадськістю. PR стає окремою стороною життя організації. Варто уточнити, що найбільш значимою зовнішньою групою громадськості для великих компаній, поряд зі споживачами, стали ЗМІ.

По-третє, з'явилися спеціалізовані PR-агентства.

Три названих процеси відбувалися одночасно, а не в хронологічному порядку. Так, перші іноземні PR-агентства з'явилися в Україні ще на початку 90-х років, перше українське PR-агентство — наприкінці 1997 року, а менеджери PR/відділи PR/PR-директори як масове явище — тільки після 2000 року.

Елементи PR компанії використовували у своїй практиці, починаючи із середини 90-х років і цей процес носив наростаючий характер. На ринку немає компаній, які хоча б раз за свою історію не застосували інструментарій PR — починаючи від участі у виставці й закінчуючи написанням прес-релізу. Активність різних ринків в області PR носить нерівномірний характер. Одні напрямки (комп'ютерний, автомобільний, медичний, поліграфічний, інші) більше розвинені щодо цього, інші (меблевий і будівельний ринки, промислове й с/г устаткування, інші) — менш. Причин цьому трохи, серед них — порівняно невисокий рівень конкуренції й насиченості ринку, наявність/відсутність сильної спеціалізованої преси.

В усьому світі основним кількісним гравцем ринку PR є менеджери PR у складі корпорацій (52% всіх PR-фахівців у США). А от якісний гравець, від якого залежить якість послуг і темпи розвитку ринку — спеціалізовані PR-агентства.

Багато питань викликають кількісні оцінки українського ринку PR і його ємність. По оцінках Publicity Creating, в Україні сьогодні діють до 500 PR-структур (включаючи оргкомітети виставок, прес-служби, інформаційні бюро), з них близько 50 — спеціалізовані PR-агентства. Провідні агентства розташовуються в Києві — це не більше 20 компаній (українських і мережних PR-агентств). Для порівняння — тільки в Москві налічується більше 200 спеціалізованих PR-агентств.

Приріст ринку PR в Україні становить 20-30% у рік — це в руслі світової тенденції прискорених темпів розвитку PR-індустрії, що, до речі, по темпах розвитку випереджає рекламну галузь. Наведені цифри не претендують на істину в останній інстанції, адже об'єктивних досліджень і статистики в Україні дотепер не існує.

Український ринок PR виріс зсередини, а самі технології не були «імпортовані» з-за кордону. У нас ринок PR довгий час існував як би у двох паралельних світах, які не перетиналися. «Верхівка» (приїжджі команди політ. технологів, мережні PR-агентства, мережні ПА) жила сама по собі, вирішуючи питання виборів, підтримки програми приватизації, різних програм МФВ, ЄБРР і т.д. А середньо-великий вітчизняний бізнес жив сам по собі, поступово розвиваючись.

Сьогодні серед українських підприємств найбільшим попитом користується, управлінський консалтинг (або менеджмент-консалтинг). При цьому часто фірми, що пропонують даний вид послуг, трактують його абсолютно по-різному. Згідно міжнародної класифікації виділяють чотири основні групи управлінського консалтингу: стратегічний консалтинг; операційний управлінський консалтинг; HR-консалтинг, тренінги і навчання; IT-консалтинг.

Стратегічний консалтинг. Даним напрямом консалтингу є планування діяльності компанії в середньостроковій і довгостроковій перспективі. Безумовно, таке визначення є досить вузьким. У поняття «Розробка стратегії» можна включити створення і просування нового продукту, реструктуризацію, диверсифікацію діяльності, фінансову стратегію, маркетингову стратегію, організаційну або технологічну стратегію.

Стратегічне планування є найбільш відповідальним, і тому найбільш високооплачуваним видом консалтингових послуг. В Україні інтерес до стратегічного консалтингу динамічно зростає, проте спектр компаній-клієнтів поки що обмежується крупним і частково середнім бізнесом і галузями, в яких присутня жорстка конкуренція. Крім того, в умовах нестабільності вітчизняної економіки і нерегульованості правового поля стратегії розробляються переважно в середньостроковому тимчасовому проміжку.

Багато перетворень стає можливим здійснити лише шляхом проведення реінжинірингу бізнес-процесів. Даний термін, будучи практично невідомим кілька років тому, зараз активно упродовжується в словник українського бізнесу. Процес реінжинірингу може

включати об'єднання декількох операційних процедур в одну (горизонтальне звуження процесу), скорочення управлінської ієрархії (вертикальне звуження процесу), перерозподіл функціональних повноважень з метою підвищення ефективності і оперативності виконання обов'язків і ухвалення рішень. Всі ці перетворення ведуть до ліквідації неефективних операцій, усунення зайвого персоналу, спрощення і підвищення якості процесів, їх скорочення в часі і здешевлення.

Серед послуг операційного управлінського консалтингу високо цінуються послуги в області фінансового управління — управлінський облік і бюджетування. Нестримно зростає популярність аутсорсинга. Українські компанії високо оцінили результат від передачі деяких рутинних функцій консалтинговій фірмі і зосередження діяльності керівництва на вирішенні стратегічно важливих питань і завдань. Сьогодні найбільший попит має аутсорсинг бухгалтерського обліку, також підвищується інтерес до аутсорсингу у сфері управління персоналом, податкових розрахунків, «прокату директорів». При передачі обліку на аутсорсинг популярнішою доки є не повна, а часткова його передача.

Не рідкістю стала і постановка консалтинговою компанією організації і ведення бухгалтерського обліку. Даний комплекс процедур включає створення облікової політики, установку бухгалтерської програми, налаштування національних і міжнародних планів рахунків, створення податкового обліку, установку системи «Клієнт-банк» і інші процедури на вимогу замовника.

Всі послуги аутсорсинга є досить дорогими, але їх вартість слід порівнювати не лише з витратами на оплату праці внутрішнього персоналу, потреба в якому скорочується, а і з витратами на вчення своїх співробітників, програмне і технічне забезпечення, офісне устаткування, оренду приміщення, канцелярські товари, транспорт. До всього вище переліченого слід додати гарантію якості і високого професіоналізму що надаються зовнішніми фахівцями послуг, а також достовірність і адекватність представлених в обліку і звітності даних. В цілому популярність послуг управлінського консалтингу пояснюється виходом вітчизняних компаній на якісно новий рівень розвитку, інтеграцією в міжнародний бізнес, усвідомленням необхідності структурних перетворень усередині компанії з метою підвищення ефективності її діяльності і переходу на західні стандарти роботи.

HR-консалтинг включає послуги з підбору і оцінки кадрів, побудова системи мотивації, HR-аутсорсинг. Діяльність компаній, що спеціалізуються на наданні консалтингових послуг у сфері підбору і управління персоналом, спрямована на підвищення ефективності управління, покращання взаємодії і взаємин між співробітниками, створення згуртованих команд (team-building), побудову корпоративної культури, поліпшення системи взаємин з клієнтами, розробку програм підвищення кваліфікації, створення творчої атмосфери. Кадровий консалтинг в порівнянні з іншими видами консалтингових послуг не вимагає особливої кваліфікації консультантів, тому став одним з найбільш поширених в Україні видом послуг.

Останнім часом істотно зріс попит на тренінгові послуги. Попит визначає пропозиція, унаслідок чого різко збільшилася кількість навчальних компаній, і багато консалтингових фірм включили рядок «тренінги» в список послуг, що надавалися. В той же час якість пропонованих освітніх і тренінгових програм часто залишається під великим питанням у зв'язку з відсутністю достатнього досвіду по впровадженню, адаптації і використанню передових навчальних методик. Більшою популярністю тренінги користуються в комбінації з експертним або ж процесним консультуванням (наприклад, навчальні програми при постановці бюджетування, впровадженні систем автоматизації, реінжинірингу бізнес-процесів). Проте часто спостерігаються ситуації, коли компанія, яка займалася виключно тренінгами, починає надавати інші послуги з сфери консалтингу. При такій «диверсифікації» діяльності рівень професіоналізму зазвичай не відповідає заявленим компетенціям.

IT-консалтинг. Дане поняття узагальнює комплекс послуг у сфері інформаційних технологій. В першу чергу до них слід віднести розробку і впровадження автоматизованих систем управління підприємством, системну інтеграцію, проектування і установку комп'ютерних мереж (включаючи обчислювальні системи, локальні мережі, системи телекомунікації). Для автоматизації бізнес-процесів застосовуються як базові моделі, такі як MRP

і CRP (Material and Capacity Requirements Planning), так і інтегровані — MPR II, системи планування ресурсів підприємства ERP (Enterprise Resource Planning), CSRP (Customer Synchronized Resource Planning). Активно упроваджуються і спеціалізовані продукти, зокрема системи управління виробничими запасами DRP (Distribution Requirements Planning), SIC (Statistical Inventory Control), FRP (Finite Requirements Planning).

По деяких оцінках, послуги IT-консалтингу в Україні займають найбільшу частку ринку — до 35%. Проте така цифра є не зовсім коректною, оскільки більшість українських фірм, що спеціалізуються (за їх заявою) у сфері IT-консалтингу, є паралельно з цим продавцями певного програмного продукту, що протирічить самому поняттю «консалтинг» і його базовим принципам, таким як об'єктивність і незалежність. Ці поняття тут підмінюються нав'язуванням клієнтові стандартного рішення за відсутності альтернатив. Якщо говорити про послуги IT-консалтингу на Заході, то фахівці цієї сфери, крім усього іншого, займаються комплексними аналітичними дослідженнями ринку високотехнологічної продукції і засобів телекомунікації, проводять оцінку конкурентоспроможності фірм-виробників, організовують для клієнтів семінари, присвячені інформаційним технологіям і їх використанню в різних секторах економіки, дають рекомендації по вибору засобів автоматизації і впровадженню інтегрованих систем управління підприємствами. В Україні ця діяльність практично відсутня.

До послуг IT-консалтингу відносять також різні інтернет-проекти, у тому числі розробку концепції і дизайну веб-сайтів, надання інтернет-ресурсів, статистичні дослідження відвідуваності сайтів і переваг різних груп користувачів.

В цілому IT-консалтинг — як в Україні, так і за кордоном — зростає високими темпами і, по оцінках експертів, є одним з найбільш перспективних напрямів, хоча готовність купувати дорогі комплексні автоматизовані системи в українських компаніях ще недостатньо велика.

Консалтинг сьогодні є не розкішшю, а нагальною потребою при роботі із замовником в області PR. У наданні послуги, у відмінності від продажу товару, завжди беруть активну участь дві сторони, і від дій кожної з них залежить і результат, і задоволення самим процесом співробітництва. Зв'язок із громадськістю — це не просто послуга, а діалог, що вимагає спілкування й взаєморозуміння. Тому PR-консалтинг є невід'ємною частиною цієї діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, описати всі різноманітні ситуації, у яких потрібна допомога PR-консультантів, практично неможливо. Консалтинг необхідний у всіх основних напрямках PR: репутаційному (просувається сама компанія, наприклад, виробник, а не її продукція), маркетинговому (просуваються продукти/послуги/торговельні марки), антикризовому, в області зв'язків зі ЗМІ. Тренінги для ключового персоналу в області PR, по суті також можна розглядати як консалтинг.

Серед клієнтів консалтингових компаній України переважно підприємства середнього і крупного бізнесу. Послуги консалтингу найбільш затребувані в таких секторах національної економіки, як енергетика, нафтогазова галузь, важка промисловість, торгівля, харчова промисловість, машинобудування, телекомунікації, банки. При цьому зростання інтересу до консалтингового супроводу бізнесу в будь-якій з галузей провокується, в першу чергу, зростанням конкуренції. Так, останніми роками нестримно розвивається конкурентна боротьба у сфері торгівлі. Це примушує менеджерів торгових компаній залучати фахівців в області HR-консалтингу (більшою мірою для проведення тренінгів з персоналом), а також IT-консалтингу. Що стосується IT, то сьогодні української торгівлі відмічене тенденцією зростання інтересу крупних торгових мереж до комплексних систем автоматизації класу ERP, серед яких найбільші світові гравці SAP, Baan, Oracle. У міру розвитку ринку PR, PR-консалтинг, без сумніву, буде набирати силу, рости й у кількісному, і в якісному вираженні.

Література:

1. Кальна-Дубінюк Т.П. Паблік релейшнз. Навч. посіб./ Т.П. Кальна-Дубінюк, Р.І.Буряк — Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. — 204 с.
2. Блэк С. PR: международная практика./ С. Блэк. — М.: Новости, 1997. — 354с.
3. Королько В.Г. Основы паблик релейшнз / В.Г. Королько. — К.: «Ваклер», 2002. — 612с.

4. Почепцов Г.Г. Паблік рилейшнз: Навчальний посібник / Г.Г. Почепцов. – К., 2000. – 438с.
5. Cutlip S. M. Effective Public Relations / S.M. Cutlip, A.H. Center, G.M. Broom, // Prentice-Hall, Englewood Cliffs. – 1994. – Ed. 7.
6. Консультирование сельских товаропроизводителей по экономике и управлению: Учеб. пособие / Под ред. Д. С. Алексанова, В. М. Кошелева. – М.: Агроконсалт, 2001. – 340 с.
7. Кулцький С.П. Основи організації інформаційної діяльності у сфері управління: Навч. посіб. / С.П. Кулцький – К.: МАУП, 2002. – 224 с.
8. Катлип Скотт М. Паблік рилейшнз. Теория и практика / М. Скотт Катлип, Х. Ален Сентер, Глен М. Брум // 8-е изд.: Пер. с англ.- М.: Издательский дом «Вильямс», 2001. – 725 с.

Кальная-Дубинюк Т.П., докт. экон. наук., доцент, заведующая кафедрой аграрного консалтинга и сервиса Национального университета биоресурсов и природопользования Украины

Развитие рынка PR-консалтинга в Украине. Рассматриваются особенности становления и развития спроса и предложения консалтинговых услуг в области PR в Украине. Раскрывается один из популярных видов консалтинга – управленческий консалтинг и его основные группы: стратегический консалтинг операционный управленческий консалтинг HR-консалтинг, тренинги и обучение; IT-консалтинг. Обосновываются направления отечественного рынка выделенных групп консалтинговых услуг и их зарубежные особенности. Определяются факторы роста интереса к консалтинговому сопровождению бизнеса в любой отрасли и в первую очередь такой, как рост конкуренции.

Ключевые слова: консалтинг, рынок PR, пресс-службы, агентства, консультанты, управленческий консалтинг, тренинги, конкуренция.

Kal'na-Dubinyuk T.P., Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Head of Agricultural Consulting and Service Department, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

The development of PR-consulting market in Ukraine. The features of the formation and development of the demand and supply of consulting services in the field of PR in Ukraine are revealed in the article. One of the popular types of consulting – Consulting Management and its main groups: strategic consulting, management consulting operations, HR- consulting, training and learning; IT-consulting are described. The directions of the domestic market aimed at providing dedicated groups with consulting services and its foreign features are given. Factors of increasing interest to the consulting business in any sphere, including the increase of competition are identified.

Key words: consulting, market PR, press service, agencies, consultants, management consulting, training, competition.

УДК 63:504(477)(045)

Степасюк Л.М.,

канд. екон. наук, доцент кафедри економіки підприємства
Національного університету біоресурсів і природокористування України

Тітенко З.М.,

аспірантка кафедри економіки підприємства
Національного університету біоресурсів і природокористування України

Органічне виробництво – основний фактор підвищення конкурентоспроможності продукції скотарства в сільськогосподарських підприємствах

Проблеми екологізації, з кожним роком набувають все більшої актуальності. Одним із шляхів їх вирішення є розвиток органічного виробництва та обґрунтування заходів щодо його стабілізації. В сучасних умовах господарювання, на перше місце виходять проблеми ефективності виробництва органічної продукції. Перехід сільськогосподарських товаровиробників на органічні методи господарювання можливий лише за умов усвідомлення переваг органічного виробництва порівняно з традиційним. Тому питання підвищення ефективності виробництва органічної продукції залишаються актуальними і потребують подальших досліджень.

В статті розглянуто тенденції розвитку ринку органічної продукції та рівень її споживання в Україні та в розвинутих країнах світу. Здійснено аналіз розвитку органічного сільського господарства, досліджено динаміку площ України, які зайняті під органічним виробництвом. Проведено аналіз законодавчої та нормативно-правової бази, яка чітко окреслює державну політику у сфері органічного виробництва.

Ключові слова: екологізація, органічне виробництва, розвиток, динаміка, споживання, світовий ринок.

У ХХ ст. завдяки науково-технічному прогресу людство інтенсифікувало та удосконалило всі види діяльності, у тому числі й сільськогосподарське виробництво. Але інтенсифікація сільського господарства, як правило, відбувалася з використанням хімічних засобів захисту рослин, штучно синтезованих медикаментів для лікування тварин, що негативно вплинуло як на довкілля, так і на здоров'я людини взагалі [1]. Тому з кожним роком проблеми покращення екологічного стану навколишнього середовища стають все актуальнішими. У багатьох країнах світу, в тому числі і в Україні, відбувається активний перехід до органічного виробництва.

Питаннями розвитку органічного виробництва в Україні займаються такі науковці як В.І. Артиш, Н.В. Бородачова, Дудар О.Т., Н.А. Берlach, М.В. Капштик, Л.Є. Купінець, О.В. Рудницька, В.О. Шлапак, О.В. Ходаківська та інші. Проте, незважаючи на достатню кількість робіт, питання підвищення ефективності виробництва органічної продукції й надалі залишаються актуальними і потребують подальших досліджень.

Метою статті є дослідження тенденцій розвитку органічного виробництва сільськогосподарської продукції в Україні.

Останнім часом світовий ринок органічних продуктів динамічно зростає. Сьогодні світові продажі органічних продуктів становлять понад 55 млрд. дол. на рік. За прогнозами аналітиків, до 2020 р. обсяги цього ринку становитимуть 200-250 млрд. дол. США. Близько 1,8 млн. виробників з різних країн світу займаються органічним виробництвом на більш ніж

37 млн. га сільськогосподарських угідь. Лише в країнах ЄС кількість «органічних» господарств за останні 15 років зростає більше ніж у 20 разів [2, с. 6].

В останні роки спостерігається більша зацікавленість споживачів у здоровому харчуванні. Покупці готові платити цінову надбавку за органічні продукти харчування, попит на які у світі швидко зростає. Слід зазначити, що ціни на органічну продукцію зазвичай на 10-50% (а в окремих випадках навіть на 100-200%) вищі, ніж на звичайну продовольчу продукцію. Цінові надбавки компенсують товаровиробникам вищі затрати праці на одиницю продукції, досконаліші управлінські навички, адміністративні, інспекційні та сертифікаційні витрати [3, с.22].

У всьому світі питання екології, збереження навколишнього середовища, здорового харчування все більше хвилюють людей. Світовий ринок органічних продуктів зростає швидкими темпами до 10-15% на рік. Близько 97% загального споживання органічної продукції припадає на країни Західної Європи та Північної Америки. Лідерами із продажу органічної продукції є США, Німеччина та Франція.

За споживанням органічних продуктів на душу населення світовим лідером є Швейцарія, кожен житель якої в середньому витрачає на них 117 доларів США на рік. До неї наближається Данія з сумою в 73 дол. США. Цей показник в більшості країн ЄС нині складає 30-50 доларів на рік, а в США — 45 доларів, з тенденцією до швидкого зростання [4].

В Україні виробництво органічної продукції розпочалося наприкінці дев'яностих років. На той час великі міжнародні трейдерські організації сертифікували зацікавлені господарства та здійснювали експорт виробленої у них продукції. Упродовж останнього десятиліття екологічне виробництво сільсько-господарської продукції динамічно розвивалося. В останні три роки спостерігається тенденція наповнення внутрішнього ринку власною органічною продукцією за рахунок налагодження переробки органічної сировини [5]. Зокрема, це крупи, соки, сиропи, повидло, сухофрукти, мед, м'ясні та молочні вироби. На кінець 2012 р. в Україні, за даними Федерації органічного руху України, працювало близько 164 сертифікованих органічних господарств (рис. 1), які використовували понад 278,8 тис. га сільськогосподарських угідь (рис.2). За цими показниками Україна посідає 21-ше місце у світі. Частка сертифікованих органічних площ серед загального об'єму сільськогосподарських угідь України становить майже 0,7%. При цьому Україна займає перше місце в східноєвропейському регіоні щодо сертифікованої площі органічної ріллі, спеціалізуючись переважно на виробництві зернових, зернобобових та олійних культур. На експорт іде 90% виробленої вітчизняної органічної продукції; продаж продукції всередині країни забезпечує виробникам рентабельність із одного гектара на рівні 70%, тоді як реалізація до Європи – 200% [6].

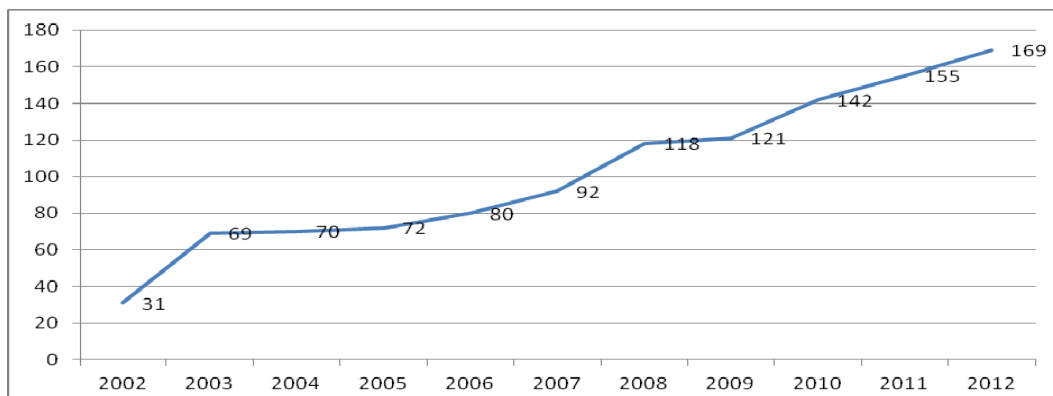

Рис. 1 Кількість органічних господарств в Україні, 2002-2012 рр.

Основними факторами, що стримують процес розвитку органічного виробництва в Україні є: велика розорюванність с. – г. угідь, яка в ряді областей сягає 80 %, в той час як у розвинутих країнах світу – лише 25 – 40 %; незадовільна підтримка і визнання державними структурами; відсутність державної стратегії, затверджених законів та нормативів; немає

можливості навчатись у цьому напрямі в навчальних закладах, відсутність консультативної служби і спеціальної літератури; психологічний та економічний бар'єри, що заважають підприємцям працювати в цьому напрямку; недостатня інформація щодо організаційних, економічних та екологічних аспектів отримання якісної та безпечної продукції; наукові суперечки та брак комплексних досліджень щодо концепції натурального виробництва; відсутність персоніфікованих ринків збуту та реклами для покупців якісної та безпечної фітопродукції тощо.

Більшість господарств, які займаються виробництвом органічної продукції, розташовані на півдні країни (Одеська, Херсонська області), у західній Україні (Чернівецька, Львівська, Тернопільська області), а також у Полтавській області. Як зазначають дослідники [2, с.29], досить часто ці господарства є учасниками міжнародних проектів (зокрема, зі Швейцарією й Німеччиною) щодо впровадження органічного землеробства в Україні та співпрацюють з іноземними компаніями. Близько 60% посівів зайняті такими культурами як пшениця, ячмінь, соняшник і кукурудза. Саме ці культури складають основу експортної пропозиції української органічної продукції. Крім того, частина посівних площ відведена під горох, ріпак, гречку, сою, жито, овес, сорго, просо, гірчицю, цукрові буряки тощо.

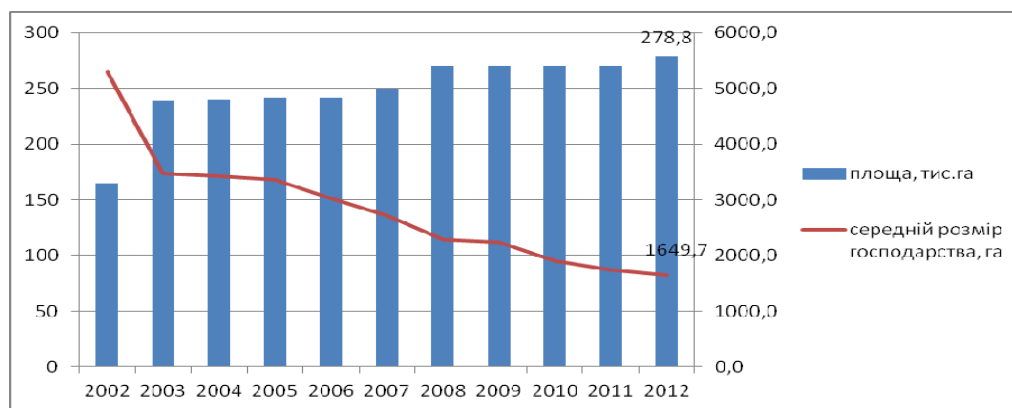

Рис. 2 Площі України, зайняті під органічним агровиробництвом, га

Українські сертифіковані органічні господарства налічують площі різного розміру – від кількох гектарів, як і в більшості країн Європи, до понад десяти тисяч гектарів ріллі. Більшість органічних господарств України є великими, тому що в середньому їхній розмір коливається близько 2,7 тис. га.

Лідерами органічного сільськогосподарського виробництва в Україні є ПП «Агро-екологія» (Полтавська область), група компаній «Етнопродукт» (Чернігівська область), ТОВ «Галекс-Агро» (Житомирська область), «Органічне господарство «Махаріші» (Херсонська та Миколаївська області), ПП «Мельник» (Вінницька область), ТОВ «Чистий продукт-С» (Донецька область) та багато інших.

За оцінками асоціації виробників органічної продукції «БіоЛан Україна», сьогодні на органіку припадає лише 1% обсягу продажу продуктів харчування, хоча й спостерігається тенденція до зростання обсягів споживання сертифікованої органічної продукції в Україні. Дослідження Федерації органічного руху України свідчать, що сучасний внутрішній споживчий ринок органічних продуктів в Україні почав розвиватись з 2006-2007 рр., склавши: у 2007 році – 500 тис. євро, в 2008 році – 600 тис. євро, 2009 – 1,2 млн. євро, 2010-го цей показник зріс до 2,4 млн. євро, у 2011 р. – до 5,1 млн.євро, а в 2012 році – до 7,9 млн.євро [6].

Споживачами цієї продукції є переважно люди з середнім та високим рівнем доходу. На думку українських експертів, потенційними споживачами органічної продукції в Україні є близько 5% населення великих міст, які готові платити за неї на 30-50% більше, ніж за звичайну продукцію [7,с.154].

Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року заплановано довести обсяг частки органічної продукції у загальному обсязі валової продукції сільськогосподарства до 10 % [8].

Однак, повільний розвиток органічного виробництва в нашій країні спричинений все ще незавершеністю створення законодавчої та нормативно-правової бази, яка б чітко окреслила державну політику у сфері органічного виробництва, створила умови для законодавчого визнання та захисту органічних продуктів, формування національної системи сертифікації, затвердження правил, стандартів і чіткої, ефективної системи державної підтримки та стимулювання розвитку органічного виробництва.

На сьогодні на законодавчому рівні поняття органічного виробництва не визначене, не розроблено національні стандарти щодо органічного виробництва та органічної продукції. Тому дана продукція вітчизняного виробництва, представлена на ринку, сертифікується за визнаними міжнародними стандартами. Так, українська сертифікаційна компанія ТОВ «Органік стандарт» включена до офіційного переліку сертифікаційних органів, визнаних в ЄС та Швейцарії, та здійснює сертифікацію за стандартами «БІОЛан» (приватними українськими стандартами). Стандарти органічного сільськогосподарського виробництва та маркування продукції і продуктів харчування «БІОЛан» було розроблено на основі Базових Стандартів Міжнародної федерації органічного сільського господарства, Постанови Ради (ЄЕС) № 2092/91 стосовно органічного виробництва сільськогосподарських продуктів та Стандартів BIOSWISS Асоціації Швейцарських організацій виробників органічної продукції [9].

Відсутність законодавчого поля унеможливорює організацію системи акредитації і унормування діяльності сертифікаційних органів, а також перешкоджає позиціонуванню України як експортера органічної продукції на міжнародному ринку.

Отже, досвід органічного виробництва, накопичений у різних країнах світу, доводить високу ефективність продукування органічної продукції у сучасних умовах.

В Україні, як кількість виробників органічної продукції, так і площа сільськогосподарських угідь, зайнятих під її виробництво, щорічно зростають. Але потрібно розуміти, що перехід виробників сільськогосподарської продукції на засади органічного виробництва потребує значних фінансових вкладень, розробки комплексної державної підтримки та ефективної науково-методологічної бази.

Література

1. Безус Р. М. Ринок органічної продукції в Україні: проблеми та перспективи / Р.М. Безус, Г.Я. Антонюк // Економіка АПК — 2011. — № 6. — С. 47-52.
2. Шубина Г. Причина и следствие / Шубина Г. // Продукты & ингредиенты — 2012. — № 9. — С.6-7.
3. Артиш В.І. Особливості органічного агровиробництва в концепції сталого розвитку АПК України / В.І. Артиш // Економіка АПК — 2012 — №7 -С. 19-23.
4. Report and Recommendations on Organic Farming (Washington DC: USDA, 1980), 750p. xii. NAL Call # aS605.5 U52
5. Маслак О.М. Ринок органіки в Україні: стан та перспективи: / О.М. Маслак. [Електронний ресурс] — Режим доступу до журналу: <http://www.agrobusinesscom.ua/component/content/article/>
6. Федерація органічного руху України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <<http://www.organic.com.ua/>>.
7. Беляева Н.В. Сучасний стан виробництва органічної продукції в Україні та світі/ Н.В. Беляева // Інноваційна економіка 2013. — №1. — С. 151-155.
8. Постанова КМУ Про затвердження Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року від 19.09.2007 р. № 1158.
9. Сьогодні / Офіційний сайт Міжнародної Громадської Асоціації «БІОЛан Україна» // Режим доступу: <http://www.biolan.org.ua/uk/biolan-ukraine/today/>

Степасюк Л.Н., к.э.н., доцент кафедри економіки підприємства Національного університета біоресурсів і природопольовання України, **Тутенко З.М.,** аспірант кафедри економіки підприємства Національного університета біоресурсів і природопольовання України

Органическое производство — основной фактор повышения конкурентоспособности продукции скотоводства в сельскохозяйственных предприятиях. Проблемы экологизации, с каждым годом становятся всё более актуальными. Одним из путей их решения является развитие органического производства и обоснование мероприятий по его стабилизации. В современных условиях хозяйствования, на первом месте выходят проблемы эффективности производства органической продукции. Переход сельскохозяйственных товаропроизводителей на органи-

ческие методы производства возможно лишь при условии осознания преимуществ органического производства по сравнению с традиционным. Поэтому вопросы повышения эффективности производства органической продукции остаются актуальными и требуют дальнейших исследований.

В статье рассмотрены тенденции развития рынка органической продукции и уровень ее потребления в Украине и в развитых странах мира. Осуществлен анализ развития органического сельского хозяйства, исследована динамика площ Украины, занятых под органическим производством. Проведен анализ законодательной и нормативно – правовой базы, которая четко определяет государственную политику в сфере органического производства.

Ключевые слова: экологизация, органическое производства, развитие, динамика, потребление, мировой рынок.

Stepasyuk L.M., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of Economics of Enterprise Chair (National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine), **Titenko Z.M.**, Post-graduate Student of Enterprise Economics Chair (National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine)

Organic production – the main factor in increasing the competitiveness production of cattle breeding in agricultural enterprises. Problems of ecologization are becoming more and more actual from year to year. One of the ways of their solution is the development of organic production and measures of its stabilization. In modern terms of entrepreneurship, the problems of efficiency of production of organic goods take the first place. The transition of agricultural commodity producers to organic methods of production is possible only in the terms of awareness of organic production advantages in comparison to traditional. Therefore, the issues of efficiency of organic production remain relevant and require further research.

The tendencies of market development for organic products and the level of its consumption in Ukraine and in the developed countries of the world are considered in the article.

The analysis of development of organic agriculture is carried out. The dynamics of areas of Ukraine, which are under organic production is investigated. The analysis of legislative and regulatory - legal framework that clearly defines the state policy in the field of organic production is made.

Key words: ecologization, organic productions, development, dynamics, consumption, world market.

УДК 330.341.1:005.4](045)

Шумський А.В.,

канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії та економіки підприємства АПСВТ

Забезпечення конкурентоспроможності економіки через інноваційні стратегічні шляхи модернізації

Досліджено основи формування механізмів розвитку конкурентоспроможності трудового потенціалу. Обґрунтовані напрями політики розвитку трудового потенціалу, визначені основні складові механізму підвищення його конкурентоспроможності. Свідченням належної конкурентоспроможності будь якого підприємства стане зростання економіки та високий рівень життя населення. Це проявиться через збільшення ВВП, оптимізацію структури галузей і видів економічної діяльності, рівень їх інноваційності та їх безпеки, ефективність виробництва, експортний потенціал, обсяги інвестицій, зайнятості, доходів громадян, стан соціальної, економічної та екологічної безпеки.

Ключові слова: інноваційна стратегія, модернізація економіки, конкурентоспроможність, експортний потенціал, економічна безпека.

Практичний досвід останніх років переконливо свідчить, що кризові явища які зумовлені сучасними викликами і стоять перед підприємствами регіонів України, актуалізують необхідність та пошук нових інноваційних підходів до формування нової регіональної стратегії вектору просторової модернізації економіки як забезпечення безпеки та

конкурентоспроможності в період кризових явищ при реалізації регіональної політики та напрямів підвищення соціально-економічної безпеки підприємств.

Сучасні виклики, що постають перед підприємствами України, зумовлюють необхідність пошуку нових інноваційних підходів до формування нової інноваційної стратегії та модернізації системи управління розвитком підприємств.

В Україні і досі інноваційна діяльність підприємництва залишається на низькому рівні, що і зумовило актуальність обраного дослідження.

Аналіз останніх джерел досліджень і публікацій. Існує досить значний за обсягом та спектром сучасний пласт досліджень регулювання стратегічних інноваційних процесів. Не зменшуючи значущість вкладу інших дослідників у яких є значний доробок щодо дослідження проблем територіальної організації виробництва, можна відзначити у вітчизняній науковій літературі праці учених-економістів. Їм присвячені роботи: О. Алімова, О. Амоші, О. Агафоненка, В. Артеменка, Б. Андрушківа, П. Борщевського, М. Бутка, П. Гайдучького, В. Геєця, С. Дорогунцова, М. Долішнього, Ф. Заставного, В. Захарченка, Т. Заяць, В. Ільчука, А. Мазура, Т. Пепа, В. Пили, В. Поповкіна, В. Удовиченка, В. Семенова, О. Соскін, М. Фащевського, Л. Чернюк, Б. Язлюка та інші.

Проблеми оцінки ефективності, конкурентоспроможності та стратегії інноваційної діяльності досліджувалися у працях відомих учених-економістів, таких як: І. Бланк, О. Білоруса, С. Біла, В. Бондаренко, П. Гайдучький, В. Геєць, Б. Данилишина, М. Зубець, А. Пересада, І. Лукінов, П. Саблук, О. Кузьмін, А. Загородній, Д. Львова, Б. Патона, Б. Санто, Б. Твісса, Л. Федулової, Б. Язлюка та багато інших.

Незважаючи на певні напрацювання в цьому напрямі, слід відзначити необхідність удосконалення методичних рекомендацій щодо розробки стратегій вектору просторової модернізації економіки як забезпечення розвитку підприємств в Україні.

Роботи, які б були присвячені виключно проблемам інноваційної стратегії вектору сталого просторового розвитку та модернізації економіки які б забезпечували конкурентоспроможність підприємств в період кризових явищ, відсутні. Тому актуальними залишаються дослідження особливостей і специфіки сталої просторової модернізації регіональної економіки в контексті сучасної парадигми регіонального розвитку. Нерозв'язаність цілого ряду теоретичних і прикладних питань, відсутність комплексного вивчення закономірностей і тенденцій міжрегіональної співпраці на основі узгодженої діяльності основних компонентів макроструктур обумовили вибір теми дослідження, його актуальність, мету та завдання.

Постановка завдання. Мета статті – з'ясування основних важелів впливу державного управління на процеси модернізації економіки підприємств в період кризових явищ, розробка технології реалізації економічної політики просторових систем, дослідити методичні засади стратегічного розвитку в Україні, виявити недоліки та перспективні напрями вдосконалення системи стратегічного планування соціально-економічного розвитку підприємств на основі аналітичного аналізу затверджених регіональних стратегій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання вектору просторової модернізації та стратегічний розвиток підприємств займає ключове місце у системі регіональної політики в період кризових явищ. Пріоритетами державної соціально-економічної політики, спрямованої на створення умов для розвитку регіонів, є правове регулювання відносин шляхом прийняття законодавчих актів та рішень державних і регіональних органів, спрямованих на реалізацію державної політики у цій сфері; формування стратегій розвитку держави та регіонів через розробку та реалізацію цільових комплексних програм, посилення ролі місцевих бюджетів у фінансуванні регіональних стратегій регіонів та програм задля забезпечення безпеки та конкурентоспроможності регіонів.

Проведений нами аналіз процесів розвитку підприємств України та ті сучасні виклики, що постають перед регіонами держави, зумовлюють необхідність пошуку нових інноваційних підходів щодо формування нової стратегії вектору просторової модернізації економіки як забезпечення конкурентоспроможності в системі управління розвитком підприємств в період кризових явищ.

Сучасні виклики глобальної економічної кризи вимагають технології реалізації регіональної економічної політики через розроблення й реалізацію дієвої стратегії підприємств, невід'ємною складовою якої є комплексна система передбачення, зниження негативних проявів і прискорення виходу на новий виток розвитку економічної системи. Відсутність подібної стратегії, як показує досвід, приводить до безсистемності, відсутності загальної спрямованості й спадкоємності проведених заходів, ігнорування істотних взаємозв'язків між елементами й процесами, і в результаті може привести економічну систему регіону до колапсу.

Можемо підсумувати, що 2012 рік позначився подальшим поширенням кризових явищ у світовій економічній системі, загальним зростанням міжнародної нестабільності, актуалізацією на цьому тлі наявних глобальних і регіональних викликів та загроз і появою нових ризиків. Друга хвиля світової фінансово-економічної кризи, наочним втіленням якої може стати рецесія світової економіки у 2013 р., поглиблення боргової кризи в ЄС, високий рівень безробіття у розвинених країнах, зростаюче розшарування між багатством і бідністю у слаборозвинених країнах, що стало каталізатором подій «арабської весни», – усе це є проявами системних деструктивних процесів на глобальному рівні. Рівень ризику дії новітніх і традиційних загроз у європейському просторі та у світі в цілому протягом останнього року підвищився [5, 8].

Нове співвідношення політичних сил порушує по передній баланс сил та інтересів, змінює характер, масштаби та зміст викликів, загроз і ризиків, що трансформуються на регіональному й локальному рівнях, набуваючи більш комплексного характеру. Складність різноспрямованих чинників, що діють у міжнародному середовищі, спонукають до пошуку нових відповідей, вимагають створення адекватних концептуальних підходів до вирішення проблем безпеки. Нагальною вимогою є формування більш гнучких систем безпекової взаємодії, спроможних швидко й ефективно реагувати на сучасні виклики й загрози, що не зможе задовольнити зростаючі потреби робочої сили на ринку праці.

Одним із основних глобальних викликів сьогодення можна вважати уповільнення зростання світової економіки та можливість поширення кризових явищ в економіці на глобальному рівні.

Економічні проблеми такого рівня складності, з якими нині стикнулись усі регіони України у тому числі і Тернопільська область, навряд чи можуть подолати самотійно [8, 9, 10].

Незважаючи на те, що у Тернопільській області існують організації ринку праці, здається, що їх обмежена сфера діяльності не зможе задовольнити зростаючі потреби у працевлаштуванні робочої сили, здатності пристосовуватися до сучасного управління, виробництва і послуг, а також безперервного навчання і підвищення кваліфікації. За сучасної економічної динаміки і зростаючої конкуренції між учасниками ринку, реєстрації рівня безробіття та посередництва між пропозицією та попитом на працю вже недостатньо.

За грудень 2012 року в Тернопільський міськрайонний центр зайнятості звернулись 468 громадян, які проживають в м. Тернополі, що на 97 осіб менше ніж за аналогічний період минулого року (565 чол.). Чисельність незайнятого населення, зареєстрованого протягом січня – грудня 2012 року у міськрайонному центрі зайнятості, з урахуванням зареєстрованих на початок року, склала 9944 чол., що на 114 осіб менше, ніж на 1 січня 2012 року (10058 чол.).

Незайняті та безробітні громадяни. Станом на 01 січня 2013 року на обліку в центрі зайнятості перебували 2645 безробітних громадян, що на 535 чол. або на 25,4% більше, ніж на відповідну дату минулого року (2110 чол.), та більше на 71 особу ніж на 01 грудня 2012 року. Чисельність робітників на даний час становить – 26,6% проти 69,1% від чисельності службовців. Збільшується (з 3,9% до 4,3%) чисельність безробітних, які не мають професії або займали робочі місця, які не потребують кваліфікації. Жінки складають 64,7% від загальної чисельності безробітних. Збільшився відсоток молоді до 35 років серед безробітних з 62,3 % на 01.01.2012 року до 64,7 % на 01.01.2013 року [6].

Вирішення такої ситуації вимагає творчого переосмислення і перероблення можливостей ринку праці і структур організаційного забезпечення з метою створення нових способів постійного посередництва між підприємствами, освітніми організаціями та робочою силою, особливо безробітними. Сучасні структури ринку праці постійно відсте-

жують економічну динаміку (наприклад, нові інвестиції в область, нові підприємства) для того, щоб реагувати на можливості необхідних кваліфікацій та працевлаштування. Підприємствам бракує часу і вони мають досить обмежені можливості для найму робітників, котрі потребують тривалого навчання і пристосування до виробничого процесу або надання послуг. Бюро працевлаштування повинні бути в змозі надавати допомогу у налагодженні зв'язків з освітніми структурами, котрі б готували працівників, що більш пристосовані до нових або інших технологій [3, 4, 5].

У межах цього заходу пропонуються такі дії:

- необхідно активізувати та посилити роль і можливості посередників ринку праці (передача нових ролей від державних служб зайнятості новим неприбутковим агенціям, котрі зв'язують можливості навчання із працевлаштуванням);
- вдосконалити інформаційну систему і структуру для задоволення пропозиції та попиту на робочу силу (зазначимо, що при виборі професії молодим людям необхідно враховувати кілька факторів: рівень затребуваності майбутньої спеціальності, реальні потреби ринку праці, а також можливість створення власного бізнесу).

На наш погляд з огляду запропонованих вакансій на ринку праці, на сьогодні найбільш перспективними можна вважати такі напрями, як туризм, транспортні технології, міжнародні відносини, івент-менеджмент та екологія. Можемо підкреслити, що ринок праці швидко реагує на потреби суспільства, а тому постійно змінюється.

Зміцнення гнучкості людських-трудоових ресурсів для розвитку галузей економіки регіону.

Цей захід має на меті розбудову людського капіталу Тернопільської області для формування потенціалу зростання й нарощування конкурентоспроможності економіки, а також створення нових робочих місць і зміцнення соціальної інтеграції. Формування кваліфікованих та гнучких трудових ресурсів сприятиме сталому підвищенню продуктивності праці та доходів населення. У центрі уваги при цьому перебувають заходи, спрямовані на заохочення інвестицій підприємств у людський капітал та заохочення навчання працівників протягом усього життя, а також інструменти, які сприяють зайнятості працівників молодшого та старшого віку за рахунок надання їм навичок з адаптації до економіки на основі знань.

Для підвищення ефективності роботи увага приділятиметься розвитку та поширенню знань про інноваційну та гнучку організацію праці з використанням нових технологій, зміцненням охорони здоров'я та безпеки працівників, і підвищенням продуктивності праці. За таким сценарієм підприємства, їхні працівники та заклади освіти відіграватимуть належну роль у підвищенні гнучкості людських ресурсів з метою забезпечення модернізації, диверсифікації та підвищення привабливості економіки Тернопільської області [7].

Вдосконалення співробітництва центрів зайнятості і знань (університетів та інститутів) з підприємствами, аграрним сектором та іншими суб'єктами у галузі технологій та інноватики.

Цей захід забезпечує розбудову програм співробітництва між підприємствами та сільськогосподарськими виробниками може покращити підвалини для розвитку цих галузей.

Ці дії можуть бути націлені на:

- підтримку реструктуризації університетів та інститутів з метою підвищення їх пристосованості до потреб клієнтів;
- розбудову трикутників (із залученням освітніх та дослідницьких установ, суб'єктів, котрі потребують вдосконалення процесів або товарів з організаціями, що сприяють розвитку, на зразок центру підтримки підприємництва, агенції з передачі і вдосконалення технологій, агенції регіонального розвитку або інших посередницьких організацій);
- посередницький та інформаційний центр (наприклад, с/г інформаційний портал) для задоволення потреб за допомогою наявних рішень.

На сьогоднішній день варто окреслити небезпеки втрати стратегічних переваг розвитку міста. Серед них слід виділити передусім зневіру і формалізм використання громадської енергії, які, на жаль, притаманні не лише нашому місту. Саме в цій площині лежить відповідь на питання про створення системи муніципального управління, яка б найповніше відповідала вимогам ефективного розвитку Тернополя. Адже без реальної громадської зацікавленості теза про прозорий механізм творення і використання міського бюджету

позбавляється сенсу. Тільки громадське сприйняття нагальних потреб життєдіяльності міста дозволить узгодити інтереси прихильників різних проектів стратегічного розвитку Тернополя і консолідувати їх. А скоординована, єдина концепція робить більш ефективною і міську владу, яка має діяти без вагань, послідовно, стратегічно.

Висновок з проведеного дослідження. Якщо вважати, що саме інноваційна стратегія вектору просторової модернізації економіки забезпечать конкурентоспроможність підприємств, то можна вважати сформульовані вище дії – цілі забезпечать науково-технологічну безпеку реального сектора економіки України.

Свідченням належної конкурентоспроможності будь якого підприємства, а у нашому випадку Тернопільської області стане зростання економіки та високий рівень життя населення. Це проявиться через збільшення ВВП, оптимізацію структури галузей і видів економічної діяльності, рівень їх інноваційності та їх безпеки, ефективність виробництва, експортний потенціал, обсяги інвестицій, зайнятості, доходів громадян, стан соціальної, економічної та екологічної безпеки. Більшість з вказаних характеристик покращуються у західних регіонах України за рахунок використання переваг від участі в реалізації проектів інтеррегіонального та транскордонного співробітництва. Зокрема, заходи, що фінансуються Європейською Комісією, передбачають покращення якості життя та підвищення конкурентоспроможності прикордонних територій, сприяння економічному і соціальному розвитку, покращення навколишнього середовища, створення більш конкурентоспроможної транскордонної економіки.

Література:

1. Про стимулювання розвитку регіонів: Закон України від 8 вересня 2005 р. № 2850-IV [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: [http:// zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/lavs/main.cgi?nreg=2850-15](http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/lavs/main.cgi?nreg=2850-15)
2. Національна економіка: Навч. посіб. / А.Ф. Мельник, А.Ю. Васіна, Т.Л. Желюк, Т.М. Попович; за ред. А.Ф. Мельник. – К.: Знання, 2011. – 463 с.
3. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року: Постанова КМУ від 21 липня 2006 р. № 1001 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство. – Режим доступу: [http:// zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/lavs/main.cgi?nreg=1001-2006-%EF](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/lavs/main.cgi?nreg=1001-2006-%EF)
4. Стратегії розвитку регіонів: шляхи забезпечення дієвості. Збірник матеріалів «крутлого столу» / за ред. С. О. Білої. – К.: НІСД, 2011. – 88 с.
5. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків: (кол.наук.-аналіт.моногр)/ за ред. Е.М.Лібанової. – К.: ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с.
6. З роботою у Тернополі «кранти» [Електронний ресурс]. // Про все – Режим доступу: [http:// provse.te.ua/2013/01/z-robotuju-u-ternopoli-kranty/](http://provse.te.ua/2013/01/z-robotuju-u-ternopoli-kranty/)
7. Язлюк Б. Застосування диверсифікації при реалізації інвестиційно-інноваційної стратегії підприємства / Б. Язлюк // Зб. наук. праць молодих вчених Наука молода. – Тернопіль: Економічна думка, 2010. – Вип. 14. – С. 198 – 202.
8. Язлюк Б. Стратегія інноваційної безпеки як подолання асиметрії конкурентоспроможності підприємств у міжрегіональному розвитку / Б. Язлюк // Зб. наук. праць молодих вчених Наука молода. – Тернопіль: Економічна думка, – 2012. – Вип. 18.
9. Язлюк Б. Основні управлінські технології при формуванні та реалізації інвестиційно-інноваційного бізнес-портфеля в умовах невизначеності майбутньої економічної ситуації / Борис Язлюк // Фінансова система України. Збірник наукових праць [Серія: економіка]. Острозької Академія. – 2012. – Вип. 19. – С 238 – 245
10. Язлюк Б. Методичні підходи до оцінки фінансово-економічної ефективності інноваційного розвитку підприємства та її безпеки / Б. Язлюк // Наук. збірник Львівського нац. універ-ту ім. І.Франка Формування ринкової економіки в Україні – 2012. – Вип. 27. – С. 286 – 294

Шумський А.В., канд. экон. наук, доцент, доцент кафедры экономической теории и экономики предприятия Академия труда, социальных отношений и туризма

Обеспечение конкурентоспособности экономики через инновационные стратегические пути модернизации. Исследованы основы формирования механизмов развития конкурентоспособности трудового потенциала. Обоснованы направления политики развития трудового потенциала, определены основные составляющие механизма повышения его конкурентоспособности. Свидетельством надлежащей конкурентоспособности любого предприятия

станет рост экономики и высокий уровень жизни населения. Это проявится через увеличение ВВП, оптимизацию структуры отраслей и видов экономической деятельности, уровень их инновационности и их безопасности, эффективности производства, экспортный потенциал, объемы инвестиций, занятости, доходов граждан, состояние социальной, экономической и экологической безопасности.

Ключевые слова: инновационная стратегия, модернизация экономики, конкурентоспособность, экспортный потенциал, экономическая безопасность.

Shumskyy A.V., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of Economic Theory and Economics of Enterprise, Academy of Labour, Social Relations and Tourism

Providing the competitiveness of the economy through innovative strategic ways of modernization. The principles of formation of mechanisms of competitive development are studied. The directions of regional development policy of labor potential, the main elements of the mechanism to increase its competitiveness are grounded. The economic growth and higher living standards will be the evidence of adequate competitiveness of any company. This will manifest itself due to the increase of Gross Domestic Product, optimization of the structure of industries and economic activities, their level of innovation and safety, efficiency, export potential, investments, employment, incomes, social status, economic and environmental security.

Key words: innovation strategy, modernization of the economy, competitiveness, export potential, economic security.

УДК 332.132:005.591.6(477):005.332.4(100)(045)

Язлюк Б.О.,

докт. екон. наук, доцент, доцент кафедри інженерного менеджменту
Тернопільського національного економічного університету

Обґрунтування інноваційних шляхів структурно-функціональних параметрів модернізації економіки України як основу створення міжнародної конкурентоспроможності

Досліджено основи формування механізмів розвитку зовнішньоекономічної конкурентоспроможності на регіональному рівні, обґрунтовані напрями регіональної політики розвитку модернізації економіки, визначені основні складові механізму підвищення конкурентоспроможності. Подана характеристика внутрікраїновому регіону як глобальному суб'єкту, що являє собою інтегровану систему економічних одиниць, взаємозалежних на основі загальних економічних інтересів і цілей. Виділено перспективні ринкові ніші для інноваційного освоєння, розроблена модель формування напрямків зовнішньоекономічної активності регіонів з метою забезпечення міжнародної конкурентоспроможності.

Ключові слова: інноваційна стратегія, модернізація економіки, регіон, конкурентоспроможність.

Під впливом глобальних і локальних процесів у сучасній світовій економіці відбувається трансформація регіональних гео економічних просторів, що створює можливості для затвердження нових глобальних економічних акторів, таких як внутрікраїнові регіони. У цей час у системі міжнародних відносин діють дві тенденції, які багато в чому визначають панораму сучасного світогосподарського устрою, — відцентрова, пов'язана з регіоналізацією, що характеризує прагнення регіонів реалізувати свої інтереси, що трансформується на рівні внутрікраїнових територій у глокалізацію, і доцентрова, що обумовлена глобалізацією й викликає необхідність пошуку шляхів інтеграції у світову економіку. Особливу актуальність ці процеси здобувають внаслідок глобальної кризи, що сприяє перегрупуванню сил і створює необхідність формування основ інноваційних траєкторій розвитку, пошуку оптимальних форм міжнародної активності економічних суб'єктів і вироблення додаткових можливостей підтримки конкурентоспроможності у світовому господарстві, об'єктивно відкриваючи можливості вбудовування внутрікраїнових регіонів у систему транскордонної взаємодії [1].

Існує певний сучасний пласт досліджень учених-економістів, з зовнішньоекономічної складової модернізації економіки регіону в умовах глобалізації. Не зменшуючи значущість вкладу інших дослідників у яких є значний доробок щодо дослідження проблем регіонального розвитку продуктивних сил, територіальної організації виробництва, можна відзначити у науковій літературі праці учених-економістів. Їм присвячені роботи: О. Алимova, О. Амоші, О. Агафоненка, В. Артеменка, П. Борщевського, М. Бутка, С. Біла, П. Гайдуцького, В. Гееця, Б. Данилишина, С. Дорогунцова, М. Долішнього, Ф. Заставного, В. Захарченка, Т. Заяць, В. Ільчука, А. Мазура, Б. Патона, Т. Пепи, В. Пили, В. Поповкіна, В. Удовиченка, П. Саблука, В. Семенова, О. Соскін, В. Топіхи, Л. Чернюк, Л. Федулової та інших.

Незважаючи на певні напрацювання в цьому напрямі, слід відзначити необхідність удосконалення методичних рекомендацій щодо розробки складової стратегії модернізації економіки регіону в умовах глобалізації.

Роботи, які б були присвячені виключно проблемам зовнішньоекономічної складової модернізації економіки регіону в умовах глобалізації відсутні. Тому актуальними залишаються дослідження особливостей і специфіки сталої просторової модернізації регіональної економіки в контексті сучасної складової модернізації економіки регіону. Нерозв'язаність цілого ряду теоретичних і прикладних питань, відсутність комплексного вивчення закономірностей і тенденцій зовнішньоекономічної співпраці на основі узгодженої діяльності основних компонентів макроструктур обумовили вибір теми дослідження, його актуальність, мету та завдання.

Зовнішньоекономічна активність внутрікраїнових регіонів як безпосередніх учасників світогосподарських зв'язків дозволяє, шляхом інтернаціоналізації форм економічної діяльності, розширювати доступ регіональних виробників і споживачів до світових ринків, стає стимулом економічного росту, умовою динамічного соціально-економічного розвитку, є важливим напрямком формування стратегії розвитку внутрікраїнових територій, націлюючи їх на поетапну інтеграцію в систему міжнародного поділу праці на основі реалізації ефективних форм економічної взаємодії в інтернаціональному масштабі, і, в остаточному підсумку, виступає фактором створення міжнародної конкурентоспроможності національних регіонів.

У цьому зв'язку пріоритетним напрямком наукового пошуку стає вдосконалювання системи організації зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) внутрікраїнового регіону з метою підвищення його конкурентоспроможності в національній і глобальній економіці. Досягнення цих цілей для українських регіонів представляє не тільки теоретичний інтерес, але має також важливе практичне значення, тому що дозволяє виявити перспективи й можливості розвитку конкретного регіону у світлі актуальних світогосподарських тенденцій, що спричиняють в цілому автономізацію національно-державних утворень на основі вироблення варіантів активного використання ними глобально-орієнтованих стратегій як інструменту зміцнення конкурентних позицій.

Дослідження основних концептуальних підходів, що розглядають місце регіоналізації в системі тенденцій світогосподарського розвитку й співвідношення її із глобалізацією (табл.1), а також аналіз змісту й сучасних проявів регіоналізації (рівні й види регіонів), дозволили зробити висновок про те, що сучасна регіоналізація стимулюється глобалізацією, але, проте, на сучасному етапі являє собою універсальний процес, що має інші якісні характеристики, що перетворює глобальне господарство в багаторівневу структуру, елементами якої виступають регіони різного порядку.

У ході дослідження встановлено, що глобалізація, роблячи вплив на соціально-економічний розвиток і конкурентоспроможність регіонів, шляхом збільшення впливу зовнішніх факторів на відтворення, формує передумови поглиблення процесів регіоналізації, розвитку її від мега- і макро- до мезорівня (внутрікраїнового), що характеризується включенням внутрікраїнових регіонів у систему міжнародної економічної взаємодії як самостійних економічних суб'єктів (глокальних утворень), що виражається в посиленні взаємної зовнішньоекономічної активності внутрікраїнових регіонів з метою нарощування

їх конкурентоспроможності як найважливішої умови розвитку на фоні взаємодії глобальних тенденцій і внутрірегіональних пріоритетів.

Таблиця 1

**Систематизація наукових підходів до співвідношення понять
«глобалізація» і «регіоналізація»**

<i>Співвідношення процесів</i>	<i>Обґрунтування</i>	<i>Форми прояву у світовому господарстві</i>
Регіоналізація як явище, що протистоять глобалізації	Необхідність збереження регіональної самобутності й цілісності й протистояння більш сильним учасникам світогосподарської системи, змушує регіони виступати в якості самостійних акторів на економічній арені, що сприяють формуванню об'єднань країн і інтеграції усередині локальних, обмежених декількома учасниками союзів і дозволяє ділити регіональні й завойовувати світові ринки.	У даному контексті формою прояву регіоналізації є регіональна інтеграція — утворення регіональних союзів країн, таких як ЄС, що дозволяють створювати додаткові можливості для збереження самобутності й автономії вхідних територій, за допомогою проведення регіональної політики.
Регіоналізація як прояв глобалізації	Виражається в посиленні децентралізації, росту тенденцій до автономізації й перерозподілу економічної значимості різних регіонів у відповідь на економічні й політичні виклики в процесі історичного розвитку світового господарства.	Формальним проявом регіоналізації (внутрікраїнової) є процеси адміністративно-територіального розподілу країни; процеси конструювання макрорегіонів
Регіоналізація як глобальний процес	Глобальний процес інструменталізації територіально-географічних особливостей в цілях досягнення економічних, воєнно-політичних, культурних і інших переваг регіонів. Якщо концепція глобалізації полягає в усвідомленні світу як цілого, процеси конструювання глобального світу відбуваються на локальному (регіональному) рівні	Активне позиціонування регіонів в світовому господарстві як глобальних економічних акторів, що володіють трансеконічними мотиваціями, поряд з іншими суб'єктами системи світової економіки.
Регіоналізація як неминучий результат інституціоналізації нового глобального інформаційного суспільства (мережізація)	В умовах глобалізації повноваження держави в силу застосування нових інформаційних технологій різко скорочуються, і щоб легітимізувати цей процес, вона проводить політику децентралізації влади, передаючи свої функції й ресурси регіональним і місцевим урядам. Держава глобально-інформаційної епохи виступає новим типом державного утворення, заснованого на мережі політичних інститутів і органів прийняття рішень національного, регіонального, місцевого й локального рівнів	«Мережна організація» структур світового господарства, що приходить на зміну ієрархії територій
Глоборегіоналізація (нова регіоналізація)	Конструювання регіонів, не пов'язаних з офіційними адміністративними кордонами, об'єднаних однією загальною ознакою — володінням новими економічними конкурентними ресурсами (тобто всім, що може бути використано для забезпечення конкурентної переваги) і відповідно до особливих конкурентних положень.	1. Виділення високо-конкурентних регіонів усередині адміністративно-територіального розподілу країни. 2. Виділення не мають чітких просторових границь віртуальних регіонів, що мають доступ до нових економічних ресурсів; 3. Утворення транскордонних регіонів, розташованих на територіально незв'язаних одна з іншою територіях.

Переходу внутрікраїнових регіонів на новий глобальний рівень у системі конкурентної економічної взаємодії сприяє інтернаціоналізація економічної діяльності внутрікраїнового регіону, надаючи при цьому регіону, поряд із внутрішньою, властивість володіння міжнародною конкурентоспроможністю.

Дана обставина дозволила дати характеристику внутрікраїновому регіону як глобальному суб'єкту, що являє собою інтегровану систему економічних одиниць, взаємозалежних на основі загальних економічних інтересів і цілей, що діє як самостійний учасник міжнародних конкурентних процесів, якому властиві зовнішньоекономічні цілі; можливість моделювання власних міжнародних економічних стратегій; формування, підтримка й інституціональне закріплення визначених форм міжнародної активності.

Аналіз участі внутрікраїнових регіонів у міжнародних конкурентних процесах, дозволив довести, що конкуренція регіонів — це не тільки конкуренція регіональних економічних суб'єктів, а скоріше конкуренція глобальних «носіїв» регіональної економіки, тому міжнародна конкурентоспроможність регіону розглядається як здатність стабільно бути присутнім і розширювати певні сегменти на світових ринках товарів і послуг, завдяки набору політичних, економічних і соціальних факторів, специфічних для кожного регіону, і виступає не тільки властивістю внутрікраїнового регіону як економічної системи, але й сама, розглядається нами як система властивостей, що сприяють створенню економічної бази, здатної служити інструментом і основою забезпечення інтересів внутрікраїнового регіону. Дана обставина покладена в основу розгляду міжнародної конкурентоспроможності внутрікраїнового регіону як системи, що характеризується наступними параметрами: цілі, відносини із зовнішнім середовищем, елементи конкурентоспроможності (конкурентні переваги, фактори, ресурси) і їх взаємозв'язки.

Необхідна підтримка належного рівня конкурентоспроможності регіонів у глобальній економіці й позиціонування їх у якості нових конкурентоспроможних суб'єктів, що дає підставу для пошуку інструментів забезпечення міжнародної конкурентоспроможності внутрікраїнових регіонів.

Аналіз досвіду інтернаціоналізації економіки регіонів ряду країн світу (США, Німеччини, Канади, Іспанії, КНР) показує, що організація й регулювання ЗЕД як у федеральних, так і в унітарних державах практично повністю перебуває у віданні центральної влади. Обмежений суверенітет (або відсутність такого) регіонів є необхідною умовою для існування єдиної держави, але звужує їх зовнішньоекономічні повноваження. У той же час практика здійснення ЗЕД відображає тенденцію активної інтеграції регіонів цих держав у світове господарство, шляхом реалізації наявних у них зовнішньоекономічних функцій, що викликає необхідність надання прав регіонам на здійснення зовнішніх контактів з урахуванням ряду принципів: принцип поділу повноважень між рівнями влади, субсидіарності, адекватності зовнішньоекономічних функцій ресурсам і інструментам регіональних органів влади, комплексного управління.

Практично у всіх країнах виявляється розбіжність нормативно-правової бази й відсутність уніфікованої системи інституціонального забезпечення зовнішньоекономічної активності регіонів. Істотні розходження в зовнішніх і внутрішньодержавних умовах, широкий спектр завдань і пріоритетів, які ставлять перед собою регіони в процесі інтернаціоналізації господарської діяльності, а також значна асиметрія регіональних факторів, що визначають характер міжнародних зв'язків, спричиняють диверсифікованість форм міжнародної активності внутрікраїнових регіонів.

Український досвід законодавчої організації зовнішньоекономічних зв'язків не занадто відрізняється від закордонного, і рухається в руслі сучасних тенденцій. В Україні, як і в законодавстві більшості розвинених країн, питання компетенції в сфері зовнішньої політики віднесені до виняткового ведення державних органів влади. Проте, у цей час на практиці регіони активно вступають у різноманітні економічні й науково-технічні зв'язки із закордонними партнерами, що не суперечать загальнонаціональним інтересам і зовнішньоекономічній безпеці країн і здійснюються в руслі загальної зовнішньої політики, шляхом вироблення в рамках своєї компетенції зовнішньоекономічних концепцій і

стратегій ЗЕД з урахуванням зовнішньоекономічного потенціалу й специфічних регіональних пріоритетів.

Аналіз традиційних видів зовнішньоекономічних зв'язків і форм ЗЕД, ступеня використання зовнішніх факторів для цілей відтворення територіальних ресурсів неоднорідних у геоелементному плані українських регіонів і систематизація існуючих типологій регіонів за рівнем їх включення у світове господарство дозволив, сформулювати моделі інтернаціоналізації економіки внутрікраїнових регіонів (табл.2).

Таблиця 2

Моделі інтернаціоналізації економіки внутрікраїнових регіонів

<i>Назва моделі</i>	<i>Опис моделі</i>	<i>Характерні форми ЗЕД</i>
Центральна модель	<ul style="list-style-type: none"> – властива регіонам України із потужним економічним і науково-технічним потенціалом; – високий ступінь місцевої ділової активності й зацікавленості регіональної влади в сфері ЗЕД; – передбачає розвиток зовнішньоекономічних зв'язків регіону України навіть із регіонами безпосередньо віддаленими від кордонів регіону України і країни в цілому; – найбільш сприятливий інвестиційний клімат; 	різноманітні й інтенсивні ЗЕЗ, сильно диверсифіковані по географічних напрямках і предметному змісту: 50% зовнішньоторговельного обігу країни й близько 70% прямих іноземних інвестицій.
Прикордонна модель	<ul style="list-style-type: none"> – характерна для прикордонних територій України; – співробітництво з регіонами суміжних держав, спрямоване на розвиток міжрегіональної економічної кооперації з метою вирішення питань стійкого розвитку прикордонних територій, підвищення добробуту населення, зміцнення відносин з суміжними країнами; – територія прикордонного співробітництва визначається в міжнародних договорах України, угодах регіонів України із іноземними партнерами 	Можлива реалізація всіх форм ЗЕД, але тільки із суміжними державами
Експортна модель	<ul style="list-style-type: none"> – масштабне експортне виробництво у регіоні, що робить його привабливим для закордонних інвесторів і кредиторів. – великі абсолютні обсяги експорту й, завдяки цьому, високі відносні показники зовнішньоторговельної відкритості; – регіони забезпечують велику частину валютних надходжень у країну. 	Перевага експортних операцій: 30% зовнішньоторговельного обігу країни
Точкова модель	<ul style="list-style-type: none"> – реалізується в «точках росту» — частини національної території зі спеціальними пільговими зовнішньоторговельним, митним, інвестиційним, валютно-фінансовим і податковим режимами (ВЕЗ, ОЕЗ), що заохочують господарську (виробничо-комерційну, підприємницьку) діяльність іноземних учасників, залучення зовнішніх інвестицій і передових закордонних технологій; – дозволяє активізувати зовнішньоторговельну й у цілому ЗЕД, залучення іноземного й вітчизняного капіталу, підвищити міжнародну конкурентоспроможність території, збільшити експорт і раціоналізувати імпорт. 	Співробітництво насамперед у зовнішньоторговельній сфері, що веде до розвитку інвестиційного співробітництва

По-друге, була розроблена модель формування напрямків зовнішньоекономічної активності регіонів з метою забезпечення міжнародної конкурентоспроможності (рис. 1), з урахуванням взаємозв'язку між потенціалом і цілями ЗЕД регіону, формами ЗЕД, ЗЕЗ і міжнародною конкурентоспроможністю як метою зовнішньоекономічної активності регіону.

Рис. 1. Модель формування напрямків зовнішньоекономічної активності внутрікраїнових регіонів з метою забезпечення міжнародної конкурентоспроможності

Міжнародна конкурентоспроможність являє собою керований процес по створенню й розвитку конкурентних переваг, на основі цілей, внутрішніх принципів, орієнтирів у зовнішньому середовищі й наявного потенціалу, що визначило формування методики розробки зовнішньоекономічної концепції регіону, спрямованої на розвиток його міжнародної конкурентоспроможності, що містить як найважливіший елемент зовнішньоекономічну стратегію. Зазначена стратегія передбачає інерційні й інноваційний варіанти розробки, зміст яких являє собою регіональний зовнішньоекономічний аспект перспективних сценаріїв розвитку української економіки з урахуванням сучасних світогосподарських тенденцій (рис. 2).

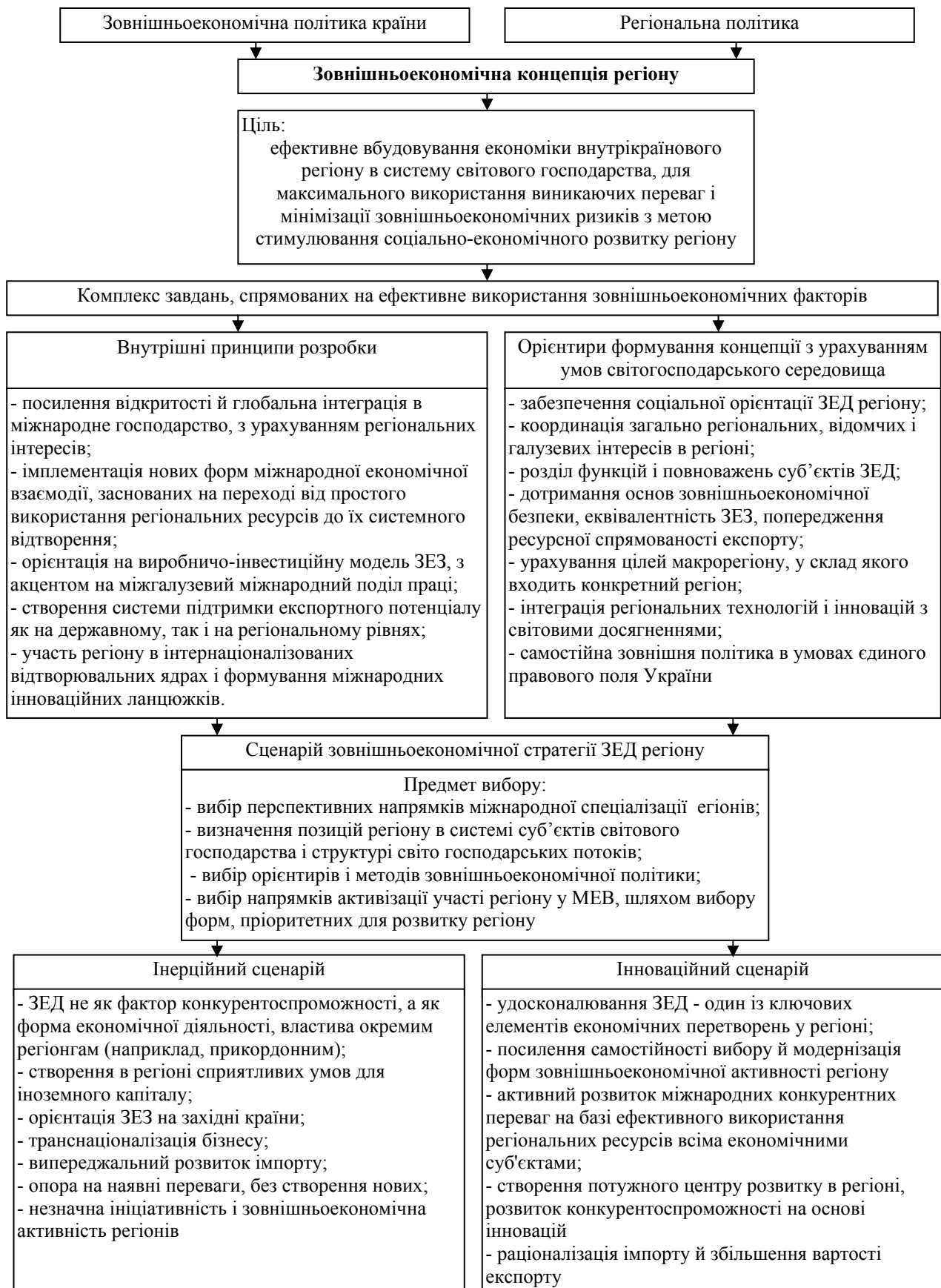

Рис. 2. Методика розробки зовнішньоекономічної концепції регіону

На підставі запропонованих сценаріїв можна проводити аналіз конкурентних переваг регіонів, залежно від використовуваної моделі інтернаціоналізації, і в результаті зіставлення

цілей конкурентоспроможності, цілей соціально-економічного розвитку регіону й конкурентних переваг у глобальному середовищі. Пріоритетною є інноваційна модель розвитку зовнішньоекономічної сфери, що приводить до максимального збігу зазначених критеріїв, а значить сприятливого досягнення регіональної конкурентоспроможності за рахунок зовнішньоекономічної складової. Зовнішньоекономічна концепція й стратегія регіону — завдання не тільки зовнішньоекономічного розвитку, воно є необхідним елементом загальної стратегії розвитку регіону, тому що дозволяє, у кінцевому, підсумку, вибрати найбільш ефективний шлях інтеграції у світовий економічний простір і забезпечити конкурентоспроможність території.

SWOT-Аналіз конкурентних позицій Херсонської області в зовнішньоекономічній сфері дозволив сформулювати основні цілі стратегії розвитку ЗЕД області, як регіону здатного реалізувати, крім прикордонної, центральну модель інтернаціоналізації, такі як забезпечення глобальної конкурентоспроможності обробних галузей традиційної спеціалізації області з метою раціоналізації імпорту й збільшення вартості експорту за рахунок поглиблення ступеня переробки; вбудовування у світові ланцюжки доданої вартості; сприяння модернізації високотехнологічних галузей економіки області, виходу на світові ринки з новими високотехнологічними продуктами; розширення міжнародного співробітництва регіону по здійсненню взаємних інвестицій, підвищення транскордонної мобільності факторів виробництва; розвиток стійких виробничих коопераційних зв'язків господарюючих суб'єктів області із закордонними країнами; створення потужного економічного центру розвитку на Півдні України шляхом формування ряду інноваційних високотехнологічних кластерів і зміцнення позицій регіону на традиційних територіальних ринках за рубежом.

У рамках обґрунтування методичних підходів до розробки регіональної стратегії зовнішньоекономічного розвитку Херсонської області як способу реалізації конкурентних переваг у зовнішньому середовищі запропонований алгоритм формування конкурентної стратегії розвитку ЗЕД області (рис. 3)

Обґрунтування структурно-функціональних параметрів алгоритму дозволило виділити перспективні ринкові ніші для інноваційного освоєння як основу створення міжнародної конкурентоспроможності області: виробництво високоякісного, екологічно чистого продовольства; відродження легкої промисловості й підтримка імпортозаміщення в цій сфері, розширення експорту промтоварів у країни СНД; розвиток виробництва інвестиційного устаткування на інноваційній основі; розвиток виробництва й експорту високотехнологічних товарів і послуг; у транспортному комплексі — модернізація транспортної інфраструктури. Для нарощування економічного ефекту від ЗЕД ми визначаємо такі концептуальні положення регіональної стратегії як:

- підтримка експорту продукції з високою доданою вартістю, формування умов для розвитку нової експортної спеціалізації: пріоритетне фінансування й стимулювання підтримки експорту інноваційної продукції;
- формування механізму підтримки створення й капіталізації регіональних високотехнологічних брендів;
- розвиток системи інформаційної підтримки підприємств регіону про ринки спеціалізації, розвитку інфраструктури зовнішньоекономічної діяльності, ведення баз даних в інтересах інфраструктурного забезпечення експортерів (підприємства-експортери, електронний каталог експортованих і пропонувані до експорту товарів і послуг, потреба в товарах і послугах на зовнішніх ринках, нормативна правова база ведення зовнішньоторговельної діяльності в країнах — стратегічних партнерах);
- застосування преференцій для інвестицій в інноваційні експортні програми й проекти, що реалізують інноваційні пріоритети, зокрема інвестицій у високотехнологічні експортоорієнтовані й імпортозаміщуючі виробництва;
- розвиток системи венчурних фондів для підтримки малого й середнього інноваційного бізнесу і його виходу на зовнішні ринки з метою стимулювання інноваційної активності й числа реалізованих венчурних імпортозаміщуючих проєктів.

Алгоритм розробки стратегії розвитку ЗЕД регіону

1. Оцінка стартових позицій розвитку ЗЕД у регіоні	Визначення конкурентних переваг, що створюють можливість орієнтації на виробничо-інвестиційну модель ЗЕЗ регіону з акцентом на високотехнологічне виробництво	Херсонська область (ХО), завдяки портфельно ресурсів, заснованих на природній і сформованій конкурентній перевагах виступає як глобальний суб'єкт, багато в чому забезпечуючи свою конкурентоспроможність за рахунок розвитку ЗЕД. Дана функціоналізація регіону визначає розвиток таких секторів як транспорт, зерно-олійний кластер, торгівля, інтелектуальні послуги та ін.
2. Оцінка технологічних ніш на світовому ринку	Виявлення «точок» розвитку, де інноваційний підхід може дати великий ефект, а також привести до істотного вирішення регіональних проблем	Основою створення міжнародної конкурентоспроможності ХО можуть стати: транспортно-логістична сфера, машинобудування й металообробка, виробництво високоякісного, екологічного продовольства, управлінські, фінансові, консалтингові та ін. послуги, високотехнологічні галузі на базі державних і регіональних програм підтримки інновацій
3. Визначення переліку стратегічних регіональних пріоритетів у сфері ЗЕД	Здійснюється з урахуванням цілей позиціонування регіону на світових ринках, територіальної спрямованості вже сформованих ЗЕЗ регіону й зовнішньоекономічного потенціалу регіону	Для розвитку ЗЕД ХО стратегічно важливим є: удосконалювання товарної структури експорту галузей перспективної спеціалізації, спрямованої на розширення експорту товарів із глибоким ступенем переробки; раціоналізація імпорту, у напрямку знижень ввозу товарів, представлених у власному регіональному виробництві, і збільшення обсягів ввозу технологічного устаткування для модернізації експортного потенціалу регіону
4. Забезпечення інноваційної спрямованості інвестицій	Інноваційно-технологічна експертиза в регіоні інвестиційних проектів з іноземною участю, закупівель інвестиційного й іншого устаткування й технологій	Створення можливостей і переваг для потенційних інвесторів; ставка на інвесторів - світових лідерів в сфері інновацій, стимулювання розвитку власних інноваційних компаній, підтримка покупки закордонних активів інжинірингових і проектних компаній, участь регіону в глобальних технологічних проєктах, удосконалювання системи міжнародного лізингу
5. Створення механізму реалізації стратегії розвитку ЗЕД у регіоні	Створення системи планування. Фінансування, стимулювання, реалізації програм ЗЕД; законодавче забезпечення; організація порядку стимулювання пріоритетних напрямків розвитку ЗЕД	Узгодження законодавчих актів і програм розвитку регіону, стимулювання зовнішньоекономічних операцій по ряду перспективних напрямків
6. Інституціональне забезпечення стратегії	Формування в регіоні сприятливого клімату для інновацій, охорона інтелектуальної власності й інтересів регіональних учасників ЗЕД, що функціонують у пріоритетних галузях	Створення сприятливого економічного й правового середовища для розвитку ЗЕД, удосконалення механізмів комерціалізації інновацій, оптимізація взаємодії суб'єктів ЗЕД з інфраструктурними об'єктами ЗЕД (фінансово-кредитні, страхові, консалтингові компанії, митні брокери й ін.)
7. Реалізація стратегії розвитку ЗЕД, спрямованої на досягнення міжнародної конкурентоспроможності регіону	Здійснюється шляхом взаємодії й партнерства держави, підприємств-учасників ЗЕД, наукових і освітніх установ	Держава в особі місцевої влади здійснює вибір пріоритетів, правовий захист учасників ЗЕД, стимулювання й підтримку розвитку ЗЕД. Підприємці-учасники ЗЕД реалізують державну стратегію, розробляють корпоративні стратегії ЗЕД, розширюють присутність на зовнішніх ринках. Науково-освітні сили вдосконалюють можливості розвитку ЗЕД за рахунок розширення інноваційної спрямованості господарства регіону.
8. Зовнішньоекономічний ефект реалізації стратегії	Полягає у максимальному використанні сильних сторін і можливостей регіону, в удосконаленні системи ЗЕД, подоланні загроз. Характеризується індикаторами розвитку ЗЕД регіону	Забезпечення міжнародної конкурентоспроможності регіону й стійких позицій на світових ринках: збільшення числа експортерів, диверсифікованість експорту, зміна товарної структури зовнішньої торгівлі, ріст обсягів зовнішньоторговельних вантажів, ріст інвестицій у галузі, орієнтовані на світовий ринок та ін.

Рис. 3. Алгоритм формування конкурентної стратегії розвитку ЗЕД Херсонської області

Ефективність зазначених заходів пов'язана із проведенням органами влади й управління Херсонської області активної економічної політики, спрямованої на конструктивну взаємодію з підприємницьким співтовариством і учасниками ЗЕД регіону.

Література:

1. Реутов В. Є. Міжнародна конкурентоздатність регіону: сутність, методи оцінювання / В. Є. Реутов // Економіка і держава. – 2006. – № 4. – С. 52-54.
2. Язлюк Б. Стратегія інноваційної безпеки як подолання асиметрії конкурентоспроможності підприємств у міжрегіональному розвитку / Б. Язлюк // Зб.наук. праць молодих вчених Наука молода. – Тернопіль: Економічна думка, – 2012. – Вип. 18. С. 178-184
3. Язлюк Б. Методичні підходи до оцінки фінансово-економічної ефективності інноваційного розвитку підприємства та її безпеки / Б. Язлюк // Наук.збірник Львівського нац. універ-ту ім. І.Франка Формування ринкової економіки в Україні – 2012. – Вип. 27. – С. 291-297
4. Язлюк Б. Основні управлінські технології при формуванні та реалізації інвестиційно-інноваційного бізнес-портфеля в умовах невизначеності майбутньої економічної ситуації / Б. Язлюк // Фінансова система України. Збірник наукових праць Острозької Академія. – 2012. – Вип. 19. – С 459-465 [Серія: економіка].

Язлюк Б.О., доктр. екон. наук, доцент, доцент кафедри інженерного менеджмента Тернопольского национального экономического университета

Обоснование инновационных путей структурно-функциональных параметров модернизации экономики Украины как основу создания международной конкурентоспособности. Исследованы основы формирования механизмов развития внешнеэкономической конкурентоспособности на региональном уровне, обоснованы направления региональной политики развития модернизации экономики, определены основные составляющие механизма повышения конкурентоспособности. Представлена характеристика внутреннему региону страны как глобальному субъекту, который представляет собой интегрированную систему экономических единиц, взаимосвязанных на основе общих интересов и целей. Выделены перспективные рыночные ниши для инновационного освоения, разработана модель формирования направлений внешнеэкономической активности регионов с целью обеспечения международной конкурентоспособности.

Ключевые слова: инновационная стратегия, модернизация экономики, регион, конкурентоспособность.

Yazlyuk B.O., Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Engineering Management Chair of Ternopil National Economic University

Reasoning the innovative ways of structural and functional parameters of modernization of economics in Ukraine as the basis for creating the international competitiveness. The basics of formation of mechanisms of foreign economic competitiveness development at the regional level are investigated in the article. The directions of regional development policy to modernize the economy, as well as the basic components of the mechanism to enhance competitiveness are explained. The characteristics of the inner region of the country as a global entity that is an integrated system of economic units, interconnected through common interests and goals are described. The promising market niches for innovative development, the model of the formation of areas of foreign economic activity of regions in order to ensure international competitiveness are highlighted.

Key words: innovation strategy, modernization of the economy, region, competitiveness.

УДК 94(477):314.151.3-054.75(47+57) | "1945/1946"

Андрєєв А.С.,

викладач кафедри Джерелознавства та СД
Інститут історичної освіти НПУ ім. М.П.Драгоманова

Діяльність організаторів-агітаторів радянських органів репатріації «переміщених осіб» на початковому етапі репатріації (1945–1946 рр.)

Наукова актуальність представленого дослідження визначається практичною відсутністю в історичній науці спеціальних досліджень присвячених комплексному вивченню питання діяльності радянських політичних та ідеологічних органів і структур серед радянських громадян, що в завершальний період Другої світової війни та у повоєнні роки поверталися на батьківщину та отримали статус репатріантів. У статті розглядаються особливості діяльності організаторів ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи серед репатріантів на початковому етапі репатріації. Автор намагається проаналізувати специфіку та характерні особливості діяльності організаторів – агітаторів, їхній кількісний склад, охарактеризувати їхню професійну підготовку та відношення до репатріаційного процесу, тим самим наблизити суспільство до повноцінного розуміння всього процесу репатріації загалом.

Ключові слова: організатори-агітатори, політично-масова робота, репатріація, поверненці, «переміщені особи».

На завершальному етапі Другої світової війни перед вищим керівництвом СРСР гостро постало питання вирішення долі великої кількості радянських громадян, які за певних обставин опинилися за межами своєї країни. Для проведення роботи по поверненню цих осіб на батьківщину було створено цілу мережу радянських органів репатріації «переміщених осіб» з величезним штатом співробітників.

Певні оцінки передумов і причин створення та діяльності радянських органів репатріації на завершальному етапі війни та у перші роки після неї були висвітлені у пострадянській історіографії 90-х рр. XX – поч. XXI ст. Причини організації цих органів більшість дослідників убачають не стільки в необхідності транзиту репатріантів через державний кордон СРСР, скільки у важливості їх політичної та ідеологічної фільтрації [14; 13; 12; 15; 11].

Актуальністю питання діяльності організаторів-агітаторів радянських органів репатріації «переміщених осіб» на початковому етапі репатріації є в тому, що до сих пір ця проблема розглядалась лише в контексті функціонування системи органів репатріації «переміщених осіб» та характеристики широкомасштабного процесу репатріації. Щодо характерних особливостей їхньої діяльності, зокрема ідеологічної обробки контингенту, на сьогодні практично не має наукових досліджень, в яких питання ідеологічної діяльності організаторів-агітаторів вивчалась як самостійна історична проблема.

Виходячи зі стану наукового вивчення проблеми, автор пропонованого дослідження ставить за мету комплексний аналіз особливостей діяльності агітаторів-організаторів

радянських органів репатріації «переміщених осіб» на території УРСР на початковому етапі репатріації. У цьому контексті простежується стратегія керівництва СРСР у питанні кадрового забезпечення загально репатріаційного процесу, особливості проведеної агітаційно-пропагандистської роботи організаторами-агітаторами серед поверненців та загальна характеристика організаторів-агітаторів - яскравих носіїв радянської ідеології.

Джерельною базою наукової розвідки стали документи з фонду Р-2 («Рада Народних Комісарів Української РСР»), що сконцентровані в описі 7 серед матеріалів Відділу у справах репатріації при РНК (РМ) УРСР Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також окремі архівні документи опису 13, фонду 136 («Вінницький обласний Комітет Компартії України»), що зберігаються в Державному архіві Вінницької області.

Початковий етап репатріації характеризувався недостатньою організованістю агітаційної та ідеологічно-пропагандистської роботи серед репатріантів. Відчувалась нестача кваліфікованих кадрів, бракувало уваги до процесу репатріації з боку місцевих партійно-державних органів. Про це, зокрема, йшлося в датованому 8 травня 1945 р. листі завідуючого відділом репатріації РНК УРСР М.І. Зозуленка до голови Вінницького облвиконкому та секретаря обкому КП(б)У. З документу довідуємось, що: «агітаційно-масова робота як на пунктах (ППП – Авт.), так і в місцях проживання репатріантів, ведеться незадовільно... Немає постійно закріплених агітаторів, відсутній план проведення агітаційно-масової роботи серед репатріантів, не вивчається настроїв радянських громадян, що повернулися на Батьківщину» [1, арк. 3].

Це було серйозним упущенням у роботі партійних комітетів, насамперед, тих населених пунктів і районів, де функціонували обласні приймально-розподільчі пункти.

Очевидно, на місцях розмірковували так, оскільки люди повернулися з Німеччини назад на Батьківщину, то немає ніякої потреби їх ідейно переконувати, агітувати за радянську владу. Перемога над гітлеризмом сама по собі є найкращим агітатором [11, с. 241-242].

Логічно, що партійному і радянському керівництву республіки необхідно було виправити цю ситуацію та налагодити на місцях проведення ефективної ідеологічної обробки репатріантів. З цією метою РНК УРСР і ЦК(б)У 2 липня 1945 р. прийняли постанову згідно, якої на збірно-пересильні пункти (ЗПП) були направлені так звані організатори-агітатори – по одному від кожної області на кожен із десяти пунктів – усього 240 осіб. Кандидатури організаторів-агітаторів підбиралися із числа господарських керівників, радянського та партійного активу низової та середньої ланки – від інженерно-технічних працівників, начальників цехів і заступників директорів підприємств до інструкторів партійних комітетів [16, с. 269]. Головним їх завданням було зорієнтувати репатріантів на роботу в галузях промисловості і сільському господарстві саме у тих місцях, де це було потрібно, а також переконати їх у правильності репатріації та методів, якими вона проходила.

Партійне керівництво розуміло, що посада організатора-агітатора не отримала великої популярності серед можливих кандидатів на неї, тож необхідно було чимось зацікавити людей. Тому не дивно, що в архівних документах ми знаходимо інформацію на основі якої, можна зробити висновок, що агітаторам платили за їх роботу досить високу, як за мірками того часу платню. Так, зазначалося, що: «...Обласний виконком просить перерахувати на наш рахунок у Луцьку кошти, в заміщення виданих згідно з Вашими інструкціями організаторам-агітаторам в 1945 р. 54000 рублів і оплату на пред'явлений авансовий звіт агітатору т. Розуменко, в сумі 1528 руб. і 50 коп.» [2, арк. 114]. А, наприклад: «...з місцевого бюджету Кам'янець-Подільського на 25.12.1945 р. витрати на агітаторів (заробітна плата та відрядження) склали 49 500 руб...» [2, арк. 227]. Однак, було багато випадків, коли за різних причин і бюрократичних перепон люди за свою роботу не отримували винагороду: «...організатори-агітатори, що повернулися з відряджень із прикордонних ЗПП скаржаться, що обласні виконкоми не платять їм у повному обсязі грошей (наприкінці 1945 р. було вирішено, що гроші агітаторам будуть виділятися з обласних бюджетів)...РНК УРСР пропонує оплатити відрядні витрати агітаторам з місцевого бюджету Обласних рад... згідно з постановою № 1047 від 19.06.1945 р...» [3, арк. 193]. А в телеграма від 11.02.1946 р. читаємо: «Прошу повідомити, кому з бувших агітаторів-організаторів не виплачені належні їм суми з

місцевого бюджету, а також відрядження на поїздки у ЗПП в області Західної України, і чому досі обласна рада не розрахувалась з агітаторами. Зозуленко» [2, арк. 117].

У той же час, як свідчать архівні документи, призначення тієї чи іншої особи організатором-агітатором на ЗПП зовсім не означало, що вона буде реально працювати. Чимало цих посадовців не бажали кидати свої родини, звичну роботу, обжиті місця та їхати у відрядження на невизначений термін у табори, де були відсутні нормальні умови життя і праці. Саме тому значна частина відібраних для роботи організаторами-агітаторами господарських керівників, радянських і партійних активістів усіляко намагалася уникати такої поїздки, або ж, повернутися додому при першій ліпшій нагоді. Яскравий приклад – ситуація з кадрами організаторів-агітаторів на Брестському ЗПП НКО СРСР. Для проведення тут масово-політичної роботи серед громадян – етнічних українців і мешканців Української РСР РНК республіки та ЦК КП(б)У виділив 24 організатори-агітатора. Проте з липня по грудень 1945 р. у таборах пункту працювало тільки 9 осіб – організатори-агітатори від Одеської, Вінницької, Тернопільської, Полтавської, Рівненської, Херсонської, Дрогобицької, Кіровоградської та Волинської областей. До 1 жовтня 1945 р. працювало ще 6 організаторів агітаторів – від Дніпропетровської, Запорізької, Сумської, Київської, Ворошиловградської та Житомирської областей. Організатори-агітатори решти областей, прибувши на ЗПП, пробули тут 5-10 днів і поїхали супроводжуваними ешелони з репатріантами. Більше ці посадовці на пункти не повернулися [4, арк. 64].

Загальну ж картину по всій Україні з кількісним складом організаторів-агітаторів на місцях ми можемо побачити у звітній довідці завідуючого відділом у справах репатріації при РНК УРСР М.І. Зозуленка (таб. 1)

Таблиця 1:

Розподіл направлених на збірні пункти організаторів-агітаторів для прийому репатрійованих громадян від 14 липня 1945 р. [5, арк. 76].

№	Область	Прибули для відправки на збірні пункти з області	Звільнені від роботи ЦК КП(б)У	Не з'явилися на отримання документів	Відправлено пункти	Необхідно направити в області на пункти
1	Вінницька	10	1	-	9	1
2	Волинська	10	-	-	-	-
3	Ворошиловградська	10	-	-	-	-
4	Дніпропетровська	10	-	-	-	-
5	Дрогобицька	10	-	-	-	-
6	Житомирська	10	-	1	9	1
7	Запорізька	10	1	1	8	2
8	Ізмаїльська	10	1	-	9	1
9	Кам'янець-Подільська	10	2	4	4	6
10	Київська	8	-	-	8	2
11	Кіровоградська	10	-	-	10	-
12	Львівська	10	-	-	10	-
13	Миколаївська	10	-	-	10	-
14	Одеська	10	1	-	9	1
15	Полтавська	10	-	-	10	-
16	Рівненська	6	-	-	6	4
17	Сталінська	10	-	-	10	-
18	Станіславська	10	2	-	8	2
19	Сумська	8	3	-	5	5

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7
20	Тернопільська	10	-	-	10	-
21	Харківська	6	-	-	6	4
22	Херсонська	10	-	-	10	-
23	Чернігівська	10	2	-	8	2
24	Чернівецька	9	3	-	6	4
	<i>ВСЬОГО</i>	<i>227</i>	<i>16</i>	<i>6</i>	<i>205</i>	<i>35</i>

Часто траплялось так, що чиновники робили собі стрімку кар'єру на роботі з репатріантами. Зокрема в архівних фондах міститься чимала кількість документів, що ілюструють як швидко, за кілька років, іноді й за кілька місяців, агітатори могли здійснювати чималі кар'єрні злети [13, с. 171-172]. Ось наприклад: «Характеристика на в.о. Уповноваженого РНК УРСР і ЦК КП(б)У по Самбірському 323-му ЗПП, тов. Маруту М.С.... тов. Марута М.С. з 14 липня 1945 р. до 1 листопада 1945 р. працював як агітатор-організатор у Рівненській області, а потім виконував обов'язки Уповноваженого РНК УРСР і ЦК КП(б)У і обіймав цю посаду до 10 лютого 1946 р. За час роботи... проявив себе хорошим організатором і агітатором. Щодня вмів проводити масово-політичні заходи з репатріантами, проявив при цьому велику добросовісність... непримиренно боровся з викривленою психологією репатріантів, був суворий, але справедливий...» [6, арк. 32]. Далі у справі містяться документи про переведення Марути М.С. у республіканський апарат у Київ [7, арк. 4].

За період складної щоденної роботи через ідеологічні лещата організаторів-агітаторів пройшла величезна кількість репатріантів, які у повній мірі на собі відчували всю могутність агітаційно-пропагандистської та ідеологічної машини. Фактичний бік діяльності організаторів-агітаторів розкриває звітна статистика, яку знаходимо в архівних документах: «...Газет з 1 серпня 1945 р. по 1 листопада 1945 р. на Самбірському ЗПП-323 отримано 3600 примірників. Окрім ліміту отримували також 27 газет з різних областей. До грудня 1945 р. було виставлено 29 газетних вітрин... Випускалися при пункті стінгазета «Повернення». Випущено 26 примірників. До грудня місяця 1945 р. силами репатріантів було обладнано клуб на 450 чоловік... за час роботи клубу поставлено 46 концертів, у яких задіяли 17800 репатріантів, показано 160 кінофільмів, якими охоплено 183165 чоловік... проведено 44 загальних зборів з репатріантами на різні теми...» [6, арк. 31].

Якщо загалом підсумувати, то за період з початку роботи ЗПП НКО до 1 листопада 1945 р. організатори-агітатори провели серед репатріантів 1984 мітинги та 27280 бесід, прочитали 992 лекції, зробили 2073 доповіді, організували 7066 кіносеансів і 4966 концертних програм. Пункти НКО в цей період щоденно отримували 31201 примірник центральних і республіканських газет. На ЗПП були організовані невеликі бібліотеки з книжково-журнальним фондом 1500-2000 примірників [8, арк. 234-235].

До обласних перевірко-розподільних пунктів (ПРП) так само як і на ЗПП НКО та перевірко-фільтраційні пункти (ПФП) НКВС направлялися по партійній лінії агітатори з різних регіонів України, які повинні були проводити культурно-масову та роз'яснювальну роботу серед репатріантів [1, с.126].

На ПРП з кінця 1945 р. починають створюватися столи-довідки, через які репатріанти шукали своїх родичів. «...При пункті ЗПП-323 працює 25 столів-довідок з питань, які цікавлять репатріантів. Столи-довідки, як правило, очолюють обласні агітатори. Обслуговано на 9 лютого 1946 р. 46 976 репатріантів, з них 3117 – надано допомогу у розшуку родичів (шляхом запитів у облвиконкоми, обласні відділи НКВС)...» [9, арк. 30].

У середині 1946 р. Україна очікувала нову хвилю репатріантів, які поверталися із-за кордону. Восени з Франції на батьківщину мала повернутися значна кількість радянських громадян української національності. Виходячи з цього, керівництву репатріаційного процесу необхідно було зміцнити кадровий склад, який мав проводити ідеологічну обробку

контингенту на місцях. Так, в архівному документі від 10 вересня 1946 р. підписаному Заступником Голови ради Міністрів УРСР І. Сеніном та направленому Міністру торгівлі УРСР тов. І.Т. Дрофі читаємо: «Постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 13 серпня 1946 р. №1455, для забезпечення політичної роботи на Ковельському і Одеському ЗПП серед громадян української національності, що повертаються з Франції, відряджаються 30 чоловік організаторів-агітаторів. Рада Міністрів УРСР пропонує дати необхідні вказівки про забезпечення 30 чоловік організаторів-агітаторів літерним харчуванням: м. Ковель – 20 чол., М. Одеса – 10 чол.» [10, арк. 36]. На плечі цих організаторів-агітаторів припадало вирішення значної кількості складних завдань по організації ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи серед новоприбулого контингенту.

Проте зі зменшенням потоку репатріантів відбувається поступове скорочення і штату працівників репатріаційних органів. Починаючи з березня 1946 р., кількість наказів про скорочення зростає, а на рубіж 1947 – 1948 рр. таких наказів уже велика кількість. Тенденція спостерігається наступна: скорочують працівників репатріаційних органів спочатку на території Союзу РСР, а потім і за кордоном. Як приклад: «...у зв'язку з тим, що основна маса репатріантів повернулася в Київську область, Виконком Київської Обласної Ради депутатів трудящих скорочує штат ПРП з 1 лютого 1946 р. до 5 штатних одиниць...» [2, арк. 29]. Тому не дивно, що потреба в організаторах-агітаторах відчутно знижується і відповідно, їхня кількість поступово зменшується.

Загалом на організаторів-агітаторів покладалась найважливіша місія усього процесу репатріації радянських громадян. Це корекція, можливо викривленої, свідомості радянських громадян, які отримали можливість, хоч і частково, порівняти рівень життя двох протилежно векторних, апріорі ворожих одна до одної, політичних систем. Розуміючи це, керівники репатріаційного процесу намагалися відбирати на посади організаторів-агітаторів найбільш амбіційних та спритних, «правильно» політично вихованих та відданих комуністичним ідеалам кандидатів. Виходячи з таких характеристик та беручи до уваги післявоєнну нестачу кадрів, підходящих кандидатур було обмаль. А тому, для організаторів-агітаторів створювались, по можливості, якнайкращі умови праці та життя: висока зарплата, можливість стрімкого кар'єрного росту, повага у «вищому» радянському середовищі і т.д. Хоча часто навіть ці перспективи, не завжди могли підштовхнути ту чи іншу особу змінити звичний спосіб життя, залишити домівку, сім'ю та допомогти «заплямованим» і «зіпсованим» поверненням стати на «вірний шлях виправлення та каяття».

Література:

1. Листування обкому КП(б)У з міськкоматами і райкоматами партії з питань працевлаштування репатрійованих громадян. (4 травня – 8 жовтня 1945 р.) // Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 136. – Вінницький обласний Комітет Компартії України. – Оп. 13. – Спр. 67. – 5 арк.
2. Листування з центральними та обласними установами УРСР з фінансових питань репатріації. (4 січня – 25 червня 1946 р.) // Центральний державний Архів Вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України) – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 4258. – 204 арк.
3. Листування з центральними та обласними установами УРСР з фінансових питань репатріації. (23 січня – 29 грудня 1946 р.) // ЦДАВО України, – Ф. Р – 2. – Оп. 7. – Од. зб. 4259. – 272 арк.
4. Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів по розміщенню в областях УРСР репатрійованих громадян. (2 листопада – 31 грудня 1945 р.) // ЦДАВО України, – Ф. Р – 2. – Оп. 7. – Од. зб. 3009. – 110 арк.
5. Матеріали про роботу збірно – пересильних пунктів по розміщенню в областях УРСР репатрійованих громадян. (4 січня 1945 р. – 30 жовтня 1945 р.) // ЦДАВО України, – Ф. Р – 2. – Оп. 7. – Од. зб. 3008. – 197 арк.
6. Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів. (13 лютого – 11 березня 1946 р.) // ЦДАВО України, – Ф. Р – 2. – Оп. 7. – Од. зб. 4242. – 186 арк.
7. Матеріали з питань фінансової діяльності обласних відділів у справах репатріації Української РСР. (6 квітня – 23 грудня 1946 р.) // ЦДАВО України, – Ф. Р – 2. – Оп. 7. – Од. зб. 4260. – 219 арк.
8. Информационные справки и переписка по вопросам трудоустройства репатриантов проведения массово-политической работы среди репатриантов. (5 июня – 29 декабря 1945 г.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 1480. – 262 арк.

9. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР. (12 березня – 11 квітня 1946 р.) // ЦДАВО України, – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 4243. – 309 арк.
10. Листування з Радою міністрів та міністерством Союзу СРСР з питань репатріації громадян. (5 січня – 28 грудня 1946 р.) // ЦДАВО України, – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 4227. – 70 арк.
11. Гальчак С.Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти // Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. // Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – 501 с.
12. Земсков В.Н. Репатриация перемещенных советских граждан. // Война и общество. 1941-1945: В 2-х Кн. / Отв. Ред. Г.Н. Севастьянов; Ин-т российской истории. Кн. 2-я. – М., 2004. – С. 331-358.
13. Куницький М.П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Монографія. – Луцьк: «ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.
14. Пастушенко Т.В. Репатріація українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944-1947 рр. / Т.В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей / НАН України Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 123-136.
15. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. И доп. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 896 с.
16. Самолюк Г. Збірно – пересильні пункти НКО (МЗС) СРСР у системі органів репатріації переміщених осіб в Українській РСР у 1945 р. // зб. наук. статей учасників Четвертих всеукр. драгоманівських чит. Молодих істориків, Київ, 28 квітня 2011 р. – К., 2011. – С.454.

Андреев А.С., преподаватель кафедры Источниковедения и СИД Института исторического образования НПУ им. М.П. Драгоманова

Работа организаторов-агитаторов советских органов репатриации «перемещенных лиц» на начальном этапе репатриации (1944–1946 рр.). *Научная актуальность представленного исследования определяется практическим отсутствием в исторической науке специальных исследований посвященных комплексному изучению вопроса деятельности советских политических и идеологических органов и структур среди советских граждан, в заключительный период Второй мировой войны и в послевоенные годы возвращались на родину и получили статус репатриантов. В статье рассматриваются особенности деятельности организаторов идеологической и агитационно-пропагандистской работы среди репатриантов на начальном этапе репатриации. Автор пытается проанализировать специфику и характерные особенности деятельности организаторов-агитаторов, их количественный состав, охарактеризовать их профессиональную подготовку и отношение к репатриационной процесса, тем самым приблизить общество к полноценного понимания всего процесса репатриации в целом.*

Ключевые слова: организаторы-агитаторы, политически-массовая работа, репатриация, возвращенцы, «перемещенные лица».

Andreyev A.S., Lecturer of Source Studies and Special Historical Disciplines Chair of the Institute of Historic Education, National Pedagogical Drahomanov University

The activity of organizers and agitators of Soviet repatriation bodies of «displaced persons» at the beginning level of repatriation (1944–1946 rr.). *The scientific relevance of the present study is determined by the virtual absence of special studies in historical science devoted to the study of the complex issues of Soviet political and ideological organs and structures among Soviet citizens in the final period of the Second World War and in the postwar years when citizens returned home and received the status of returnees. The article investigates the features of activity of organizers of ideological agitation and propaganda work among returnees in the initial phase of repatriation. The author tries to analyze the specificity and special features of organizers and agitators' activity, their quantitative staff and characterize their professional training and attitude to the repatriation process, thus bringing society to the full understanding of the entire repatriation process as a whole.*

Key words: organizers, agitators, political and mass work, repatriation, returnees, «displaced persons».

УДК 377.091:070](477-25)(091)"1985/1991"

Ворона Ю.В.,

завідувач лабораторії науково-дослідної роботи
Науково-методичного центру професійно-технічної освіти та підвищення кваліфікації
інженерно-педагогічних працівників у Хмельницькій області

*Радянська «освітянська» періодика періоду «перебудови»
(1985 – 1991 рр.) про проблеми проф.-тех. освіти у Києві*

В статті розкрито як на сторінках «освітянських» радянських видань періоду горбачовської «Перебудови» (1985–1991 рр.), а саме газети «Радянська освіта» і журналу «Професійно-технічна освіта» висвітлювалось реалістичне становище та проблеми у розвитку професійно-технічної освіти у місті Києві. Проінформовано, що з 1985 р. працівники профтехучилищ міста підтримували вимоги решту колег щодо «демократизації управління», «самоврядування», розширення виробничих й економічних прав СПТУ. Встановлено, що серед учнів київських профтехучилищ до 60% зроста частка випускників шкіл міста, а не передмість. З'ясовано, що великий конкурс був на спеціальність автослюсара, а на маляра і муляра – недобір. Повідомлено, що начальник Київського міського управління профтехосвіти Л. В. Обмінська розповідала про застарілість устаткування, слабку загальноосвітню підготовку абітурієнтів, їх «криміногенність».

Висвітлено, що з погіршенням фінансування СПТУ Києва наприкінці 1980-х – 1991 рр. ті розпочали утворення кооперативів, переходили на госпрозрахунок, самостійно виробляли й продавати дефіцитні товари. А також підтримали вимоги українських колег затвердити «Концепцію розвитку проф.-тех. освіти в Україні», відновити Державний комітет УРСР по підготовці та перепідготовці робітничих кадрів, прийняти закон «Про професійно-технічну освіту».

Ключові слова: бригада, гласність, госпрозрахунок, закон, комп'ютер, концепція, кооператив, криза, перебудова, перепідготовка, профтехучилище, реформи, ринок.

Попри те, що архівні документи залишаються головним джерелом, яке дозволяє розкрити розвиток в 1943–1991 рр. у місті Києві професійно-технічної освіти, опубліковані в радянській «освітянській» періодиці статті, повідомлення й інтерв'ю, які стосуються київських профтехучилищ, життя і діяльності її працівників, допомагають заповнити прогалини. Прикметно, що в 1985–1991 рр. на сторінках періодичних видань, а саме газети «Радянська освіта» і журналу «Професійно-технічна освіта», керівництво Київського міського управління проф.-тех. освіти, директори СПТУ міста, їх викладачі й майстри виробничого навчання активно взяли участь у розгорнутій дискусії про способи подолання кризи професійно-технічної освіти, її розвитку в істотно відмінних від попередніх соціально-політичних умовах, викликаних «Перебудовою». Більше того, наукових досліджень з цієї проблематики раніше не проводилось.

З обранням генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачова та початком «Перебудови» управління народногосподарським механізмом в СРСР (курс оголошений на квітневому пленумі партії) почали говорити й про необхідність «перебудови» системи проф.-тех. освіти, ефективнішого використання її потенціалу для виконання запланованих показників XII-ої п'ятирічки.

Для цього підняли питання про «демократизацію управління СПТУ», про «самоврядування СПТУ», його «більшу економічну незалежність», а саме розширення їх прав у плануванні виробничої діяльності, самостійному визначенні вироблюваної продукції, її подальшому продажу та розпорядженні отриманими коштами [57, с. 2-4].

Очевидно, редакції радянських «освітянських» видань відразу розпочали критикувати управління проф.-тех. освіти, які впродовж тривалого часу так і не змогли виправити помилки у роботі. Серед таких названо й єдине в країні міське управління, яке функціонувало у Києві. Про них писали, що: «... повільно перебудовують свою роботу... не позбулись багатьох недоліків у організації навчально-виховного процесу», а також що «багато уроків проводиться на низькому фаховому й методичному рівні», про те, що «проблемно-пошукові та інші методи занять, сучасне технічне забезпечення залишається неосвоєним», «не задовольняє вимог робота з кадрами, властива відсутність партійної вимогливості, недостатній контроль за виконанням рішень» [2, с. 5; 23; 34, с. 54-56; 45; 68, с. 31-34].

Окрім цього, на сторінках «освітянських» видань почали активно обговорювати актуальні проблеми розвитку проф.-тех. освіти, як у цілому в республіці, так і Києві зокрема. Однією з таких була проблема популярності одних, та недобір учнів на інші спеціальності. З цього приводу Н. Погодіна писала, що «у місті є понад 40 закладів, 160 спеціальностей, але у батьків викликає інтерес 10 професій..., а як бути директорам будівельних училищ, куди вчорашні школярі йдуть неохоче. Базовим підприємствам потрібні прості робітничі спеціальності – мулярів, малярів, штукатурів. На будові велика плінність. Оскільки плінність висока, замовлення системі профтехосвіти роблять переважно на ці спеціальності...» [43].

Наступною проблемою були строки навчання в СПТУ, які на думку майстрів виробничого навчання, були занадто великими, а звідси зайво витрачались немалі кошти на їх підготовку. Вони наголошували, що «маляра навчимо за 3-4 місяці, а у нас його готують 3 роки». Водночас піднімали про підготовку робітника одночасно за двома і більше професіями [43].

Начальник Київського міського управління профтехосвіти Л. В. Обмінська в інтерв'ю газеті «Радянська освіта» відверто розповідала про застарілість устаткування, невідповідність багатьох верстатів цільовому призначенню, відсутність у навчальному процесі станків з програмним забезпеченням, що учні згодом на підприємствах вимушені перенавчатись. Вона визнала, що багато учнів «набувають професій, які нікому не знадобляться». Навпаки «потрібні робітники, які вміють керувати складною технікою» – резюмувала керівник [36].

Проблемним був і «зв'язок» училищ зі школами. Викладачі СПТУ вкотре «галасували», що рівень загальноосвітньої підготовки учнів шкіл, які приходять на навчання в училища, в цілому не відповідав сучасним вимогам [43]. Журналіст журналу «Профессионально-техническое образование» И. Назимов писав з цього приводу: «Використовується спрощений підхід: хто краще вчиться – тому дорога у 9 клас, хто поганіше – в СПТУ». Щоправда, подібна практика, продовжував автор статті, мала місце і в самих проф.-тех. училищах: «Хто краще вчився – направляють в групи радіомонтажників, а хто поганіше – у групи токарів чи слюсарів». «Але учень, який має гарні оцінки з фізики, – запевняв він, – не завжди стане гарним радіомонтажником, оскільки пізнавальна та практична робота не однакові».

Окремо І. Назимов зупинився про контингент абітурієнтів київських профтехучилищ. Він написав з цього приводу: «В останні роки у великих містах, у тому числі й Києві, все більше випускників місцевих міських шкіл направляють до ПТУ... Не можна збільшувати прийом лише за рахунок хлопців та дівчат з передмістя й навколишніх сіл, оголюючи таким чином виробничі ділянки у колгоспах і радгоспах».

Він продовжив, що «молодим киянам – зелена дорога до ПТУ... П'ять років тому киян у ПТУ було 30%, нині ж більш ніж 60%. Але було б краще, аби робота полягала б не тільки у заявках щодо випускників 8-х класів, але й доповнювалась вивченням й оцінкою можливостей учнів 5-7 класів». На думку журналіста, майстер й викладачі СПТУ неодмінно мали б відвідувати заняття з трудового навчання у шкільних майстернях, спостерігати за учнями, вивчати їх, бесідувати з ними, агітувати до вступу до СПТУ. Говорив й про доцільність проведення соціологічних опитувань [34, с. 54-56].

Не соромились писати й про неякісну підготовку робітничих спеціалістів у самих училищах, в Київському інженерно-педагогічному технікумі [39, с. 48-49]. Аналізували проблему налагодження організаційного зв'язку між школою – СПТУ – базовим під-

приємством. Водночас обговорювали нагальну потребу налагодження наукових зв'язків між СПТУ – з одного боку, й вишами, науковими інститутами, з іншого [19, с. 12-15; 42].

Окрім, керівники СПТУ міста підняли питання про доцільність повернення до училищ власних бухгалтерій, які були ліквідовані раніше у результаті утворення централізованої бухгалтерії. Директор профтехучилища № 4 м. Києва В. І. Богачов у листопаді 1986 р. в інтерв'ю журналу «Профессионально-техническое образование» сказав, що: «Через 20 років директора б'ють тривогу: поверніть бухгалтерів в училища. В навчальних майстернях учні виконують роботи на півмільйона карбованців. А для господарських потреб – віник придбати за готівковий рахунок – на це у мене повноважень уже не має. Училище часто без грошей: бухгалтерія без мого відома віддає їх іншим училищам» [10, с. 10-11].

Тоді ж стало можливим правдивіше розповідати про складні для проф.-тех. освіти міста повоєнні часи. Так колишній директор ремісничо-художнього училища № 17, на основі якого згодом було засновано СПТУ-21 м. Києва, В. О. Труфанов згадував під час виступу на святкуванні 40-річчя училища його історію. Розповів, що «... розміщувалось воно у напівзруйнованому війною приміщенні гуртожитку. Перед тим як розпочати заняття, учні та майстри дружно взяли за свою першу будову – відновлення навчального корпусу, де мало бути все – кабінети. Їдальня, спальні кімнати, навчальні майстерні». «Тодішні учні, – продовжував колишній директор, – не були схожі на нинішніх. Це були діти війни, напівсироти, сироти, вихованці дитбудинків..., учорашні очевидці фашистських розстрілів і катувань. За партами сиділи підлітки-солдати, зодягнені в не по зросту великі військові фуфайки, шинелі, кирзові чоботи, і це вбрання ще несло по собі побурілі підпалини смертельних осколків». Він згадував, що «створені руками учнів навчальні майстерні не опалювались, хлопці по черзі гріли руки біля саморобних грубок і робили ліпку, розписи, художні полотна, ... А після навчання йшли на підготовку будівельних майданчиків майбутніх будинків. Адже місто лежало в руїнах». «Не злічити суботників і недільників», – підсумував В. О. Труфанов [22].

Викладач СПТУ-37 м. Києва, який готував робітників-спеціалістів для залізничного транспорту, І. А. Когосов, який тридцять років пропрацював в училищі, з дня його заснування, також згадував, що в повоєнний час: «Учебні класи і виробничі майстерні не відповідали самим елементарним вимогам, та й контингент учнів був своєрідним як за віком, так і за освітою». «Класи й майстерні, – продовжував він, – облаштовували власними силами. Найбільш важливим у той час було зацікавити учнів, запалати у їхніх серцях любов до цього позаурочного заняття, щоб вони зрозуміли важливість і необхідність виконуваної справи» [29, с. 51]. У 1980-ті роки в училищі створили музей, серед експонатів якого були дерев'яні макети паравозів, які були створені першими учнями І. А. Когосова.

На сторінках видань інформували про результати проведення в проф.-тех. училищах міста «предметних тижнів», олімпіад з загальноосвітніх предметів та спеціальних дисциплін, про участь учнів міських СПТУ в міських, республіканських та всесоюзних олімпіадах, конкурсів «кращий за професією» [60, с. 51; 69].

Розповідали про проведення щороку в Києві 6-11 квітня «Тижня профтехосвіти». Тоді у «Жовтневому палаці» міста організовували урочистості, зустріч батьків школярів з інженерно-педагогічними працівниками, учнями і випускниками СПТУ, виставку виробленої проф.-тех. училищами продукції під маркою «Сделано в ПТУ».

У кінотеатрі «Київська Русь» проходив «тиждень кіно про робітничий клас». Організовували зустріч учнів з кінорежисерами, артистами, учителями, ветеранами війни та праці, представниками базових підприємств. В училищах проходили «дні відкритих дверей». А у палаці «Україна» відбувалась зустріч партійного, державного, профспілкового керівництва з випускниками шкіл [44; 58].

В періодиці повідомлялось, що з 1985/1986 н/р. розпочали викладати такі нові предмети як «Етика і психологія сімейного життя», «Основи інформатики та обчислювальної техніки» [7, с. 12; 18, с. 22-25; 19, с. 12-15; 20, с. 2-3; 50, с. 2-3]. Більше того, саме у Києві при допомозі міської влади було запроваджено цільову комплексну програму «Комп'ютер», за якою закуповували машини ЕОМ (ДВК-1м, ДВК-2м, мікрокалькулятори «Електроніка» БЗ-

34 та ін.) [18, с. 22-25], пройшли навчання близько 2 тисяч інженерно-педагогічних співробітників і керівників училищ, базових підприємств, працівників міському, райкомів КПУ, міськвиконкому, також інспекторів і методистів Київського міського управління проф.-тех. освіти [32, с. 16-17]. За цією програмою в СПТУ міста створили 46 навчальних кабінетів, почали готувати операторів ЕОМ, створювались гуртки інформатики, які мали за мету привити навички алгоритмізації і програмування на мові «Бейсік»*.

Викладач СПТУ-11 В. Леонський розповів, що кабінет інформатики саме їхнього училища став «опорним по Києву», а саме проводив консультації з методики викладання цього предмету, розробляв методичні вказівки, проводив семінари-практикуми, «виїзні заняття» для викладачів училищ міста й Київської області. Кабінет розпочав тоді створення Фонду алгоритмів й програм. Методична допомога надавалась й київським школам з фізико-математичним уклоном, зокрема й тим, які спеціалізувались (школа № 173) з «основ програмування» [32, с. 16-17].

Відповідно до затвердженої бюро Київського міськкому партії і виконкому міської Ради народних депутатів, Київське управління проф.-тех. освіти уклала угоди про науково-технічну й методичну співпрацю з інститутами (Інститут кібернетики імені В. М. Глушкова, Інститут надтвердих матеріалів, ін.) АН УРСР, вишами, обчислювальними центрами, а щодо ремонту й обслуговування обчислювальної техніки – з київським заводом «Союзобчисл-техніка» [47]. У деяких училищах міста учнями й викладачами було налагоджено виробництво комплектуючих до ЕОМ [33, с. 12-14].

Про навчально-виховний досвід роботи та навчання на сторінках видань ділились найкращі викладачі та майстри виробничого навчання училищ. Зокрема, майстер виробничого навчання СПТУ-17 Володимир Миколайович Жабко; викладач російської мови та літератури СПТУ-7 Генрієта Павлівна Антонова; майстер виробничого навчання СПТУ-17 Микола Хомович Моторний; директор СПТУ-21 Валерій Миколайович Михальчук; майстер виробничого навчання СПТУ-10 Іван Дмитрович Шеретюков; відмінник навчання СПТУ-24 Олег Кобизький; майстер виробничого навчання СПТУ-3 Раїса Іванівна Самусь; викладач історії СПТУ-26 О. Б. Обухевич; викладач української мови та літератури СПТУ-6, майстер виробничого навчання СПТУ -37 П. Кривецький, заслужена вчителька УРСР З. К. Прокопенко; старший викладач спецдисципліни СПТУ-34, ветеран праці Тетяна Василівна Ушенко; майстер виробничого навчання СПТУ-17, Герой Соціалістичної праці І. П. Ситников; директор СПТУ-14 Є. А. Булгаков; майстер виробничого навчання СПТУ-34 М. М. Охрімчук; майстер виробничого навчання СПТУ-14 В. Зубарев; викладач-методист СПТУ-38 Р. С. Захаренкова; майстер виробничого навчання СПТУ-26 Надія Іванівна Копил; майстер виробничого навчання СПТУ-37 м. Києва, майстер виробничого навчання СПТУ-32 Галина Михайлівна Тропіна та ін. [2, с. 5; 11; 12; 23; 36; 37; 46, с. 31; 54; 59; 65; 66; 67].

Особливо відзначали професійність як майстра, а згодом директора училища – В. С. Філіппова (СПТУ-40). Про нього самі учні писали, що «у свій час ходили на футбол на Федотова, в кіно на Шукшина, а в ПТУ-40 на майстра виробничого навчання В. С. Філіппова. Сьогодні ходять на Філіппова – директора» [1, с. 24-26; 39, с. 48-49].

У свою чергу, викладачі й майстри СПТУ оповідали як «не просто працювати з учнями ПТУ, ...що майстру виробничого навчання необхідно було володіти всім арсеналом педагогічних засобів, добре знати психофізіологічні й вікові особливості учнів» [3], визначали роль майстра у вихованні учнів, зокрема у «протистоянні буржуазній ідеології» [2, с. 5], відзначали важливість історії як навчального предмету в «комуністичному й інтернаціональному вихованні, формуванні матеріалістичного світогляду майбутніх спеціалістів, їхньої активної життєвої позиції» [37], водночас розпочали розповідати про важливість економічного виховання молоді [68, с. 31-34], нагальність впровадження новітніх методик

* Робота щодо навчання інформатики й обчислювальної техніки проводилась відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо підвищення комп'ютерної грамотності учнів і широкого впровадження електро-обчислювальної техніки в навчальний процес середніх навчальних закладів» (1985 р.).

навчання [6, с. 25-26; 16, с. 36-38; 31, с. 61; 71, с. 68], запровадження для учнів «бригадної» форми навчання [52].

Окремі випускники СПТУ міста обіймали керівні посади у виконавчій владі, обирались до представницьких органів. Серед них вирізнявся бригадир токарів Київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна Віктор Петрович Щербина, Герой Соціалістичної праці, депутат чотирьох скликань Верховної Ради УРСР [12; 56].

Кращі з кращих викладачів та майстрів виробничого навчання СПТУ Києва представляли місто на щорічній серпневій міській навчально-методичній конференції працівників проф.-тех. освіти, були делегатами з'їздів вчителів України. Вони отримували почесні звання – «заслужений працівник профтехосвіти УРСР», «заслужений вчитель УРСР», «відмінник освіти», нагороджувались «Почесною грамотою» та «Грамотою» Президії Верховної Ради УРСР, «Грамотою державного комітету УРСР з проф.-тех. освіти», отримували грошові премії та ін. [65].

З початком у 1988 р. «гласності» в радянській «освітянській» періодиці про значні негаразди у тогочасному розвитку проф.-тех. освіти Києва стали розповідати ще сміливіше. Приміром, один з авторів «колонки» «В СПТУ республіки» газети «Радянська освіта» Т. Тютюнник відверто поставив питання про те, чи «можна стати наладчиком верстатів-автоматів або опанувати роботу на агрегатному верстаті по обробці корпусу двигуна, коли в навчальній майстерні профтехучилища цих верстатів немає?» Саме у такому становищі опинились учні СПТУ-31 міста, які вимушені були переучуватись в цехах базового підприємства (Київського мотоциклетного заводу).

Тютюнник Т. продовжив, що «...навчають токарів, фрезерувальників, слюсарів-ремонтників на верстатах 1950–1960-х років. Тому-то й не знають учні під час виробничої практики на мотозаводі, як і підступитися до сучасного верстата». Далі з'ясував, що базове підприємство насправді не могло передати кілька сучасних верстатів училищу, бо саме мало нестачу у них. Але водночас йому не вистачало кваліфікованих робітників для роботи на цих верстатах. «Виходило замкнуте коло», – зауважував автор.

Окремо також зупинився на приміщенні училища, його майстерень, повідомивши, що раніше це були приміщення колишнього гаражу. Написав, що: «...учні, мабуть, і раніше таке бачили – у кінофільмах повоєнних років».

Такої ж критики зазнало СПТУ-14 м. Києва, будівництво нового навчального корпусу якого відкладалось з року в рік. А його приміщення у центрі міста, за адресою вул. Бульвар Шевченка, 27, було зведене ще у 1940-х роках і за більш ніж сорок років існування не мало жодного капітального ремонту. Тютюнник Т. з'ясував, що ремонтувати приміщення училища мала бригада ремонтників з базового підприємства, але вона «... завжди приїжджала не раніше 15 серпня, коли вже треба доповідати про готовність до нового навчального року». Причиною фактичної відмови робітників ремонтувати училище була значно менша оплата, ніж вони отримували за таку ж роботу на підприємстві.

Висвітлюючи діяльність СПТУ-50, автор статті повідомив, що його базове підприємство Київське виробниче об'єднання «Україна» передало училищу застарілої конст-рукції й списані швейні машини й прасувальні преси, якими підприємство не користувалось уже 15 років. В училищі також не було їдальні, нею служило «кожне відлюдне місце, де можна розгорнути свій пакуночок з термосом та бутербродами, що дома наріхтувала мама». Більше того, коли під забудову нового учбового корпусу училища нарешті виділили необхідні кошти, ділянку землі, виконали проект будівлі, керівництво базового підприємства вирішило забрати будівлю собі, а училищу віддати старі майстерні підприємства. Написавши листи-скарги до Мінлегпрому, Київської міської ради, училище ледь удалось відстояти ще не збудовану для нього будівлю [62].

Автори колонки (Т. Тютюнник, К. Голубев) «В СПТУ республіки» також передали вкрай низьку оцінку профтехучилищ, як навчальних закладів, дану пересічними громадянами. Для прикладу, вони порівняли давнє відоме прислів'я «підеш гусей пасти, якщо не будеш учитися» з іншим – «якщо не підтягнешся у навчанні, то підеш до «бурси»» [61]. Тому далі не випадково у

пресі обговорювалась проблема «...як зробити училище не місцем перебування тих, хто ледь переходив із класу в клас у школі, а справжньою кузнею робітничих кадрів» [13].

Виконати це завдання було справді складно, оскільки в СПТУ тоді навчалось досить багато учнів і з соціально незахищених і неблагонадійних родин. «В ПТУ – тут і підлітки-сироти, які прийшли з шкіл-інтернатів і сироти при живих батьках алкоголіках і неробах. Чимало таких буквально «виштовхнула» загальноосвітня школа як «важких» і не толерантних», – писали про таких в «освітнянській» періодиці [35].

Більше того, нагадували й про непросту «криміногенну» обстановку у середовищі абітурієнтів. Для прикладу, в одному з будівельних училищ Києва з цього приводу говорили: «...У атестатах профтехівців – «трійки». Та то й не дивно. У наше будівельне училище відмінники й не приходять. Гірше те, що в особових справах рясніють записи – стояв (чи стоїть) на обліку в комісії у справах неповнолітніх. А ще близько третини вихованців з неповних (чи неблагополучних) сімей» [51].

Водночас було піднято питання про популярність серед молоді і значний конкурс в училищах на одні спеціальності, й недобір учнів на інші. Серед таких був фах столяра-верстатника широкого профілю, на якого готували в СПТУ-16 м. Києва. Про причину цього писали: «погляньте на наші деревообробні комбінати, меблеві фабрики – старе обладнання, шум, пил, їдкий запах лаків і фарб. Сучасні юнаки й дівчата йдуть працювати туди, де затишок і добрі заробітки. Тому й обирають навчальний заклад, де готують слюсарів авто-ремонтників, електриків. Оволодіння цими професіями допомагає стати членом престижного кооперативу. От і приносять сюди заяви здебільшого ті, хто нікуди не потрапив».

Абітурієнтів училища навіть не приваблювало, що у ньому столярів-верстатників готували з нахилом до художньої обробки виробів з деревини а виконанням червоно-деревних робіт. Причиною щорічного низького конкурсу абітурієнтів й недобору учнів було й те, що «...часто, з приходом на виробництво, нашим випускникам не вистачає роботи за фахом і доводиться виконувати нудну, важку працю – переносити з цеху в цех деревину, тесати дошки. Не можуть молоді спеціалісти використати на практиці набуті знання, розкрити свій талент різьбяр, інструктора!» [55].

В аналогічному становищі в системі проф.-тех. освіти опинився фах будівельника. Як в цілому в Україні, так і у Києві, в будівельні профтехучилища щорічно недобирали 20-30% учнів. З цього приводу писали, що: «...не йде сюди молодь. Не вабить їх професія будівельника. Важко, не престижно, цілий день на вітрах та протягах, примітивна механізація та й заробітки невисокі». Маючи намір зарахувати на навчання заплановану кількість учнів, керівництво таких СПТУ робило наступне: оголошувало набір на якусь популярну професію (наприклад, автослюсара), приймало на неї велику кількість заяв абітурієнтів, потім формувало з цієї спеціальності лише одну групу, а решту зараховували на інші, менш популярні спеціальності (для прикладу, маляра чи столяра) [53].

Журнал «Профессионально-техническое образование» повідомляв, що наприкінці 1988 р. Київський міський центр профорієнтації молоді у 12 профтехучилищах провів анкетування 1585 учнів. І з них лише 41,8% виявили інтерес до обраної професії, до того ж за різними спеціальностями цей відсоток був різним (у майбутніх робітників сфери громадського харчування і торгівлі він склав 78%, а у майбутніх будівників лише 50,8%). Із загальної кількості опитаних 32,6 взагалі розчарувались в обраній професії [70, с. 66-70].

Тоді ж в «освітнянській» періодиці почали розповідати про погіршення умов проходження виробничої практики, низьку якість підготовки інженерно-педагогічних кадрів, зниження соціальної захищеності учнів та працівників СПТУ, передачу іншим установам навчально-виробничих, побутових приміщень, профілакторіїв, про те, що «кращі майстри та викладачі залишають систему», про те, що «оцінку діяльності СПТУ зведено лише до виконання валових показників прийому та випуску учнів» [35].

Як першопричину «кризи» проф.-тех. освіти в цілому в країні й у Києві зокрема, вказали реформу, коли наприкінці серпня 1988 року Державний комітет УРСР з проф.-тех. освіти ліквідували (відповідно було ліквідовано Київське міське управління проф.-тех. освіти), а проф.-тех. освіту передали у відомчість Міністерства народної освіти, а проф.-тех.

училища організаційно й територіально підпорядкували – районним відділам народної освіти. З цього приводу писали, що «справи погіршилися, після нічим не обґрунтованого, виконаного колишнім керівництвом республіки у класичному адміністративно-командному дусі, об'єднання... проф.-тех. освіти та народної освіти, які виконують принципово різні функції» [5, с. 25-27].

Більше того, продовжували, що «переведення училищ на фінансування із місцевого бюджету... приведе до руйнування стосунків проф.-тех. училищ і підприємств..., в результаті, проблеми проф.-тех. освіти потонули у численних бідах школи» [28].

Інші заперечували реформу проф.-тех. освіти як причину її негараздів, називаючи справжньою причиною саме «економічну кризу у країні, перехід виробництва на нові форми господарювання», наголошували, що організаційне «роз'єднання» насправді покращення в системі проф.-тех. освіти не принесе. Досягти цього, на їх думку, можливо було лише створенням фірм, виробничих об'єднань, шляхом виробництва дефіцитних товарів і їх подальшого продажу, запевняли про потребу відкриття власних магазинів [15; 27]. Нагадували, що «система ПТУ виникла як напіввійськова», що її «учнів використовували як дармову робочу силу». Говорили про потребу змінити суть у роботі СПТУ [35].

Щоправда, у освітянській періодиці наводили також приклади досягнень в діяльності київських профтехучилищ Києва. Серед таких було названо виготовлення сотень точно-шліфувальних і такорно-гвинторізних станків (зразку 16Б16 та ін.). Указувалось, що СПТУ міста виготовляли левову частку усіх вироблених у республіці станків. Більше того, було розказано про кращу ефективність «міжобласної кооперації» профтехучилищ, участь у впровадженні якої в Україні активно взяли як раз профтехучилища столиці. Її суть полягала у максимальному використанні можливостей певного регіону. Наприклад, для СПТУ-4 і СПТУ-14 м. Києва «коробки швидкостей» виробляли в училищах Одеси, «статину» – Краматорську, «задню бабку», «верхній супорт», «різцетримач» – Харкові, а «шпіндельну бабку» у Ворошиловграді. На відміну від «міжобласної кооперації», в Росії впроваджували, як показав час, менш ефективну – «внутрішньо-обласну кооперацію» [9, с. 10-13].

У зв'язку з подальшим погіршенням в республіці становища проф.-тех. освіти, працівники проф.-тех. училищ Києва були серед тих, хто у 1989-1990 рр. звертався до Президії Верховної Ради УРСР, комісії Верховної Ради УРСР з питань народної освіти і науки, у питаннях соціальної політики та праці, у справах молоді, Ради Міністрів УРСР, Міністерства народної освіти УРСР «про кризову ситуацію у системі проф.-тех. освіти республіки» [17]. Ставили питання про необхідність організації кваліфікованої перепідготовки військових, які звільнились у запас, вивільнюваних робітників та незайнятого населення [40, с. 81-82; 41, с. 67].

З подальшим погіршенням становища проф.-тех. освіти працівники її навчальних закладів у м. Києві в 1991 р. підтримали вимоги усіх українських колег про прийняття довгострокової програми, яка б передбачала комплекс заходів щодо виведення проф.-тех. освіти з кризи. Першим кроком у цьому мало стати прийняття «Концепції розвитку проф.-тех. освіти в Україні», відновлення Державного комітету УРСР по підготовці та перепідготовці робітничих кадрів, прийняття закону «Про професійно-технічну освіту», заснування громадської професійної організації «Профтехосвіта Україна», а також власного журналу «Профтехосвіта» [4, с. 11-13; 8, с. 31-42; 24; 26; 27; 48; 49, с. 76-80].

Головне, вимагали допомогти профтехучилищам подолати фінансові й обумовлені ними, соціальні негаразди, які виникли у зв'язку з руйнацією командно-адміністративної економіки й переходом до ринку. А саме прохали прийняти необхідні законодавчі й підзаконні акти, які б змінили статус проф.-тех. училищ, зокрема надали їм можливість самостійно займатись виробничою і торгівельною діяльністю, перейти на госпрозрахунок. Пропонували аби профтехучилища виробляли дефіцитні товари, їх продавали і на власний розсуд «на ринку» й у власних інтересах розпоряджались заробленими коштами.

Помилковість ліквідації Державного комітету УРСР з професійно-технічної освіти й організаційно-управлінського підпорядкування проф.-тех. освіти Міністерству народної освіти у грудні 1990 р. визнали три комісії Верховної Ради УРСР, а саме з питань народної освіти та науки, соціальної політики і праці, у справах молоді.

Деякі переконували, аби колективи СПТУ сміливіше створювали кооперативи і навіть брали в оренду в училищ їхні приміщення й устаткування. Прикметно, що їх створення в профучилищах розпочалось ще з кінця 1980-х років. Один із перших таких кооперативів було утворено майстрами виробничого навчання й учнями в СПТУ-26 (директор Б. І. Коганов). Він працював за замовленнями містян з ремонту й реставрації старих меблів, виготовлення рамок для картин у стилі «ретро», ін. [63, с. 29]. Аналогічним шляхом пішли й у СПТУ-20. Його майстри виробничого навчання скаржились, що «...стара система вичерпала себе і лише гальмує навчально-виховну роботу». Продовжували, що «отримують заробітну плату не за якість, як це має бути в ідеалі, а за «явку», механічну кількість вчитаних годин, що сидять на голих ставках, одержуючи ще невеличкі суми преміальних» [14].

Утворений же в СПТУ-20 «внутрішньо-училищний кооператив» почав виконувати замовлення для тресту «Киїелектромонтаж» і за рік отримав 100 тис. крб. доходу [25, с. 21-25]. І таких прикладів можна навести чимало. Але головне, у такий спосіб керівництво профтехучилищ намагалось покращити фінансове становище їх майстрів виробничого навчання і запобігти звільненню гарних фахівців.

Повідомлялось й про участь деяких учнів СПТУ Києва, призваних як військово-службовців до лав радянської армії, в Афганській війні.

Таким чином, з початком в СРСР «Перебудови» було піднято питання про необхідність «перебудови» проф.-тех. освіти. На сторінках радянської «освітянської» періодики, а саме газети «Радянська освіта» та журналу «Професійно-технічна освіта», автори публікацій тепер заговорили про вимоги «демократизації управління проф.-тех. освітою», «самоврядування СПТУ». Вони писали про підтримку цього керівництвом та викладацько-педагогічним складом як Київського управління професійно-технічної освіти, так і самих училищ.

Розповідали про популярність і великий конкурс у профтехучилищах міста на спеціальності автослюсара та непопулярність та недобір учнів на будівельні спеціальності. Оповідали про відсутність сучасного устаткування й застарілість більшості станків і верстатів. Писали про вимушений прийом учнів з вкрай «слабкою» загальноосвітньою підготовкою у школі. Зауважували, що з цих учнів «сильніших» зараховували на складніші спеціальності (радіомонтажника й ін.), а зовсім «слабких» – на простіші (токарів, слюсарів). Відзначали, що останніми роками міська молодь «пішла» в СПТУ, що саме кияни тепер складали 60% від їх загальної чисельності.

Журналісти висвітлювали діяльність Київського міського центру професійної переорієнтації молоді, проведення у Києві «Тижня профтехосвіти», проходження у кінотеатрах міста «Тижня кіно про робітничий клас». Вони розкривали особливості читання з 1985 р. у СПТУ Києва таких нових навчальних предметів як «Етика і психологія сімейного життя» та «Основи інформатики та обчислювальної техніки». Вказали, що спільно з ними міська влада запровадила цільову програму «Комп'ютер», а також формування Фонду алгоритмів і програм.

Викладачі й майстри виробничого навчання профтехучилищ міста Києва на сторінках «освітянських» періодичних видань переконували у другій половині 1980-х років у необхідності створення у профтехучилищах Києва кооперативів, ефективності застосування «бригадної» форми навчання, доцільності переходу їх на госпрозрахунок. А у 1990-1991 рр. підтримали вимоги українських колег про доцільність відновлення ліквідованого в 1988 р. Державного комітету УРСР з професійно-технічної освіти (так само Київського міського управління профтехосвіти). А також підтримали вимоги невідкладно вжити заходи щодо виходу профтехосвіти з кризи і розпочати з прийняття «Концепції розвитку профтехосвіти на Україні», закону «Про професійно-технічну освіту» та ін.

Література:

1. Адашкин Б. Знать, уметь, хотеть / Б. Адашкин Б., А. Комаров // Профессионально-техническое образование. – 1985. – № 10. – С. 24-26.
2. Адресовано каждому // Профессионально-техническое образование. – 1985. – № 2. – С. 5.
3. Барський В. На стику двох професій / В. Барський // Радянська освіта. – 1985. – 12 лист.

4. Богачев И. Закон о профтехобразовании: каким ему быть? / И. Богачев // Профессионально-техническое образование. – 1991. – № 5. – С. 11-13.
5. Богачев И. Считать ошибочным... / И. Богачев // Профессионально-техническое образование. – 1991. – № 4. – С. 25-27.
6. Бойко И. Учить проблемно / И. Бойко // Профессионально-техническое образование. – 1987. – № 8. – С. 25-26.
7. В Государственном комитете СССР по профтехобразованию // Профессионально-техническое образование. – 1985. – № 4. – С. 12.
8. Всесоюзный съезд работников народного образования // Профессионально-техническое образование. – 1989. – № 3. – С. 31-42.
9. Гладкий А. Станкостроение в ПТУ: Реальность? Необходимость? Излишество? / А. Гладкий // Профессионально-техническое образование. – 1988. – № 6. – С. 10-13.
10. Гладкий А. Тайна ЦБ. Централизованная бухгалтерия: для училищ или против? / А. Гладкий // Профессионально-техническое образование. – 1986. – № 11. – С. 10-11.
11. Голубев В. Делегати V з'їзду вчителів України від київських шкіл / В. Голубев // Радянська освіта. – 1987. – 15 трав.
12. Голубев К. Зростає робітнича зміна / К. Голубев // Радянська освіта. – 1987. – 16 січ.
13. Голубев К. Поповнення / К. Голубев // Радянська освіта. – 1988. – 28 черв.
14. Гончаренко В. Училище – в оренду / В. Гончаренко // Радянська освіта. – 1989. – 8 груд.
15. Зайчук В. Чи врятує ПТУ автономія відомства / В. Зайчук // Радянська освіта. – 1990. – 18 груд.
16. Захаренкова Р. Преподаватель-методист / Р. Захаренкова // Профессионально-техническое образование. – № 1988. – № 11. – С. 36-38.
17. Звернення до Верховної Ради УРСР, до Кабінету Міністрів УРСР активу середніх спеціальних навчальних закладів УРСР // Освіта. – 1991. – 7 трав.
18. Компьютер – алгоритм поиска // Профессионально-техническое образование. – 1985. – № 8. – С. 22-25.
19. Компьютерный всеобуч. Что показывает дисплей // Профессионально-техническое образование. – 1986. – № 4. – С. 12-15.
20. Конкин В. И. Надежные ориентиры реформы / В. И. Конкин // Профессионально-техническое образование. – 1985. – № 9. – С. 2-3.
21. Кононюк В. Ориентир – творча праця / В. Кононюк // Радянська освіта. – 1985. – 22 лют.
22. Кононюк В. Подвигу продовжуватись / В. Кононюк // Радянська освіта. – 1985. – 14 лист.
23. Кононюк В. Профтехосвіта: кроки зростання / В. Кононюк // Радянська освіта. – 1986. – 18 лют.
24. Концепція Професійно-технічної освіти Української РСР. Проект, схвалений комісією Верховної Ради УРСР з питань народної освіти і науки // Освіта. – 1991. – 17 трав.
25. Коростелев В. Коммерческая деятельность руководителя ПТУ / В. Коростелев // Профессионально-техническое образование. – 1991. – № 5. – С. 21-25.
26. Краснодарська З. Не проти вижити в умовах ринку, а й довести свою конкурентноспроможність – насущне завдання профтехосвіти / З. Краснодарська // Освіта. – 1991. – 18 січ.
27. Краснодарська З. ПТУ: шляхи оновлення, задріть майстри / З. Краснодарська // Освіта. – 1991. – 18 черв.
28. Краснодарська З. Чи дійде до ринку ПТУ? / З. Краснодарська // Радянська освіта. – 1990. – 23 лист.
29. Кривецкий П. Вспоминает ветеран / П. Кривецкий // Профессионально-техническое образование. – 1986. – № 11. – С. 51.
30. Кривецкий П. Педагог – автор учебника / П. Кривецкий // Профессионально-техническое образование. – 1989. – № 1. – С. 68.
31. Левченко Н. В СПТУ Украины / Н. Левченко // Профессионально-техническое образование. – 1989. – № 10. – С. 61.
32. Леонский В. Каждый кабинет информатики в СПТУ может и должен стать центром овладения компьютерной грамотности / В. Леонский // Профессионально-техническое образование. – 1986. – № 4. – С. 16-17.
33. Манов В. Информатика. Год второй. Новый учебный курс в ПТУ: итоги, перспективы / В. Манов // Профессионально-техническое образование. – 1986. – № 10. – С. 12-14.
34. Назимов И. На дальних подступах (социально-экономический аспект профориентации) / И. Назимов // Профессионально-техническое образование. – 1985. – № 8. – С. 54-56.
35. Ничкало Н. Між минулим і майбутнім / Н. Ничкало // Радянська освіта. – 1990. – 2 жовт.
36. Обмінська Л. В. Сміливо сприймати нове / Л. В. Обмінська // Радянська освіта. – 1986. – 19 серп.

37. Павленко В. Надбання новаторів – справа всіх / В. Павленко // Радянська освіта. – 1987. – 24 берез.
38. Парфенов П. Контакт. Эти мастера работают в тех же условиях, как и все остальные, а добиваются результатов. За счет чего? / П. Парфенов // Профессионально-техническое образование. – 1986. – № 12. – С. 26-27.
39. Парфенов В. Скажи, кто твой мастер / В. Парфенов // Профессионально-техническое образование. – 1985. – № 6. – С. 48-49.
40. Постановление Совета Министров СССР «О прядке формирования системы профессиональной подготовки, повышения квалификации и переподготовки высвобождаемых работников и незанятого населения» // Профессионально-техническое образование. – 1991. – № 6. – С. 81-82.
41. Примерное положение об организации профессионального обучения высвобождаемых работников и незанятого населения // Профессионально-техническое образование. – 1991. – № 4. – С. 67.
42. Прицько М. Кузня кадрів арсенальців / М. Прицько // Радянська освіта. – 1986. – 30 верес.
43. Погодіна Н. Престижність професії / Н. Погодіна // Радянська освіта. – 1985. – 3 верес.
44. Погодіна Н. Тиждень профтехосвіти / Н. Погодіна // Радянська освіта. – 1985. – 16 квіт.
45. Погорелова Н. СПТУ: сьогодні й завтра / Н. Погорелова // Радянська освіта. – 1986. – 10 січ.
46. Приз за смекалку // Профессионально-техническое образование. – 1985. – № 11. – С. 31.
47. Приходько П. Майстер виробничого навчання СПТУ-38 м. Києва про екскурсію в Інститут надтвердих матеріалів АН УРСР / П. Приходько // Радянська освіта. – 1987. – 23 жовт.
48. Програма розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період // Освіта. – 1991. – 20 серп.
49. Проект Закона СССР «О профессионально-техническом образовании» // Профессионально-техническое образование. – 1991. – № 6. – С. 76-80.
50. Расписание на завтра // Профессионально-техническое образование. – 1985. – № 1. – С. 2-3.
51. Рентюк Н., Волонець З. Колектив. Як його творити / Н. Рентюк, З. Волонець // Радянська освіта. – 1990. – 3 квіт.
52. Ромась П. В нових умовах господарювання / П. Ромась // Освіта. – 1991. – 28 трав.
53. Синельников І. До класу... через спортмайданчик / І. Синельников // Радянська освіта. – 1990. – 5 черв.
54. Скрипечь М. Віра в людину / М. Скрипечь // Радянська освіта. – 1985. – 21 трав.
55. Соколенко О. Тут вчать оживляти дерево / О. Соколенко // Радянська освіта. – 1989. – 15 серп.
56. Спиридонов В. Життя і праця депутата / В. Спиридонов // Радянська освіта. – 1985. – 19 берез.
57. Схема, наповнена життям // Профессионально-техническое образование. – 1987. – № 2. – С. 2-4.
58. Тиждень профтехосвіти // Радянська освіта. – 1987. – 7 квіт.
59. Тищенко М. Профтехосвіта: інтеграція досвіду / М. Тищенко // Радянська освіта. – 1985. – 12 лип.
60. Турнир правovedов // Профессионально-техническое образование. – 1985. – № 2. – С. 51.
61. Тютюнник Т. СПТУ: професійна підготовка. Чому не вабили троянди / Т. Тютюнник // Радянська освіта. – 1988. – 13 трав.
62. Тютюнник Т. Як стати скрипалем... без скрипки / Т. Тютюнник // Радянська освіта. – 1988. – 22 берез.
63. Удачный год // Профессионально-техническое образование. – 1989. – № 4. – С. 29.
64. У Держкомітеті профтехосвіти УРСР. Стратегічний курс // Радянська освіта. – 1986. – 18 квіт.
65. Указ Президії Верховної Ради УРСР про нагородження працівників училищ проф-тех. освіти // Радянська освіта. – 1987. – 19 трав.
66. У СПТУ республіки // Радянська освіта. – 1987. – 5 трав.
67. Фоліна В. В СПТУ республіки // Радянська освіта. – 1986. – 16 трав.
68. Хозрасчет и педагогика (проблемы внедрения бригадных форм обучения). – Профессионально-техническое образование. – 1985. – № 6. – С. 31-34.
69. Юркін О. Я в будівельники б пішов / О. Я. Юркін // Радянська освіта. – 1986. – 16 верес.
70. Яценко В. Хозяйственный механизм и... права человека / В. Яценко // Профессионально-техническое образование. – 1990. – № 9. – С. 66-70.
71. Электронный учитель по сварке // Профессионально-техническое образование. – 1990. – № 7. – С. 68.

Ворона Ю.В., заведующий лабораторией научно-исследовательской работы Научно-методического центра профессионально-технического образования и повышение квалификации инженерно-педагогических работников в Хмельницкой области

Советская «образовательная» периодика периода «Перестройки» (1985–1991 гг.) о проблемах проф.-тех. образования в городе Киеве. В статье раскрыто как на страницах «образовательных» советских изданий периода «Перестройки» (1985–1991 гг.), а именно газеты «Советское

образование» и журнала «Профессионально-техническое образование» освещалось реалистичное положение и проблемы в развитии профессионально-технического образования в г. Киеве. Проинформировано, что с 1985 г. работники профтехучилищ города поддержали требования остальных коллег по «демократизации управления», «самоуправления», расширения производственных и экономических прав СПТУ. Установлено, что среди учеников киевских профтехучилищ до 60% возросла количество выпускников школ города, а не предместья. Выяснено, что большой конкурс был на специальность автослесаря, а строителя – недобор. Сказано, что начальник Киевского городского управления профтехобразования Л. В. Обминская рассказывала об устарелости оборудования, слабую общеобразовательную подготовку абитуриентов, их «криминогенность».

Отражено, что с ухудшением финансирования СПТУ Киева в конце 1980-х – 1991 гг. те начали образование кооперативов, переходить на хозрасчет, самостоятельно производить и продавать дефицитные товары. А также поддержали требования украинских коллег утвердить «Концепцию развития профтехобразования в Украине», вновь создать Государственный комитет УССР по подготовке и переподготовке рабочих кадров, принять закон «О профессионально-техническом образовании».

Ключевые слова: бригада, гласность, хозрасчет, закон, компьютер, концепция, кооператив, кризис, перестройка, переподготовка, профтехучилище, реформы, рынок.

Vorona Y.V., Head of Research Laboratory in the Research and Methodological Center for Vocational Education and Improvement of Skills of Engineering and Academic Personnel in Khmelnytskyi Region

Soviet 'educational' periodicals of the perestroika era (1985–1991) on the problems of (professional) vocational education in Kyiv. The article describes Soviet 'educational' periodicals of the perestroika era (1985–1991), in particular, *Radianska Osvita* (Soviet Education) newspaper and *Profesino-Tekhnichna Osvita* (Vocational Education) magazine which covered the true state and development of vocational educational problems in Kyiv.

According to the 'educational' periodicals, beginning from 1985, Kyiv vocational technical schools were among those specialized vocational schools which supported the idea of democratization of administration and self-governance of vocational schools, enlargement of the range of their rights and economic independence.

It is highlighted that among students of vocational technical schools in Kyiv the number of graduates from city schools increased up to 60% rather than from the suburbs. It is revealed that competition on such specialty as car mechanic was the biggest and there wasn't competition on the specialty of a builder. It is emphasized that the head of the Kiev city vocational training governance Obminskaya L. pointed on the obsolescence of equipment, poor education background of applicants and their "criminality." The author reveals that the finance decrease for specialized vocational schools of Kyiv in the end of 80s and in 1991 made the specialized vocational schools begin the formation of cooperative ownerships, transitions to self-sufficiency and need to sell scarce commodities. They also supported the demands of Ukrainian colleagues to approve the "Concept of Vocational Education in Ukraine," re-establish the USSR State Committee for training and retraining of personnel, pass the law "On the vocational and technical education."

Key words: team, publicity, cost accounting, law, computer, concept, cooperative ownerships, crisis, «perestroika», retraining, vocational school, reforms, market.

УДК 930.85(045)

Лебедєва Ю.О.,

канд. істор. наук, старший науковий співробітник відділу геополітики та глобалістики
Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії

Сучасна інтерпретація українськими істориками теорій походження та розвитку Київської Русі

У статті розглянуто сучасну інтерпретацію питання походження терміну «Русь» та його трактування вченими української історичної науки. Основну увагу приділено аналізу праць сучасних істориків, що написані під кутом зору висвітлення у них взаємодії етногенезу українського народу. Автор доводить, що праці українських вчених мають не лише беззаперечну історичну цінність, але й зберігають своє наукове значення як один з результативних підходів до вивчення проблеми зародження й розвитку української традиції державотворення.

Ключові слова: Київська Русь, історія України, історіографія, держава, державність, традиції.

Українська історіографія здійснила досить важкий шлях щодо справжнього розкриття ролі і місця Київської Русі в становленні та розвитку української історичної науки та її державотворчих процесів: «Парадокс полягає в тому, що українська історія переважно усвідомлюється як етнічна історія, обмежена рамками лише етнокультурної специфіки, й не усвідомлюється як історія політична, тобто історія державотворення».[3,с.10]

Розкриваючи це питання, не завадить зауважити його сталу актуальність не тільки для вчених різноманітних історичних напрямів, а й для науковців у цілому. Передусім це зумовлено тим, що на території давньої України існувала своя державність у образі Київської Русі. Як наслідок, майже кожен історик вважав за необхідне скористатися даним фактом для аргументації особистих тверджень. Дослідження факторів та чинників утворення, а згодом, і формування давньоруської держави в українському державницькому напрямі здійснюється цілісно через призму споріднених між собою наук, а саме: історію, етнологію, теорію держави і права, географію і т.п.

Поміж дослідників існує декілька теорій походження Давньоруської держави. Наведемо лише основні з них: норманська, антинорманська та хозарська теорії.

До слова, процвітання такої великої кількості теорій, на думку П.Толочка та В.Рички, було зумовлено характером використаних джерел, котрі вивчали для вирішення означеного кола питань. А вибіркоче і некритичне їх використання покликала до життя ціле різнобарв'я теорій.[26; 20]

На сьогодні не можна сказати, котра саме з теорій отримала перемогу. Найбільш допустимою, на наш погляд, є теорія взаємовпливу декількох факторів, допускаючи варязький і хозарський, у процесі становлення ранньофеодальної держави – Київської Русі.

На думку шанованого проф.Я.Калакури: «Актуальність осмислення історії Київської держави зумовлюється кількома чинниками. З одного боку, намаганнями деяких дослідників реанімувати старі, заяложені теорії: а) про так зване її норманське походження; б) про те, що її творцем був «руський» в розумінні «російський» народ і що вона стала «ядром російської держави». [8, с.359]

В основному, «рання» Русь головним чином розглядається українськими науковцями як територія, що споконвічно була заселена праотцями українців – автохтонів. З часом наші прадіди підійшли до етапу створення власної держави. Новоутворена державність характеризувалась самостійним і незалежним характером та посідала чільне місце в своєму регіоні, а згодом і на європейській міжнародній арені. Такі висновки цілковито ґрунтуються на схемі М.Грушевського про автохтонність українського народу.

Натомість, офіційна російська історіографія на протязі всього свого існування і до сьогодні ґрунтується на великодержавній теорії, головним мотивом якої є «Єдина і неподільна», і в ній ніколи не має місця незалежній і суверенній Українській державі. Тому будь-які спроби відхилитися від московсько-династичної теорії розвитку східного слов'янства сприймаються російськими вченими роздратовано та вороже: «Російська історіографія впродовж століть утверджувала великодержавницьку концепцію Київської Русі як російської держави. Низка московських істориків й сьогодні шукає витоки російської державності у київській спадщині, називаючи її Передмосковською Руссю. У радянську добу найбільш активно насаджувалась концепція «спільної колиски», за якою Київська Русь трактувалась як спільний початковий період в історії росіян, українців та білорусів з домінуванням великоруського народу».[9, с.36 – 37]

На наш погляд, не варто, уподібнювати українську історію з російським історичним процесом хоча б тому, що на час розпаду Київської держави Москва не була навіть осередком незалежного князівства. «Тож весь період першої держави східних слов'ян, мабуть, слід іменувати киеворуським, а володимирський та московський, що відносяться до більш пізніх часів відносити вже до історії етнічних великоросів».[2, с.170]

Мало не кожний вчений, котрий займається проблемою розвитку та становлення української державності, так чи інакше опирається на матеріал, що найбільш теперішній йому і вже відштовхуючись від нього робить крок в безодню віків.

Багатовікова прірва від часу існування Київської Русі до нашого сьогодення спроста породити ілюзію, що всі проблеми і питання, котрі мали місце тоді перед державою та суспільством, були так або в інший спосіб вирішені і для сучасності вони не мають жодної суттєвої вартості. Омана підкріплюється ще і тим, що в наукових розвідках істориків, присвячених питанням Київської Русі та її держави широко застосовується стандартна низка фактів, переконань та джерел.

Я.Калакура, вивчаючи події 1917 р. відмітив, що повалення царизму в лютому 1917 р., утворення Української Центральної Ради, а згодом і проголошення Української Народної Республіки справили позитивний вплив на розвиток української історичної науки, що мала дати ясні відповіді на питання, поставлені новим етапом українського державотворення.

Загальноприйнятною в українській історіографії є ідея про те, що внаслідок тривалого процесу, політичної, економічної та етнокультурної консолідації східнослов'янських племен на рубежі VIII – IX ст. виникла Київська держава. Ще автор «Історії Русів» був переконаний, що Київська Русь – це державне утворення саме українського народу, а Русь є назвою України. Як писав М.Грушевський: «...державний елемент не прийшов ззовні, а розвинувся в історичних умовах життя самої полянської общини». [5, с.292]

Н.Полонська-Василенко прикладом існування в середині IX ст. потужного державного об'єднання називала енергійну зовнішню політику, численні договори і угоди, прийняття християнства та ін.[17, с.93 – 94] Д.Дорошенко не вагався в тому, що початки української державності пов'язані в першу чергу з Київською державою.[6, с.16,32] Сучасні дослідники в більшості своїй поділяють думку, що вже на початку IX ст. Русь була державою.[21, с.321]

О.Моця спростовує перспективу припускати певну частину давньоруського люду XII – XIII ст. українцями. Ангажуючи цю думку, він наголошує, що головним є те, що населення в той час себе називало не українцями, а русами, або ж «киянами», «чернігівцями» та ін. Історик дійшов висновку: «Народ, який не відчуває і не усвідомлює себе в новому етнічному угрупованні, не можна називати так, як декому хотілось би».[16, с.4] Проте для нього епоха Київської Русі все ж є «генезисним» періодом формування українства.[16, с.4] В.Ричка твердить, що південноруська державність спокон віків була моноетичною, тому правомірно, на його погляд, досліджувати частину цієї групи слов'янства як первинних виразників протоукраїнського етносу.[19, с.5 – 6]

Л.Залізник, В.Солдатенко, Ю.Сиволюб вважають, що «утворення у IX ст. в результаті тривалого розвитку східнослов'янських племен Київської держави справила могутній вплив на становлення української народності, її мови, звичаїв, права, економіки, і в цьому відношенні може вважатися першою українською, чи ж то протиукраїнською, проукраїнською

державою» і далі: «...ідея державності, перш за все української, об'єктивно втілювалась у життя в період Київської Русі і панівного верховного суспільства, і широким загалом. Народжена як результат етногенезу східнослов'янських племен, насамперед стала запорукою її подальшого розвитку».[7; 23]

Є вартим уваги думка О.Толочка про те, що «положення про «єдину» державу Х – початку XII ст., надто абсолютизоване в історіографії, також вимагає перегляду. «Централізованою» вона, очевидно, ніколи не була, й такі періоди навіть для Х – початку XII ст. – швидше винятки, аніж правило».[25, с.29]

Таким чином, існування суперечливої точки зору відносно розглянутого питання є притаманним акцентом сучасної української історіографії. Поряд з цим науковцям не вистачає визначеності й спрямованості, достатньої аргументованості. Абсолютно припустимо, що проблематичним є і палке бажання позбутись «зловживання» опрацьованими схемами, стандартними висновками та ін. Окрім того, майже кожен науковець щоденно проводить кропітку роботу по поновленню фактографічного матеріалу щодо автохтонності українського народу.

Сучасні дослідники твердять, що «Київська Русь», «Давня Русь» чи «Русь-Україна» – це кабінетні терміни. Адже сучасники називали цю державу «Руська земля» або «Русь». Перша із вищевказаних назв з'явилась на основі розробки московськими книжниками XVI ст., а пізніше М.Карамзіним, С.Соловйовим, В.Ключевським та іншими істориками Російської імперії концепції про генеалогічну безперервність протягом тривалого часу правлячого у Москві князівського роду. Одночасно з обґрунтуванням вказаної теорії виникли й терміни «Київська Русь», «Володимирська Русь», «Московська Русь» – за назвами центрів концентрації в той чи інший напрям владних функцій. Цієї концепції дотримується і більшість сучасних російських істориків».[2, с.160]

Вчений В.Косик також писав, що не зайве розрізняти назви «Русь» та «Росія». Русь, тобто давня Україна, дуже часто іменувалася латинською – Ruthenia (Рутенія). З політичних мотивів і з наміром привласнити собі спадщину Русі російські історики перекладають і тлумачать цей термін як Росія. Насправді ж «Русь» і «Росія» відносяться до двох відмінних історичних реальностей та двох самостійних народів.[11, с.29] Русь утворилася і існувала до XIV ст. на території сучасної України і була європейською державою. А Московія-Росія з'явилася лише у XIV ст. і сформувалася в XV – XVI ст. на землях Росії під час 240-літньої залежності від монголів, що мали неабиякий вплив на своєрідний політичний, суспільний, управлінський лад та на політичну думку. На нашу думку, такі висновки дослідника науково виважені та обґрунтовані.

Я.Калакура вважає, що «консолідація племен, чимало з яких пов'язували себе з русами, росами, творили Києво-Полянську державу під назвою Русь, Русь – Україну. Те, що руси називали себе українцями, в пізніші часи підтверджує київський літопис (за Іпатієвським списком), в якому під датою 1187 р. оповідається про смерть Переяславського князя... Україна як і Русь – давні назви Руської землі і держави. Дуже давня назва. І ця назва закріпилася за всією територією Південно – Західних земель – Київської, Переяславської, Чернігово-Сіверської, Подільської, Волинської, Галицької ще до татаро-монгольського нашестя, до виникнення Московської держави (XIV – XV ст.) і задовго до появи великоруської народності».[8, с.360] В іншій своїй монографії вчений продовжує тему: «Для обґрунтування легітимності зазіхань на «київську спадщину» Москва використовувала ідеї творів «Сказание о Князях Владимирских» і теорію «Москва – третій Рим,» які набули статусу її офіційної ідеології. У цьому зв'язку варто звернутися до праці білоруського дослідника М.Єрмоловича «Слідами одного міфу», який довів, що «Сказання о Князях Владимирских» є міфічним постулатом для ідеологічного обґрунтування законності претензій Москви на «київську спадщину». Живучість цього міфу пояснюється тим, що він виявився зручним для виправдання офіційної політики Російської імперії. Визначний український історик О.Оглоблин у статті «Московська теорія III Риму в XVI – XVII ст.» звернув увагу на те, що теорія III Риму – російського, московського Риму – була не тільки дороговказом для її експансіоністських прагнень, вона стала офіційною доктриною

Московської держави і Московської церкви, глибоко ввійшла в плоть і кров російського народу стала його вірою в месіянське призначення Росії». [8, с.366]

Науковці В.Смолій та О.Гуржій доводять, що у літописах назва Україна на протязі тривалого часу вживалася разом із терміном Русь. Найбільшого поширення ймення «Україна» знайшло в польських хроніках і зводах XVI ст., коли так величалися наші землі, що перебували у складі Речі Посполитої. [10, с.161] І тільки під час 1648 – 1654 рр. назва «Україна» утверджується на більшості земель, де проживали українці. [22, с.9] Позитивним моментом у їх розвідці є те, що вчені ухиляються від ґрунтовних формулювань стосовно даного терміну на відміну від інших дослідників української історичної науки.

На думку ж іншого нашого сучасника, М.Котляра: «Давньоруська держава виникла й розвивалася як поліетнічна країна. Безумовно, її створили слов'яни, котрі завжди становили абсолютну більшість населення. Та в Київській Русі разом з ними співіснувало понад двадцять різних народів». [12, с.12]

Як констатує В.Ричка, «формування відносно єдиної давньоруської держави, проте, було складним і довготривалим. Його ознаки відбивалися насамперед у прагненні Київського державотворчого осередку до підкорення своїй владі окремих східнослов'янських племінних союзів». [18, с.46]

Дане міркування підтримує й О.Толочко, котрий під терміном «Київська Русь» розуміє чіткий політичний лад, що підносив Київ над усіма іншими землями Русі. Саме управління Києвом надавало князеві право загальноруської влади. На його думку, цей державний організм базувався на концепції столичності та ідеї генеалогічного старшинства. [24, с.46]

Такі сучасні історики, як М.Горелов, О.Моця та О.Рафальський у своїй колективній монографії пишуть, що «ведучи мову про київський період історії східнослов'янської середньовічної цивілізації відзначимо, що територія Середнього Подніпров'я дійсно була центром Русі. Тому про Київ все ж і далі слід говорити, як про основний урбаністичний центр в цьому європейському регіоні, що зафіксував ще князь Олег, який у 882 р., знищивши стару династію Києвичів, об'єднав північні та південні території і саме його так назвав «матір'ю міст руських». [2, с.161]

Київ був центром і організатором заснування Руської держави та розширення кордонів підконтрольних йому земель: «Київ став вихідною точкою нової державної організації, се було зовсім природно. Він був найбільшим торговельним і найбагатшим містом на цілій просторі тієї пізньої Руської держави». [4, с.366 – 377] В сучасні нам роки цю думку пропагує історик Ю.Фігурний: «Починаючи з часу свого заснування, приблизно в кінці V ст. н.е. Київ стає не просто містом, адміністративним пунктом князівської військово-політичної влади, а державотворчим центром становлення молодой ранньосередньовічної імперії – Київської Русі-України, і також осердям навколо якого формуються національні збройні сили під успішним керівництвом великих київських князів». [27, с.261]

Київська Русь від попередників дістала в спадок їх своєрідні риси – військовий і комерційний характер, палке бажання наблизитись до Чорного моря, орієнтацію на південь чи схід (переважні впливи арабські, хазарські).

Сучасна інтерпретація державницького спрямування вищезазваних подій міститься в роботі відомого дослідника В.Масненка. В своїй праці особливу увагу історик приділив характеристиці теорій походження українців, їх етногенезу як етносу у ширшому загальнослов'янському контексті, що були розміщені в нарисі «Слов'янський світ в його минулому й сучасному». [15, с.261]

Історія давньоруської держави цікава для нас як така, що тісно взаємопов'язана з історією формування українського народу, а провідні діячі держави – як носії ідеї української, чи, точніше: проукраїнської державності. [23, с.19]

Як зазначав А.Черненко, «не Україна вийшла» з Київської Русі, а, навпаки, Київська Русь була першою й найдавнішою формою українського життя. [28, с.57] Нарешті, не можна нехтувати й тим аргументом, що автохтонне населення України проживало на сучасній території протягом століть і що саме воно перейняло назву «українці»: «Київська держава з часів Кия, Аскольда і Діра, а відтак Володимира, Ярослава – творіння тих слов'янських

племен, із яких постав український етнос. Це означає, що вона складалася і утверджувалася як держава українського народу, а тому саме йому належить київська спадщина».[8, с.366]

Історик І.Крип'якевич звертав увагу на те, що «поки український народ виступив як самостійний чинник історії, у Південній Україні існували державні організації інших народів». [14, с.26] Він приписував державі антив початкові етапи боротьби державотворчості українського народу, сформулював концепцію про безпосередній зв'язок її з Київською державою.[14, с.30, 33] Українська дослідниця О.Апанович дотримується тієї ж думки, говорячи про те, що українську державу «заснували ті, хто здавна жили на цих землях в VI – VIII ст., – це поляно-антська народність, що була генетичним ядром української нації і які називали «Русь».[1, с.75]

За словами М.Шостак: «І.Крип'якевич вважав, що нормани «скріпили мілітарно» державну організацію, очоливши її скандинавською династією. Але з часом вони «розчинилися» в русько-українському субстраті, й локальна слов'янська еліта спромоглася перейняти державний провід».[29, с.278] Поряд з цим М.Шостак підкреслює, що «держава, на думку Грушевського, виникла у слов'ян на власному історичному ґрунті, але водночас історик не заперечує «служебного значіння» варязького елемента «в процесі будови сеї держави».[29,с.278]

Не оминула в своїй монографії М.Шостак і погляди М.Кордуби на етногенез давньої Русі: «Професор Львівського університету М.Кордуба у 1930 р. у Празі, на засіданнях Українського історико-філологічного товариства, де відбулася дискусія з питання «Откуда есть пошла руская земля», виступив проти схеми Грушевського, обстоюючи думку про Київську державу як «загальноруську державу». Він стверджував, що «Київська держава «скувала» всі східнослов'янські племена «ще сильніше докупи» і створила «загальноруську» єдність, яка була обумовлена спільністю держави, спільністю віри і спільністю літературної мови. Ні українська, ні великоруська, ні білоруська народності в цей період не існували». [29, с.278]

Далі дослідниця пише, що М.Кордуба розумів єдність лише як єдність культурну, як єдину «культурну сферу» і заперечував створення етнічної єдності, злиття східнослов'янських племен в єдину народність й оформлення свідомості етнічної солідарності, єдності Русі: «...Визнаючи існування «політично, церковно і культурно одноцільної Русі» в період Київської держави, вчений відкладав утворення української народності на пізніший час. Виникнення української нації дослідник відносив до XV ст. у межах Литовської держави». [29, с.278] Як висновок, автор додає, що погляди Кордуби на Київську державу як на загальноруський період викликав гостру критику з боку істориків консервативного напрямку, котрі звинуватили його в тому, що «він підпав старим централістичним впливам російських учених» і «заблукав у сферу російської тенденційної науки».[29, с.277 – 278]

У 30-ті роки XII ст. спостерігаємо перехід Русі до стану феодальної роздробленості. Її коріння містилося у минулих виробничих і громадських взаєминах, що мали приріст за рахунок продуктивних сил у сільському господарстві й ремеслі. Українськими істориками знеславлені хибні твердження стосовно даного історичного процесу деградації, що надбав заперечливого значення. Нині вчені не сумніваються, що в часи Київської Русі було збережено політичну і державну організацію. Доказом цього можна навести цитату із роботи М.Котляра: «Давньоруська держава в добу роздробленості не розпалася, не перестала існувати, як вважали історики минулого і дехто із сучасних. Вона лише змінила форму суспільного устрою. Відносно єдину й централізовану монархію кінця X – початку XII ст.. змінила монархія федеративна. Цією монархією з середини XII ст. спільно керує об'єднання основних князів, котрі розв'язували суперечливі питання внутрішньої та зовнішньої політики на з'їздах. Як і раніше, Київ залишався стольним градом Русі, його государ був першим серед інших, а сам стольний град – заповітною мрією чи не кожного Ярославіча».[12, с.25]

Вчені не володіють кінцевою відповіддю на причини падіння Київської держави. Поміж них вони називають і могутність держави, яка побіжно була і осередком слабкості, і широченні територіальні масштаби, разом з цим поширення складних зовнішньо-політичних проблем та ін. А.Коцур констатує, що Київська Русь, «створивши сприятливі

умови для зростання соціально-економічних та етно-культурних регіонів», розпалась на «окремі князівства-держави». Виникло кілька близьких «за соціально-політичним, але й відмінних за етносоціальними параметрами держав».[13, с.69]

Професор Я.Калакура підтримує дане твердження: «Державницькі традиції Києва були підхоплені, продовжені і збагачені не Володимиро-Суздальським, тим більше не Московським князівством, а Галицько-Волинською державою. Після її занепаду вони тривалий час продовжували зберігатися на українських землях у складі Великого князівства Литовського, а відтак рясно проросли завдяки українському козацтву». [9, с.36 – 37]

Та все ж давньоруська держава «стала важливим чинником» і разом була наслідком піднесення та процвітання українського етносу. Не порівнюючи історію народу з історією держави, не можна пізнати близької залежності одного з одним і навіть більше того – неможливості етносу на певному етапі свого розвитку й надалі провадити його поза інститутом національної державності: «Держава Київська Русь була лідером в становленні та розвитку державності українського народу. Київська Русь за рахунок свого політичного, культурного та економічного розвитку була на щабель вище багатьох держав на Заході та своїх слов'янських сусідів Центрально-Європейських держав, не кажучи вже про сформоване на угро-фінському ґрунті Суздальського, васально залежного від Києва, князівстві. Середньовічний Київ був не лише наступником двох «універсальних імперій – римської та візантійської», але й основоположником виняткової української держави без очевидних варіантів у минулому світі. Автентична писемна культура Києва постає з полемічного, але вже теоретичного розуміння політичної та духовної самостійності Русі від Константинополя».[8, с.365]

З іншої сторони, ступінь розвитку національної державності є чітким фактом рівня розвитку етносу і його національної свідомості. Саме через цю призму дослідження історія давньоруської держави цікава для нас своїм тісним зв'язком з історією виникнення українського народу, а центральні кермачі держави – як виразники переконань української державної думки, або безпосередньо – проукраїнської державності.[23, с.19]

Внаслідок зробленого історіографічного аналізу приходимо до висновку, що тема передісторії української нації й надалі залишається стрижневою для дослідників. Й досі провадиться пошук чільного напрямку відносно вияву основного методологічного обґрунтування піднятих питань. Помітну роль у дослідженні порушених проблем все більше виконують сучасні історичні праці українських істориків, котрі вільні від ідейних закликів і «недоторканих» схем радянського минулого. Тому сподіваємося, що нарешті очевидним буде порівняння основ української державності з державотворчим напрямком Київської Русі, яка за своєю національною природою залишилася українською державою.

Література:

1. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність / О.Апанович. – К.: «Варта», 1994. – 96 с.
2. Горелов М. Цивілізаційна історія України / М.Горелов, О.Моця, О.Рафальський. – К., 2005. – 632 с.
3. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С.Грабовський, С.Ставроян, Л.Шкляр. – К.: Генеза, 1995. – 608 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси / М.Грушевський. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – 736 с.
5. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. / М.Грушевський – К., 1991. – 541 с.
6. Дорошенко Д. Нарис з історії України / Д.Дорошенко. – Варшава, 1932. – Т.1. – 228 с.
7. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України / Л.Залізник. – К., Абрис, 1994. – 255 с.
8. Калакура Я. Витоки української державності. Антська держава / Я.Калакура // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: Колективна монографія за ред. П.Кононенка. – К., 2011. – Т.1.
9. Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія / Я.Калакура. – Тернопіль: Джура, 2012. – 294 с.
10. Каныгин Ю. Пояс мира (Украина – Казахстан: фундамент Евразийского единства) / Ю.Каныгин. – Киев, 2001. – 240 с.

11. Косик В. Міжнародні взаємини України-Руси від IX до XIV ст. / В.Косик // Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Руси-України. – Мюнхен, 1988/1989. – С. 29.
12. Котляр М. Виникнення й розвиток Давньоруської держави / М.Котляр // Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001). – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. – 704 с.
13. Коцур А. Українська державність: історія та сучасність / А.Коцур. – Чернівці:Золоті литаври, 2000. – 352 с.
14. Крип'якевич І. Історія України / І.Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
15. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В.Масненко. – К., Черкаси: Віддуння-Плюс, 2001. – 440 с.
16. Моця О. До передісторії українського етносу / О.Моця // УІЖ. – 1991. – №10. – С.4.
17. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. До середини XVII ст. / Н.Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1993. – 640 с.
18. Ричка В. За літописним рядком: Історичні оповіді про Київську Русь / В.Ричка. – К.: Радшк, 1991. – 206 с.
19. Ричка В. Про характер та деякі особливості і формування давньоруської народності / В.Ричка // УІЖ. – 1992. – №10. – С.4 – 6.
20. Ричка В. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.) / В.Ричка. – К., 1988. – 98 с.
21. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С.321.
22. Смолій В. Як і коли почала формуватися українська нація / В.Смолій, О.Гуржій. – К., 1991. – 112 с.
23. Солдатенко В. Передумови і зародження української національної ідеї / В.Солдатенко, Ю.Сиволюб// УІЖ. – 1994. – №2 – 3. – С.14 – 30.
24. Толочко О. Коли перестала існувати КР? / О.Толочко // Київська старовина. – 1992. №6. – С.46.
25. Толочко О. Особливості міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості давньої русі XII – XIII ст. / О.Толочко // Феодалізм на Україні – К., 1990. – С.28 – 41.
26. Толочко П. Від Русі до України: Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці / П.Толочко. – К.: Абрис, 1997. – 400 с.
27. Фігурний Ю. Київ – головний державотворчий центр України, осереддя формування і становлення національного війська (від княжих часів до сьогодення) / Ю.Фігурний // Українознавство. – К., 2003. – №2 – 3. – С. 261 – 270.
28. Черненко А. Українська національна ідея / А.Черненко. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994. – 138 с.
29. Шостак М. Державотворча концепція утворення Київської Русі Михайла Грушевського та її оцінка у працях його послідовників – Івана Крип'якевича, Мирона Кордуби та Стефана Томашівського / М.Шостак // Українознавство, 2007. – №1. – С. 277 – 279.

Лебедева Ю.А., канд. истор. наук, ст. научный сотрудник отдела геополитики и глобалистики Национального научно-исследовательского института украинологии и всемирной истории.

Современная интерпретация украинскими историками теорий происхождения и развития Киевской Руси. В статье рассмотрена современная интерпретация вопроса происхождения термина «Русь» и его трактовка учеными украинской исторической науки. Основное внимание уделено анализу трудов современных историков, написанных с точки зрения освещения в них взаимодействия этногенеза украинского народа. Автор доказывает, что труды украинских ученых имеют не только историческую ценность, но и сохраняют свое научное значение как один из результативных подходов к изучению проблемы зарождения и развития украинской традиции государства.

Ключевые слова: Киевская Русь, история Украины, историография, государство, государственность, традиции.

Lebedeva J.A., Candidate of Historical Sciences, Senior Staff Scientist of Geopolitics and Globalistics Department of National Research Institute of Ukrainian Studies and World History

Modern interpretation of theories of the origin and development of Kievan Rus by Ukrainian historians. The issue of the «Rus'» term origin and its modern interpretation by the scientists of Ukrainian historical science is represented in the article. The focus is on the analysis of works of contemporary historians who focused their attention on interacting of the ethnogeny of Ukrainian nation. The author proves that works of the outstanding scientists have doubtless historical value and also preserve their scientific significance as one of the efficient approaches to the study of the problem of origin and development of Ukrainian tradition in state formation.

Key words: Kievan Rus, history of Ukraine, historiography, state, statehood, traditions.

УДК 330.59:316.4.063.2](477)"199"

Ніколаєць К.М.,

докт. істор. наук, професор кафедри економічної теорії та конкурентної політики
Київського національного торговельно-економічного університету

Регіональна диференціація рівня життя населення України у 90-х роках ХХ ст.

У статті проаналізовано причини і характер регіональної диференціації рівня життя населення України впродовж 90-х років ХХ ст. Причини регіональної диференціації рівня життя населення України виокремлені із врахуванням особливостей економічної діяльності мешканців окремих місцевостей. Автор визначив регіони із полярними оцінками рівня життя їхніми жителями, а також проаналізував вплив кризових явищ у розвитку економіки України на формування оцінок власного рівня життя населенням України. У статті також міститься аналіз зв'язку між рівнем безробіття у різних регіонах України і життєвим рівнем їх населення. На основі аналізу статистичних даних і результатів соціологічних опитувань визначено зв'язок між обсягами інвестицій у економічних розвиток окремих місцевостей України і самооцінкою рівня життя населення цих територій.

Ключові слова: рівень життя, економічні реформи, держава, демографічна ситуація, економічна криза, регіоналізація, безробіття.

Аналіз характеристик, що визначають рівень і якість життя населення здійснюється як за об'єктивними (С.Айвазян, Р.Арон, У.Ростоу, Дж.Уеджер та інші), так і за суб'єктивними (С.Маккол, Д.Рурк, К.Терюн) даними. Об'єктивні оцінки базуються на аналізі статистичного матеріалу. Суб'єктивні оцінки беруть за основу соціальне самопочуття населення, його емоційно-оціночну реакцію на соціальні зміни і соціальний статус в суспільстві, позицію окремої людини, її задоволеність чи незадоволеність життям. Також у зарубіжній науці сформовано теорію добробуту, представники якої під добробутом розуміють певний стан задоволення потреб індивідів, суспільства, певний досягнутий рівень корисності, сформований, перш за все, кількістю доступних благ. Останнє ставиться у залежність від створеного багатства, обумовлених ним доходів та їх розподілу. Вживаючи категорії «рівень життя», «якість життя», сучасні зарубіжні дослідники конкретизують перелік благ, умов, наявність яких обумовлює той чи інший рівень задоволення потреб. На думку більшості вітчизняних науковців категорія «рівень життя» виражає ступінь задоволення потреб. У наукових поглядах стосовно сутності категорій добробуту, якості життя та їх співвідношення з категорією «рівень життя» єдності відсутня: 1) деякі науковці представляють рівень та якість життя як складові добробуту, який розуміють як найбільш загальну категорію; 2) з точки зору інших якість життя виступає як вимірник рівня добробуту й ставиться у залежність від значної кількості умов, у т. ч. і рівня життя; 3) «добробут», «якість життя» відносять до проявів рівня життя, так само, як «бідність», «злидні» тощо.

Серед вітчизняних дослідників, які аналізували окремі аспекти, пов'язані із визначенням рівня життя населення України у 90-х роках ХХ ст., можна виділити праці О. Беленок, Е.Лібанової, А.Круковського, І.Прибиткової, О.Михайленко, О.Новікової, Я.Жаліло, О.Белінської, де автори в основному висвітлювали та аналізували об'єктивні показники життєвого рівня лише побіжно говорячи про його диференціацію по регіонах держави. Окремі аспекти регіональної політики України, визначення проблем та стратегічних пріоритетів розвитку регіонів розглядалися в працях З.Варналія, М.Данилишина, М.Долішнього, С.Злупка, А.Максюти, Я.Олійника, А.Павлюк, С.Романюка, В.Симоненка, Д.Стеченка, В.Чужикова, М.Чумаченка. Метою даної публікації є аналіз об'єктивних та суб'єктивних

показників рівня життя населення України різних регіонів із визначенням причин та наслідків поширення цього явища.

Рух України шляхом ринкових економічних перетворень та реалізації євроінтеграційних прагнень в усіх сферах суспільного розвитку актуалізував питання державної регіональної політики та підвищив вимоги до її ефективності. Впродовж понад семи десятиріч перебування України у складі СРСР в ній панував відомчо-галузевий підхід у державному управлінні, який нехтував суттєвою диференціацією природних, економічних і соціальних процесів у регіонах. Протягом 90-х років XX ст. протиріччя і проблеми у регіональному розвитку України не тільки не зменшилися, а й суттєво зросли. За умов глибокої соціально-економічної кризи зусилля держави були спрямовані на забезпечення стабілізації макро-економічної ситуації, що доволі часто суперечило інтересам збалансованого регіонального розвитку, спричиняло поглиблення регіональних диспропорцій [4, с.9]. Причому недооцінка регіонального чинника залишалася однією із найвагоміших причин неуспіху, а то й повного провалу економічних реформ [3, с.9].

Суттєвою залишалася регіональна диференціація за основними параметрами соціального розвитку. Співвідношення між трьома максимальними і трьома мінімальними показниками рівнів заробітної плати у регіонах становило 1,5–2,7 рази. Значення рівня офіційно зареєстрованого безробіття на початку XXI ст. варіювалося від 0,5 % у м.Київ, 0,8 % у м.Севастополь і 2,3 % в Одеській області до 7,3 % у Рівненській, 7,5 % у Тернопільській і 7,6 % у Чернівецькій областях, тобто різниця становила 3,2–15,2 рази. Слід зауважити, що такі співвідношення розраховані за офіційними статистичними даними, що відображали результати діяльності легального сектору економіки. З урахуванням обсягу «тіньової» економіки, який, за експертними оцінками, порівняний із обсягами легального сектору і був більшим у регіонах із вищою економічною активністю, диспропорції між регіонами виявилися б ще більшими [7, с.161].

Найвищий рівень доходів населення впродовж 1997–1999 рр. було зафіксовано у Автономній Республіці Крим (2108 і 2138 млн. грн.), Вінницькій (1286 і 1460 млн. грн.), Дніпропетровській (5132 і 6437 млн. грн.), Донецькій (5728 і 7846 млн. грн.), Житомирській (1226 і 1234 млн. грн.), Запорізькій (2236 і 2638 млн. грн.), Київській (1891 і 2033 млн. грн.), Луганській (2447 і 2894 млн. грн.), Львівській (2225 і 2725 млн. грн.), Одеській (2181 і 2724 млн. грн.), Полтавській (1708 і 1944 млн. грн.), Сумській (1091 і 1210 млн. грн.), Харківській (3096 і 3972 млн. грн.), Хмельницькій (1032 і 1111 млн. грн.), Черкаській (1233 і 1376 млн. грн.), Чернігівській (1095 і 1251 млн. грн.) областях та у м. Київ (6585 і 9884 млн. грн.). Співставлення даних дозволяє стверджувати, що найбільшим було зростання доходів населення в Автономній Республіці Крим та у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Луганській, Львівській, Одеській, Полтавській, Харківській областях та у м. Київ [6, с.410].

Найвищий рівень грошових витрат та заощаджень населення в період 1997–1999 рр. було зафіксовано у Автономній Республіці Крим (2102 і 2323 млн. грн.), Вінницькій (1122 і 1263 млн. грн.), Дніпропетровській (4776 і 5408 млн. грн.), Донецькій (4375 і 5440 млн. грн.), Запорізькій (1958 і 2407 млн. грн.), Київській (1716 і 1799 млн. грн.), Луганській (1806 і 1808 млн. грн.), Львівській (2180 і 2888 млн. грн.), Одеській 2566 і 3654 млн. грн.), Полтавській (1536 і 1881 млн. грн.), Харківській (3486 і 43 27 млн. грн.), Черкаській (1138 і 1252 млн. грн.) та м. Київ (8103 і 12399). Звертає на себе увагу той факт, що в 1999 р. у деяких областях витрати та заощадження населення перевищували прибутки: у Львівській області приблизно на 6 %, Одеській – приблизно на 25 %, Харківській – майже на 9 % та у м. Київ – майже на 20 % [6, с.411].

Найбільший рівень середньомісячної заробітної плати зафіксований у 1999 рр. у Дніпропетровській (209 грн.), Донецькій (220 грн.), Запорізькій (215 грн.) областях та у м. Київ (303 грн.), при тому, що у Київській області цей показник складав у середньому 191 грн. А найменший – у Волинській (118 грн.) та Тернопільській (112 грн.) областях [6, с.416].

Відносно високими темпами впродовж 1997–1998 рр. збільшувалися обсяги житлового фонду у Донецькій (з 98025 тис. м² до 98407 тис. м²), Житомирській (з 31106 тис.

м² до 31310 тис. м²), Івано-Франківській (з 28016 тис. м² до 28307 тис. м²), Київській (з 45437 тис. м² до 45707 тис. м²), Луганській (з 54791 тис. м² до 55180 тис. м²), Львівській (з 49758 тис. м² до 50047 тис. м²), Миколаївській (з 25086 тис. м² до 26037 тис. м²), Рівненській (з 22198 тис. м² до 22639 тис. м²), Харківській (з 58872 тис. м² до 59031 тис. м²), Херсонській (з 23999 тис. м² до 24236 тис. м²) областях та у м.Київ (з 48193 тис. м² до 48260 тис. м²). Повільніше зростала кількість житлових помешкань у Вінницькій (з 42755 тис. м² до 853 тис. м²), Волинській (з 19877 тис. м² до 19985 тис. м²), Закарпатській (з 24545 тис. м² до 24656 тис. м²), Кіровоградській (з 24826 тис. м² до 24939 тис. м²), Полтавській (з 35947 тис. м² до 35987 тис. м²), Сумській (з 26935 тис. м² до 26976 тис. м²), Тернопільській (з 23166 тис. м² до 23231 тис. м²), Хмельницькій (з 31365 тис. м² до 31550 тис. м²), Черкаській (з 33221 тис. м² до 33412 тис. м²), Чернівецькій (з 18441 тис. м² до 18693 тис. м²), Чернігівській (з 27514 тис. м² до 27546 тис. м²), а у Дніпропетровській (з 77382 тис. м² до 76973 тис. м²) та Одеській (з 47870 тис. м² до 47714 тис. м²) областях було зафіксоване скорочення житлового фонду[6,с.456].

Водночас найвищою забезпеченість населення житлом була зафіксована у містах Дніпропетровської (20,0 м²), Донецької (19,6 м²), Житомирської (19,1 м²), Київської (22,0 м²), Кіровоградської (19,3 м²), Луганської (20,6 м²), Миколаївської (19,1 м²), Полтавської (19,4 м²), Харківської (19,4 м²), Херсонської (19,4 м²) та Черкаської (19,7 м²) та сільських населених пунктах Вінницької (29,0 м²), Житомирської (25,2 м²), Київської (28,5 м²), Хмельницької (26,0 м²), Черкаської (26,7 м²) та Чернігівської (25,7 м²) областей. Загальні показники забезпеченості населення житлом були у Вінницькій (23,5 м²), а найгірші – у Львівській області (18,5 м²) та у м. Севастополь (17,5 м²)[6,с.458-459]. Але не варто забувати, що на забезпечення населення України житлом впливали не тільки обсяги розширення житлового фонду, а й скорочення кількості жителів республіки як внаслідок міграцій, так і в результаті переваги смертності над народжуваністю.

Відзначимо, що розширення обсягів житлового фонду на території Донецької, Луганської, Миколаївської та Харківської областей здійснювалося за рахунок залучення додаткових інвестицій за ініціативи державних чиновників, а цей процес на території Івано-Франківської, Львівської та Рівненської областей відбувався в тому числі й за рахунок інвестування у будівництво житла коштів, зароблених місцевими жителями на сезонних роботах поза межами України. Виїзд на роботу за кордон став для частини жителів західноукраїнських областей чи не основною можливістю покращити умови проживання. Тим більше, що зароблені гроші отримувалися в основному у вигляді валюти, що, певною мірою, страхувало інвестиції у будівництво житла від падіння курсу гривні у 1998 р. Однак здорожчання імпортованих будівельних матеріалів у зв'язку із нестабільністю української грошової одиниці все одно негативно впливало на забезпечення високих темпів спорудження житла.

Найкращою залишалася забезпеченість населення житлом у Вінницькій (22,5 м²), Дніпропетровській (20,0 м²), Житомирській (20,7 м²), Київській (22,9 м²), Кіровоградській (20,2 м²) областях. Найгірша ситуація спостерігалася у Львівській (17,2 м²) та Миколаївській (17,5 м²) областях[5,с.320].

Скорочення кількості зайнятих спостерігалася по всіх областях України. Водночас у м. Київ і Севастополь кількість зайнятих впродовж 1990–1999 рр. збільшилася відповідно з 1302,4 тис. осіб до 1312,1 тис. осіб і 165,2 тис. осіб і 169 тис. осіб. У Автономній Республіці Крим кількість зайнятих скоротилася з 870 тис. осіб до 805 тис. осіб, у Вінницькій області – з 901,9 тис. до 824 тис. осіб, у Волинській – з 456,8 тис. до 435 тис. осіб, у Дніпропетровській – з 1821,1 тис. до 1659,4 тис. осіб, у Донецькій – з 2480,7 тис. до 2197 тис. осіб, у Житомирській – з 621,5 тис. до 566,8 тис. осіб, у Закарпатській – з 584,1 тис. до 5527 тис. осіб, у Запорізькій – з 958,2 тис. до 864,7 тис. осіб, у Івано-Франківській – з 622,1 тис. до 559,7 тис. осіб, у Київській – з 839 тис. до 783,8 тис. осіб, у Кіровоградській – з 544,9 тис. до 480,7 тис. осіб, у Луганській – з 1259,5 тис. до 1050,9 тис. осіб, у Львівській – з 1273,1 тис. до 1152,0 тис. осіб, у Миколаївській – з 637,4 тис. до 604,5 тис. осіб, у Одеській – з 1127,3 тис. до 1111,6 тис. осіб, у Полтавській – з 838,4 тис. до 765,1 тис. осіб, у Рівненській – з 569,3 тис. до

765 тис. осіб, у Рівненській – з 569,3 тис. до 545,1 тис. осіб, у Сумській – з 693,3 тис. до 627 тис. осіб, у Тернопільській – з 516,2 тис. до 495,3 тис. осіб, у Харківській – з 1467 тис. до 1381 тис. осіб, у Херсонській – з 581,5 тис. до 539 тис. осіб, у Хмельницькій – з 786,6 тис. до 721,9 тис. осіб, у Черкаській – з 688,3 тис. до 619,0 тис. осіб, у Чернівецькій – з 443,6 тис. до 405,1 тис. осіб, у Чернігівській – з 674,9 тис. до 593,7 тис. Осіб[6,с.366]. Найменше скоротилася кількість зайнятих у Миколаївській, Одеській, Рівненській, Тернопільській, Херсонській, Чернівецькій областях. Як бачимо, кількість зайнятих в основному найбільше скоротилася у областях, орієнтованих у більшості випадків на виготовлення промислової продукції. У сільському господарстві кількість зайнятих скорочувалася порівняно невисокими темпами у порівнянні із промисловістю.

Скорочення кількості зайнятих у виробництві відбувалося поруч із поступовим зростанням кількості безробітних. В основному їх число збільшувалося у зв'язку із закриттям чи реорганізацією підприємств, установ чи організації. На 1999 р. вивільнені у зв'язку з реорганізацією підприємств, ліквідації, конверсією виробництва, скороченням штатів чоловіки складали близько 35 %, а жінки понад 45 %, невлаштовані після закінчення середньої школи, вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації чоловіки складали близько 15 %, а жінки – близько 23 %, водночас звільнених за власним бажанням чоловіків було зафіксовано майже 30 %, а жінок близько 23 %[6,с.375].

У 1999 р. загальний рівень безробіття по Україні складав 12 %. Найбільший рівень безробіття спостерігався у Автономній Республіці Крим (13,8 %), Закарпатській (12,4 %), Запорізькій (12,7 %), Київській (12,5 %), Миколаївській (13,1 %), Одеській (12,5 %), Полтавській (12,4 %), Рівненській (12,3 %), Сумській (16 %), Тернопільській (13,7 %), Харківській (12,6 %), Херсонській (13,4 %), Хмельницькій (12,5 %), Черкаській (12 %), Чернівецькій (19,3 %)[6,с.371]. Загалом по Україні серед жінок рівень безробіття складав 11,7 %, чоловіків – 12,4 %. У середовищі міського населення цей показник становив 14,3 %, тоді як у сільській місцевості – 6,3 %[6,с.373]. Важливо відзначити, що рівень зареєстрованого безробіття як в цілому по Україні, так і по окремих регіонах був набагато меншим. Так, загалом по Україні рівень зареєстрованого безробіття складав у 1998 р. 2,3 %, а у 1999 р. цей показник збільшився до 3,7 %. У 1999 р. рівень зареєстрованого безробіття у Автономній Республіці Крим складав 3 %, у Вінницькій області – 3,2 %, у Волинській – 6 %, у Дніпропетровській – 3,4 %, Донецькій – 2,9 %, Житомирській – 5,8 %, Закарпатській – 5,1 %, Запорізькій – 2,7 %, Івано-Франківській – 7,2 %, Київській – 5 %, Кіровоградській – 4,9 %, Луганській – 3,1 %, Львівській – 6,1 %, Миколаївській – 3,6 %, Одеській – 0,9 %, Полтавській – 4,3 %, Рівненській – 5,6 %, Сумській – 5,3 %, Тернопільській – 3,5 %, Харківській – 3,3 %, Херсонській – 2,3 %, Хмельницькій – 3,1 %, Черкаській – 3,6 %, Чернівецькій – 3,7 %, Чернігівській – 6,5 %, у м. Київ – 0,7 %[6,с.385]. Не дивлячись на збільшення рівня зареєстрованого безробіття по всіх областях України у 1999 р. порівняно із 1998 р. такий стан речей дозволяв у рамках монетарної політики додатково скорочувати соціальні витрати на допомогу безробітним.

Водночас в Україні досить поширеним залишалось явище, коли особи, які були офіційно зареєстровані безробітними і отримували відповідну допомогу, працювали за наймом чи в особистих або сімейних господарствах, займалися торговельною діяльністю, приховуючи від контролюючих органів свої прибутки. Такий стан речей спостерігався фактично по всіх областях України. Поруч із цим певна частина працівників, іноді не звільняючись із основного місця роботи, виконувала замовлення у інших підприємств, нерідко за кордоном. Особливо таке явище було поширеним у сфері будівництва. Значна частина працездатних із західноукраїнських областей в силу нестачі високооплачуваної роботи в Україні змушена була виїжджати у пошуках роботи за кордон, висилаючи частину зароблених коштів на батьківщину. Варто підкреслити, що абсолютна більшість українських «заробітчанин», не розраховуючи на державну соціальну допомогу, не сплачувала податків із сум, зароблених поза основним місцем роботи, якщо реально зароблені гроші не проходили через бухгалтерську звітність.

Особливо небезпечним залишалося поширення так званого родинного безробіття, яке спостерігалось в малих та монофункціональних містах. Наявність в родині хоча б одного безробітного підвищувала ризик бідності на 50 %, двох – у 2,3 рази, а трьох і більше (особливо характерне для так званих депресивних регіонів) – у 2,6 рази. Незважаючи на економічне зростання на початку XXI ст. внаслідок довготривалого утримання на виробництві надлишкової робочої сили ринок праці не відреагував адекватним зростанням обсягів зайнятості та зниженням масштабів безробіття. Підприємства, збільшуючи обсяги виробництва, поступово зменшували кількість працюючих в умовах вимушеної неповної зайнятості, переважно за рахунок надання можливості працювати у повномасштабному робочому режимі. У таких умовах зростала частка так званих зневірених, які втратили надію на працевлаштування, але потребували роботи. Причому проблеми політики ринку праці пов'язувалися передусім із недостатніми обсягами створення нових робочих місць. Неєфективність успадкованої Україною економіки, низька продуктивність праці й неконкурентоспроможність переважної частини виробництва призводили до того, що зростання обсягів виробництва відбувалося без збільшення попиту на робочу силу [7, с.185].

Тому протягом 90-х років XX ст. в Україні спостерігалось посилення диференціації у оцінках населенням свого рівня життя залежно від місця проживання. На початку XXI ст. до найбільш бідної групи за сукупним доходом на одного члена сім'ї віднесли себе 18,6 % киян, 41,5 % мешканців великих міст, 55,5 % малих міст і 68,3 % селян, до групи із середнім рівнем доходів – 38,3 %, 44 %, 30,9 і 26 % відповідно, до групи із рівнем доходів вище середнього – 43 % киян, 14,5 % і 13,6 % мешканців великих і малих міст відповідно і 5,7 % мешканців села. Нерозвинутість ринків капіталу, недостатність економічних стимулів та близькість до контролюючих структур місцевої влади обмежували бізнес-активність у малих містах. Проживання у малих містах і особливо у сільській місцевості було одним із найбільших та сталих факторів ризику потрапляння до групи бідних. Причинами відносно низьких доходів на селі і відповідно високого рівня бідності сільського населення було хронічне безробіття, складна демографічна ситуація, низька оплата праці [1, с.212-213].

У Посланні Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки» зазначалося, що «інтегрування України в європейські структури потребувало вироблення та реалізації такої моделі взаємовідносин з регіонами й управління ними, яка б відповідала принципам регіональної політики Європейського Союзу, сприяла становленню нових форм співпраці у форматі «центр–регіони».

До 2001 р. законодавчі акти щодо комплексного регулювання регіонального розвитку були взагалі відсутні. Економічний потенціал України залишався розміщеним територіально нерівномірно. У 2001 р. у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій, Харківській областях та у м.Київ зосереджувалося 48,4 % основних виробничих засобів країни, 52,5 % виробництва валової доданої вартості, 62,5 % виробництва промислової продукції, 48,5 % обсягу інвестицій у основний капітал. Впродовж 90-х років XX ст. продовжувала зростати міжрегіональна диференціація за показником обсягу виробництва валової доданої вартості на одну особу, який вважається індикатором рівня економічного розвитку. Якщо у 1996 р. максимальний показник виробництва валової доданої вартості на одну особу перевищував мінімальний у 2,7 рази, то в 2001 р. таке співвідношення сягнуло 5,9 рази. Крім Києва, лише п'ять регіонів перевищували середньоукраїнський рівень виробництва валової доданої вартості на одну особу – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Одеська та Полтавська області. За обсягом виробництва промислової продукції на одну особу співвідношення між максимальним і мінімальним показниками у регіонах у 2002 р. становило 5,4 рази. Економіку значної частини регіонів визначили одна-дві галузі, які були сировинними або виробляли проміжну чи низько технологічну продукцію. Регіони суттєво відрізнялися можливостями щодо залучення інвестицій. За обсягом інвестицій в основний капітал на одну особу в 2002 р. різниця між трьома максимальними (у м.Київ, Полтавській, Одеській областях) і трьома мінімальними (у Чернівецькій, Херсонській, Тернопільській областях) значеннями

становила 3,0–8,2 рази. Понад третина (34,6%) прямих інвестицій у 2002 р. була зосереджена у м.Київ. Істотні регіональні відмінності були характерними для показників загальної суми надходжень до місцевих бюджетів на одну особу: у 2002 р. цей показник варіював від 1626 грн. у Києві, 509,9 грн. у Севастополі та 473,4 грн. у Автономній республіці Крим до 216 грн. у Чернівецькій, 213,6 грн. у Житомирській і 182,7 грн. у Тернопільській областях. Перевищення загальнодержавного рівня за надходженнями місцевих бюджетів на одну особу спостерігалось лише у семи регіонах. Така тенденція спричиняла різну спроможність територіальних громад та їхніх представницьких органів забезпечувати місцевий і регіональний розвиток[7,с.158-160].

Результати соціологічних спостережень свідчили, що третина населення України хворіє на хронічні хвороби, внаслідок яких суспільство зазнає значних втрат трудового потенціалу. Причому у 2002 р. рівень загальної захворюваності населення порівняно із 1990 р. підвищився на 7,8%. За рівнем захворюваності області України чітко розподілялися на чотири групи: м.Київ, Вінницька, Черкаська, Волинська, Чернігівська області, м.Севастополь – з високими показниками захворюваності населення (середній рівень загальної захворюваності 1,9 випадків на людину); Дніпропетровська, Київська, Івано-Франківська області – з середніми показниками загальної захворюваності населення (1,7); Чернівецька, Донецька, Одеська, Тернопільська, Закарпатська, Львівська, Полтавська, Житомирська, Сумська, Хмельницька, Кіровоградська, Херсонська, Рівненська, Луганська області – з низькими показниками (1,5); Запорізька, Миколаївська, Харківська області, АР Крим – з найнижчими показниками[2].

Загалом можна відзначити, що на етапі макроекономічної стабілізації регіональні диспропорції перетворилися на гальмівний чинник забезпечення високих темпів економічного зростання на всій території України. В цілому рівень доходів жителів міст України залишався більшим, аніж у сільських жителів. Регіональна диференціація рівня життя населення України спричиняла не лише відповідну спрямованість міграційних процесів, що призводило до зростання навантаження на соціальну інфраструктуру міст (і передусім м.Київ), а й певні проблеми у справі планування регіональної політики, зумовлені диференціацією кваліфікаційної підготовки та мотивації до праці жителів певних регіонів та місцевостей. Фактично місце проживання (тип поселення, а також регіон проживання) багато в чому задавав рамки життєвого самовизначення – як можливості, так і обмежувачі. Чим крупніший тип поселення, тим вище оцінювали респонденти, які мешкали у ньому, своє матеріальне становище. Це пояснювалося тим, що саме у великих населених пунктах, особливо у столиці, відбувалося накопичення фінансових ресурсів, торговельного і людського капіталу. Тому у великих містах існували найбільші можливості самореалізації індивідів, що за інших обставин давали змогу досягати високих статусних позицій.

Література:

1. Беленок О. Рівень життя в оцінках населення України (поселенські виміри) / О. Беленок // Українське суспільство 1992–2012: стан та динаміка змін: соціологічний моніторинг. – К., 2012. – С. 210-219.
2. Інформаційне забезпечення державного та регіонального соціального управління: Монографія / НАН України. Ін-т економіки пром.-сті. Держкомстат України. – К: Донецьк, 2004. – 656 с.
3. Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці: монографія. – К.: Наук. Думка, 1993. – 219 с.
4. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: монографія / За ред. З. С. Варналя. – К.: Знання України, 2005. – 498 с.
5. Статистичний щорічник України за 1995 рік. – К.: Техніка, 1996 – 519 с..
6. Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К.: Техніка, 2000 572 с.
7. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. – К.: НІСД, 2003. – 328 с.

Николаец К.Н., д.и.н., проф. кафедры экономической теории и конкурентной политики Киевского национального торгово-экономического университета.

Регіональна диференціація рівня життя населення України в 90-х роках ХХ в. В статті проаналізовані причини і характер регіональної диференціації рівня життя населення України на протязі 90-х років ХХ в. Причини регіональної диференціації рівня життя населення України охарактеризовані з урахуванням особливостей економічної

деятельности жителей отдельных местностей. Автор определил регионы с полярными оценками уровня жизни их жителями, а также проанализировал влияние кризисных явлений в развитии экономики Украины на формирование оценок собственного уровня жизни населением Украины. В статье также помещен анализ связи между уровнем безработицы в разных регионах Украины и жизненным уровнем их населения. На основе анализа статистических данных и результатов социологических опросов определена связь между объемами инвестиций в экономическое развитие отдельных местностей Украины и самооценкой уровня жизни населением этих территорий.

Ключевые слова: уровень жизни, экономические реформы, государство, демографическая ситуация, экономический кризис, регионализация, безработица.

Nikolaets K.N., Doctor of Historical Sciences, Professor of Economic Theory and Competition Policy Chair of Kyiv National Trade and Economic University

Regional differentiation in the living standards of the population of Ukraine in the 90s of the twentieth century. The main reasons and character for differentiation of living standards of population in Ukraine in the 90s of the twentieth century are analyzed in the article. The author outlines the reasons for regional differentiation in living standards in Ukraine taking into account the features of economic activity of citizens in different regions. The author determines the regions with the polar assessment of living standards of their citizens and analyzes the impact of the crisis in the economy of Ukraine on the formation of self-assessment living standards of the population in Ukraine. The article also presents the analysis of the connection between the unemployment rate in different regions of Ukraine and the living standards of their population. Based on the analysis of statistical data and the results of sociological surveys the correlation between the volume of investment in the economic development of certain territories of Ukraine and self-assessment of living standards of the population on these territories are defined.

Key words: standard of living, economic reforms, state, demographic situation, economic crisis, regionalization, unemployment.

УДК 332.1:330.341](477)"1860/1890"[(091)(045)

Обметко О. М.,

канд. істор. наук, доцент, доцент кафедри політичної історії,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

Роль земств у вирішенні питань соціально-економічного піднесення українських губерній в останній чверті XIX ст.

У статті висвітлюється питання фінансування земств з огляду на законодавчу базу кінця XIX ст. Можливості земства, з огляду на недостатнє фінансування, виконувати завдання по вирішенню продовольчого питання. Формування органами місцевого самоврядування запасів продовольства по окремих губерніях Південної та Лівобережної України. Окреслюються межі діяльності земських установ та їх співпраця з вже існуючими місцевими органами влади. В роботі аналізуються позитивні і негативні сторони діяльності органів місцевого самоврядування, їхні здобутки та прорахунки.

Ключові слова: земство, податок, продовольство, закон, торгівля, кошти, бюджет, прибутки, видатки, кредитні установи, кошторис.

Розбудова органів місцевого самоврядування та їх соціально-економічна складова в сучасній Україні займають вагомe місце. Проблеми, що виникають під час вдосконалення сучасних місцевих рад та кола їх компетенції мають прототипи в минулому нашої держави. Тому вивчення такого досвіду на прикладі органів місцевого самоврядування другої половини XIX ст.. в українських губерніях Російської імперії буде корисним для сучасності. Питання, поставлені у роботі є надзвичайно важливими і актуальними тому що перегукуються з сьогоденням. У сучасних умовах розвитку українського суспільства періоду

незалежності вагоме місце займає питання місцевого самоврядування попередником якого ще у XIX – на поч. XX ст. були земства. Дана стаття це спроба визначити причини не повного використання потенціалу місцевого самоврядування у зазначений період і спроба розкрити наскільки справдилися надії покладені на них.

У роботах багатьох українських вчених, що досліджували питання місцевого самоврядування, увага, здебільшого, приділяється освітній та медичній справі земської діяльності. Наукова новизна обраної теми полягає у тому, основним об'єктом даної роботи є питання податків на земську справу та способи їх використання органами місцевого самоврядування.

Аналізу роботи земства за 50 років його існування, присвячена праця Г.Є.Львова і Т.І.Полнера [4]. Які вважають, що введення в життя земського самоврядування виявилось дуже корисним. Самостійне завідування місцевими справами, своїм суспільним господарством, знайомило населення з практикою справи і вчило їх розпізнавати дійсні свої інтереси і потреби. Діяльності земств присвячена робота Русова А.А. [8]. Його думки про роботу земств співпадають з висновками попередніх авторів. Досягненням земства за 40-річний період присвячена робота Тихонова Т.І. [10]. Автор оцінює земство як єдиний орган, здатний відобразити усі потреби народу, бо воно найближче стоїть до народних мас, але він вважав, що воно могло б більш ефективно здійснювати заходи спрямовані на покращення економічного і культурно-правового становища місцевого населення.

Мета даного дослідження полягає у висвітленні фінансового боку діяльності земських установ. Спробу формування ними банківських установ та реакцію на таку діяльність з боку урядових структур. А також спроби вирішити питання продовольчої справи в українських губерніях, де було дозволено формування органів місцевого самоврядування.

Питання про натуральні повинності було одним з центральних у 60 – 80-х роках, і його висвітлення потрібно для об'єктивної характеристики земства того часу взагалі. З інших питань, що стосувалися податків у 60-х роках, помітну роль відіграло питання про оподаткування торгово–промислових установ, у зв'язку з законом 21 листопада 1866 р. Цей закон про встановлення граничності оподаткування для торгово–промислових установ, розроблявся у повній таємниці. До газет не потрапляло про нього жодних відомостей, і сам закон впав на земства як «сніг на голову» під час чергових сесій або за кілька днів до них, і управам доводилося переробляти прибуткові кошториси для узгодження з цим законом. Залишаючи земства без припливу значних коштів, закон 21 листопада 1866 р. став вирішальним для подальшого розвитку земської діяльності. Він звільняв великі промислові підприємства і торгівлю від земського оподаткування.

Цей закон не задовольнив, як і слід було сподіватися, земські збори. Після його видання почали надходити земські клопотання про збільшення норм оподаткування, зазначених у цьому законі. Введення судової реформи і віднесення на рахунок земства значної частини витрат по ній, а потім і по формуванню державного сплачення, за Положенням 30 жовтня 1876 р., слугували новим збудником до збільшення числа клопотань з цього приводу.

Загальну точку зору земств з даного питання сформулювало Харківське губернське земство у своєму клопотанні 1867 р. «Закон 1866 г., — говорить в ньому, — обмежуючи число осіб, які можуть оподатковуватися земством на розгляд самих зборів, тобто усував купецтво, заводчиків та інших промисловців від обов'язків нести земський податок поряд з іншими членами земства, відповідно цінності і прибутковості їх майна, тим самим ставить збори у необхідність або занадто оподатковувати одних на користь інших, або відмовитися від усіх тих покращень, що нагально необхідні у господарському керівництві і складають обов'язок земських установ.»[3; 146]

Деякі земства приводили і інші мотиви проти закону 1866 р., але всі вони врешті-решт сходилися на визнанні несправедливості наданої цим законом привілеї класу промисловців і купців. Вихід з такого становища більшість земських зборів вбачала у підвищенні припущеного законом відсотку оподаткування свідоцтв і документів або навіть зовсім скасувати це обмеження. При цьому деякі земські збори ставили питання так, що якщо таке

обмеження – межа оподаткування – буде збережене для торгівлі і промисловості, то його необхідно встановити також для оподаткування нерухомого майна.

Ненормальність встановлення оподаткування торгівлі і промисловості змушувала земства безперервно клопотати про зміни у законі 1866 р. Довгий час ці клопотання не привертати серйозної уваги. Нарешті, на початку 80-х років, з ініціативи М.Х.Бунге¹, питання було поставлено на чергу, і його вирішено було розглянути у особливій комісії при міністерстві фінансів. Комісія поставилася до закону 21 листопада негативно.

Для земства проблема оподаткування мала важливе значення і від її вирішення залежала подальша діяльність земського самоврядування. Основою будь-якої діяльності є кошти, а урядові інстанції негативно відносилися до надходження податків у земські бюджети. Уряд не давав змоги земствам ввести до предметів його оподаткування найбагатші і прибуткові фабрики, заводи та верстви населення, оскільки це б підірвало довіру дворянства до внутрішньої політики уряду.

Намагання земств створити банківську систему, що працювала б на сільськогосподарське виробництво, незважаючи на невдачу, було пов'язане з їх прагненням більш ефективно вирішити одне з суттєвих завдань – організацію продовольчої справи. Це питання в Україні мало особливу гостроту, оскільки частішали неврожаї в південних губерніях, у зв'язку з несприятливими погодними умовами і недостатнім рівнем забезпеченості виробника необхідним посівним матеріалом.

Царський уряд не міг не розуміти стратегічного значення вирішення цього питання. Насамперед, це виявилось в його підході до розподілу продовольчого капіталу між губерніями. Уряд прагнув до того, щоб "кошти, надані земствам кожної губернії для забезпечення продовольством місцевого населення, відповідали обов'язкам, покладеним на нього з цього предмету"[9; 112]. Це означало, що земствам надавалися деякі права, тільки обмежені місцевими рамками і межами, визначеними Положенням 1864 р. Але незабаром виявилось, що надані земським установам капітали не відповідали місцевим потребам. В одних губерніях вони швидко вичерпувались і земство було змушене робити великі позики з загальних по імперії коштів, тоді як в інших вони з року в рік зростали. Наприклад у Полтавській губернії за 15 років (з 1867 до 1882) продовольчий капітал зріс на 71%, а у Катеринославській – лише на 8%.[9; 112] Та й цей приріст був номінальний, оскільки значна частина продовольчих капіталів знаходилася у позиках та недоїмках за громадянами.

Найкраще продовольча справа була поставлена у Херсонському земстві. До відкриття земських установ продовольством у Херсонській губернії відало кілька установ, а саме: комісія з народного продовольства, палата держмайна, попечительський комітет іноземних поселенців південного краю Росії та управління військових поселень.

Земські установи Херсонської губернії з початку своєї діяльності поставилися з усією серйозністю до питання про стан натуральних продовольчих запасів і приділили багато уваги та надали допомогу сільським громадам при приведенні в порядок хлібозапасних магазинів. Але, переконавшись з часом у нестійкості і недостатності цього способу забезпечення населення у випадку неврожаїв і беручи до уваги складність контролю над громадськими продовольчими запасами, а також і те, що у Херсонській губернії і сусідніх з нею повітах Київської, Подільської і Бессарабської губерній, у випадку неврожаю, завжди легко було знайти необхідну для населення кількість зерна, — Херсонське земство дійшло висновку, що забезпечення населення продовольством можна краще досягти за умови переведення зернових запасів у продовольчі капітали, бо населення краще поповнює останні, ніж перші. Саме наявність продовольчих капіталів у суспільства, що замінили грошовими внесками запаси натурою, вже в перший рік завідування ними, земства становили 72% загальної суми грошових капіталів (з загальної суми 59299 крб. 44 коп. громадських продуктивних капіталів у наявності у 1867 р. було 42652 крб. 26 коп.) [2; 160],

¹ Бунге Микола Христианович (1823–95 рр.), російський державний діяч, буржуазний ліберал, економіст, академік Петербурзької АН (1890). У 1881–1886 рр. міністр фінансів. У 1887–1895 рр. голова Комітету міністрів. Проводив політику протекціонізму, урядового фінансування промисловості. Ініціатор скасування подушного податку.

тоді як показано у звітах наявність зернових запасів становила лише тільки близько 39 % нормальної їх кількості.

З відкриттям земств у 1865 р. у Херсонській губернії хлібні запаси було передано у безпосереднє розпорядження сільських товариств з тим, щоб вони керували цією справою під наглядом повітових земських управ. З загальної суми існуючих вже продовольчих капіталів, зібраних у 1866 р., було створено становий і губернський продовольчі капітали. Загальна сума губернського продовольчого капіталу, переданого у 1867 р. у розпорядження Херсонського губернського земства, дорівнювала 194007 крб. 84 коп.[2; 115] Але при передачі громадських продовольчих запасів під контроль земських установ виявилось, що ці запаси надійшли не в повному обсязі. За свідченнями Єлисаветградської та Херсонської повітових управ, організація продовольчої справи у повітах до 70-х років була до того занедбана, що неможливо точно визначити, який запас хліба насправді мало населення повіту на випадок неврожаю. Незважаючи на безкінечне листування з місцевою і губернською адміністрацією протягом 1866 – 1867 рр., повітові управи жодних свідчень про стан продовольчих засобів у повітах не отримували. Довелося безпосередньо збирати дані на місцях, і тоді виявилось, що показані у звітах чверті зерна, які зберігалися у громадських хлібних магазинах, були сумнівними і не відповідали дійсності. Такий порядок заведений давно і громадські хлібні магазини були порожні або зі значно меншою кількістю запасів у них.

Необхідно також відзначити, що повітові земства Херсонської губернії не відразу прийшли до ідеї про вигідність заміни зернових запасів грошовим внеском, і в земствах довго домінувала думка, що запаси хліба в зерні більше забезпечують населення, ніж продуктивний капітал. Так, у 1866 р. губернські земські збори згідно з рішенням губернської управи вирішили, що переведення зернових запасів у капітали треба допускати лише стосовно надлишку перших. Покладену ж на ревізьку душу кількість зерна слід утримувати в натурі, бо Херсонське земство нерідко страждає від неврожаїв. У 1869 р. ті самі збори відхилили пропозицію Одеського повітового земства про переведення зернових запасів у капітали. У 1871 р. подібні пропозиції надійшли від трьох повітових земств: Херсонського, Ананіївського, Тираспольського, які висловилися за переведення зернових запасів у гроші шляхом створення особливих повітових продовольчих капіталів. Ревізійна комісія, на розгляд якої губернськими зборами було передано цю пропозицію, висловилася проти знищення хлібних запасів і в свою чергу запропонувала, щоб губернська управа разом з повітами щорічно, починаючи з 1872 р., визначала розмір обов'язкового внеску до хлібо-запасних магазинів і за сприянням у цій справі звернулася до губернської адміністрації і до губернського з селянських справ присутствія.

Пропозицію комісії було прийнято зборами у вигляді тимчасового заходу на один рік. А питання передали у повітові земські збори для розробки. З повітових зборів на користь заміни висловилося лише Ананіївське земство. Єлисаветградські збори не розглядали це питання, а в інших визнано, що хлібні запаси краще забезпечують народне продовольство, ніж капітали.[2; 161] Такою самою за змістом була постанова губернських зборів 1872 р., які і на цей раз вирішили нічого не змінювати.

Після значного неврожаю 1873 – 1875 рр. земствам довелося, однак, впевнитися в тому, що хлібні запаси набагато гірше забезпечують населення продовольством, ніж грошові капітали, бо більшість запасів знаходилася у нестачах, а показаний у наявності хліб насправді був не весь у наявності. Тому надзвичайні Херсонські губернські збори 1874 р., згідно з доповіддю управи, вповноважили її клопотати перед урядом, щоб хлібні позики з громадських продовольчих магазинів дозволялось стягувати грошами по довідкових цінах і щоб земству надавалось право або залишати стягнені таким чином кошти в кредитних установах, використовуючи їх у неврожайні роки на придбання хліба, або ж заготовлювати хліб завчасно і зберігати його в запасних магазинах.

Затвердженням у травні 1874 р. рішенням державної ради, створення грошових продовольчих капіталів оподатковано було доволі складними умовами. Після видання цього акту, в чергові збори 1874, 1879 і 1881 років надійшло кілька доповідей комісій і губернської управи про недостатнє надходження хліба у магазини і постанови зборів про вжиття енер-

гійних заходів до їх поповнення. Але накази адміністрації і земства не привели до бажаних результатів, і населення, як і раніше, дуже важко поповнювало хлібні запаси.

У цей самий час херсонські земські установи, як і інші, наприклад, полтавські земські установи докорінно змінили свої погляди на продовольчу справу. І коли у 1881 р. міністр внутрішніх справ передав на обговорення земств питання про впровадження особливого збору з усіх предметів оподаткування на посилення продовольчого капіталу і про впровадження центральних складів хліба, то усі земства Херсонської губернії одноставно висловилися проти влаштування центральних складів зерна як засобу даремного. Визнаючи при цьому взагалі утримання хлібних запасів в натурі заходом несвоечасним і у будь-якому випадку ризикованим, який не забезпечує населення у неврожайні роки, земства дійшли висновку про необхідність обов'язкового переведення зернових запасів у капітали. Порушити клопотання з цього приводу було доручено губернським зборам чергового скликання 1882р. і позачерговим 26 травня 1885 р.

У звіті Єлисаветградської повітової управи за 1867 р. вказувалося на те, що «деякі волості зовсім не мають не тільки запасного хліба, а навіть будівель для його зберігання»[2; 157]. Взагалі усі земські звіти у Херсонській губернії перших років з продовольчого питання одноставно свідчать про те, що земські діячі, збираючи на місцях достовірні дані про стан продовольчих запасів населення, «безсумнівно впевнилися в хаотичному стані цієї важливої галузі господарства» [2; 158]. Приватні перевірки наявності хлібних запасів у магазинах, що робилися повітовими управами або їх вповноваженими, суворі накази адміністрації і земства про негайне поповнення запасів – все це не покращувало справи. Запаси зерна нараховувалися тільки на папері. Громадські хлібні магазини погано ремонтувалися, зерно в них псувалося, винищувалося жуками, мишами і крисами, на яких часто звалювали втрати зерна.

У звітах Єлисаветградської повітової земської управи з 1874 до 1899 рр. охайно відзначаються недобори внесків по засипці мирських магазинів хлібом, причому повторюються скарги на бездіяльність волосних і сільських влад по стягненню натуральних продовольчих недоїмок. У одному зі звітів (за 1887 р.) знаходимо таке: «...повітова управа, як за власним почином, так і внаслідок пропозицій губернатора, циркулярно вимагала через волосні правління про поповнення сільськими товариствами хлібних запасів. Потім сільські товариства протягом року закликалися до успішного збору недоїмок продовольчих запасів, а також до припинення безладдя,² виявленого при витратах суспільних запасів, вимагали навести порядок у цьому питанні: через волосні правління 151 раз, через повітове по селянських справах присутствіє 80 раз і через повітове поліцейське управління 2 рази, всього 233 рази»[1; 487]. А результат виявився все ж незадовільний, бо натуральні запаси до кінця року становили лише близько 30% норми, причому бували роки (1876 і 1883 рр.), коли відсоток наявності натуральних продовольчих засобів у магазинах не тільки не досягав цієї цифри, а знижувався до 10 %.

Цифрові дані про стан продовольчих запасів у Єлисаветградському повіті за 1875 – 1894 рр. наочно свідчать про те, що протягом 20 років не було жодного року, коли натуральні продовольчі запаси досягали б законної норми. В середньому до кінця кожного звітнього року повинно було бути у наявності хлібних запасів 144472 четверті озимого і ярового хліба, а насправді у хлібозапасних мирських магазинах нараховувалося в середньому всього 25105 четверті, тобто засипка становила в середньому 20% всієї норми. Такий же безлад простежується в більшості звітів по усій Херсонській губернії з 1866 до 1894 р.[2; 158].

Причини такого незадовільного становища у продовольчій справі земства вбачали у недостатньому обсязі влади, наданої земствам у вирішенні цього питання. Нестача коштів також мала велике значення і зв'язувала земствам руки.

Такий стан справ спостерігався не лише у Херсонській губернії. Недоїмка на 1 січня 1884 р. по Константиноградському повітовому земству Катеринославської губернії становила: повітового збору – 47885 крб. 04 коп., а губернського збору – 33472 крб. 55 коп.[7; 12-

² Безлад у тому відношенні, що позики часто видавалися без достатнього визначення ступеня потреби окремих господарів; рахунки по позиках були вкрай заплутані, часто проходив навіть поголовний розподіл запасів хліба. Такі явища відзначалися повсюди.

13] А Єлисаветградська повітова земська управа у звіті за 1882 р. доповідала земським зборам про необхідність клопотати про зняття з земства турбот і відповідальності по народному продовольству, «якщо нагляд і влада не будуть передані йому (земству) повністю» [2; 159]. З огляду на це, земські установи не раз порушували питання про те, щоб зняти з земства будь-яку відповідальність за продовольчу справу. Про це говорили і Зеньківські (1878 р.), і Кобелякські (1882 р.) повітові збори.[3; 88].

Єлисаветградські повітові земські збори, вислухавши доповідь управи, визнали, що земство не мало права клопотати про складення з нього будь-яких обов'язків, а навпаки, повинно дбати про надання йому права, на основі якого земство могло б виконувати покладені на нього обов'язки.

Перша постанова Єлисаветградських повітових зборів з цього питання 1883 р. було такого змісту: «...з огляду на незадовільність чинних правил по нагляду і завідуванню народним продовольством, клопотати перед урядом про надання земським установам права видавати обов'язкові для населення повітів постанови зі справи забезпечення народного продовольства» [1; 267].

Пізніше ті самі збори 1884 р. ухвалили: «визнаючи необхідність поновити клопотання..., додати до нього дані, що підтверджують необхідність самого клопотання» [2; 159-160].

У 1883 р. Константиноградське повітове земство за дорученням 19 чергових земських зборів клопотало перед губернськими зборами про те, щоб земські недоїмки, окрім існуючих заходів, можна було стягувати у судовому порядку[7; 158].

Приблизно до цього ж часу відноситься і збільшення клопотань губернських земських зборів про утворення при міністерстві внутрішніх справ особливої комісії за участю земських представників, для перегляду і змін існуючих правил про народне продовольство за якими земство не могло безпосередньо розпоряджатися продовольчими запасами, а лише обмежувалися наглядом за порушенням правил про ці запаси [5; 313]. Порушення цих клопотань було у 1881 і 1886 роках. Першим порушило клопотання у 1881 р. Таврійське земство.

Усі зазначені вище клопотання були відхилені урядом. З приводу губернського клопотання Херсонського земства було заявлено, що оскільки міністерство внутрішніх справ саме розпочало збирати дані для перегляду продовольчого статуту, то і Херсонське земство могло б надати дані з цього питання, які воно мало.

Оскільки прагнення земства розширити в галузі народного продовольства свою діяльність, а саме, переведення хлібних запасів у грошові суспільні капітали, передачу продовольчих магазинів до компетенції земства, а значить, і відповідальність, не знайшло практичного застосування, то земству залишалося діяти виключно в межах наданої йому компетенції, вносячи в прийнятну систему ті зміни і поправки, які вказувалися йому місцевими умовами і потребами. Не зустрічали перешкод лише ті клопотання, що не мали на меті жодного розширення прав земства на задоволення продовольчих потреб населення. Дозвіл на такі дії було отримано, але з рядом обмежень. По-перше, щоб на заміну встановленої кількості хліба вносилися гроші за найвищою з річних середніх довідкових цін протягом 10 років, по-друге, щоб розпродаж хлібних запасів дозволявся лише з огляду на дійсні грошові внески і тільки для членів сільських общин, а самі магазини надавалися у розпорядження сільського сходу тільки після внеску всього громадського продовольчого капіталу. Переведені у гроші продовольчі капітали вносилися у державні позикові установи на поточний рахунок або терміновими внесками, або оберталися у державні відсоткові папери, або гарантовані урядові облігації [5; 327].

У такому самому напрямку діяло і Полтавське губернське земство. 8 жовтня 1885 р. Полтавські губернські збори вирішили «клопотати перед урядом про зміни ст. 3 тимчасових правил про народне продовольство у тому понятті, щоб полегшити цей процес»[6; 20].

Причиною докорінної зміни поглядів на продовольчу справу стали і настрої самих селянських товариств, від яких вже наприкінці 70-х років почали надходити численні клопотання про заміну хлібних запасів грошима. Прагнення селян до вказаних заходів не зустріло перепон з боку повітових і губернських управ, а тому з цього часу і починається посилене зростання громадських продовольчих капіталів і відповідне зменшення хлібних

запасів. Заміна зерна грошима, судячи з наявних даних, здебільшого почалася з 1879 р., і лише деякі селянські товариства вирішили перевести запаси у гроші трохи раніше [2; 163]. З результатами цього нововведення можна ознайомитися за цифровими даними по українських земствах наведеними у табл. 1.1*

<i>Рік, на 1 січня</i>	<i>Продовольчих капіталів</i>	<i>Зернових запасів</i>
1877	47.889 крб. – 36,9%	8,4%
1887	541.166 крб. – 33,7%	13%
1891	1.355.139 крб. – 68%	30,9%
1893	947.918 крб. – 43,8%	18,5%

Швидка заміна зернових запасів грошима, незважаючи на те, що існуюча система переходу від натурі до грошей була дуже обтяжлива для земства³, – дала можливість земству дійти висновку, що саме населення усвідомлює усі переваги грошових продуктових капіталів і тому поповнює їх краще, ніж натуральні запаси, хоча земства, як відомо, і в тому, і в іншому випадку однаково на мають змоги примусити населення сплачувати своєчасно і повністю борги. Причина полягала в тому, що селянські товариства могли більш інтенсивно й універсально використовувати землю в своїх інтересах, пристосовуючись до ринку збуту та попиту.

Окрім громадських продовольчих ресурсів у населення українських губерній були ще станові та губернські продовольчі капітали. Станові капітали становили, як і громадські, власність засновників, а також були передані у власність міських спільнот у 1867 р. у Херсонській губернії в сумі 49720 крб. 70 коп.[2; 165] З того часу рух цих коштів визначався такими даними в карбованцях по Херсонській губернії (табл. 1.2.)*

<i>На 1 січня</i>	<i>В наявності</i>	<i>У позиках і недоїмках</i>	<i>Всього</i>	<i>% наявності</i>
1869	27.705	18.519	46.224	59,9
1875	18.432	41.439	59.871	30,8
1880	52.200	19.198	73.398	74,1
1885	57.798	29.592	87.390	66,9
1890	78.488	19.934	98.422	79,8
1894	78.000	34.000	112.000	70,0

Губернський продовольчий капітал при передачі у 1867 р. у розпорядження Херсонського губернського земства, визначався сумою 194007 крб. 84 коп. Рух цього капіталу визначався такими цифрами в крб. (див. табл. 1.3.)*

<i>На 1 січня</i>	<i>В наявності</i>	<i>У позиках і недоїмках</i>	<i>Всього</i>	<i>% наявності</i>
1870	165.988	35.977	201.995	82,2
1875	59.450	168.354	227.804	26,0
1877	15.933	213.529	229.462	7,0
<i>На 1 січня</i>	<i>В наявності</i>	<i>У позиках і недоїмках</i>	<i>Всього</i>	<i>% наявності</i>
1880	150.493	89.875	240.368	62,6
1884	65.864	189.768	255.632	25,6
1885	117.964	150.060	268.024	44,0
1887	52.957	220.938	273.895	19,3
1891	234.154	71.500	305.654	76,6
1893	48.066 ⁴	239.550	287.616	16,7

* Таблицю складено на основі доповідей губернських земських зборів за вказані роки та журналів губернських та повітових земських зборів.

³ Незручними умовами можуть вважатися такі: 1) дуже високо цінувався хліб і 2) суспільство не може знищити існуючих натуральних запасів до повного погашення боргу. Внаслідок цього процес переведення натуральних запасів у гроші як завжди розтягнувся у часі. Найбільш успішно переведення здійснювалося в тих повітах, де товариства, за згодою земств, встановлювали грошовий податок з душі до повного погашення вартості хліба за оцінкою.

* Таблицю складено на основі «Исторического очерка деятельности Херсонского Губернского Земства за 1865–1899 г.г.»

* Таблицю складено на основі звітів Херсонського губернського земства.

Наведені цифри свідчать як про збільшення загальної суми губернського продовольчого капіталу, так і про стан його наявності. Це збільшення як і станового, так і губернського продовольчих капіталів відбувалося завдяки відсоткам. Земство, у безпосередньому розпорядженні якого знаходився губернський продовольчий капітал, не запроваджувало жодних інших заходів і не шукало ніяких інших побічних засобів збагачення, хоча питання з цього приводу і розглядалося земськими установами з 1881 р. Такий самий стан справ панував і в інших губерніях України.

Справа змінилася лише у 1894 р. у зв'язку з запискою поданою Ф.П. Нікітіним⁵ міністру внутрішніх справ Дурново. Після цього послідував циркуляр міністерства внутрішніх справ, де визнавалося доцільним створення продовольчих капіталів і визнання неприйнятності натуральних хлібних запасів.

Продовольча справа, торкаючись по суті корінних основ економічного життя землеробського населення, постійно висувала ряд складних і важких для виконання питань. Це було обумовлено насамперед тим, що основні продовольчі проблеми накопичувалися у дореформений період, коли про їх раціональне вирішення не могло бути і мови. Потім вони були передані у спадщину земствам. Останніх поставили в замкнуте коло напівзаходів, тому всі дії, що застосовувалися земством, не могли привести до кардинальних змін. Так, наприклад, у 1879 р. Чернігівській губернії відпущено було у розпорядження земської губернської управи для комісійного продажу земством хліба у північних повітах 500 тис. крб. До 1880 р. було невитрачено 35 тис. крб.[11; 7-8] Але, якщо за всі роки існування земств, незважаючи на посухи й інші лиха, в краї жодного разу не було голоду, і в цьому, без сумніву, величезна заслуга земства. Одні земства, переважно південні – Херсонське, Таврійське, Полтавське були налаштовані більш прогресивно; інші не могли відмежуватися від навичок нароблених за буття кріпосного права (Катеринославське, Чернігівське, Харківське), хоча їм і було як виключення надано право позичати продовольчі запаси з сільських магазинів з одних місцевостей для потреб населення інших місцевостей, з точним визначенням умов повернення таких запасів[3; 91]. Але їм не вистачало вдумливості, усвідомлення необхідності одразу ж розпочати наполегливу роботу, або до відшукання шляхів для цієї роботи.

Незважаючи на те, що земства України з огляду на різні причини по-різному вирішували продовольче питання, але всі вони своїми діями зуміли довести до громадськості думку, що продовольча проблема повинна знаходити умови для розв'язання саме на місцях, через підняття відповідальності місцевих органів самоврядування, які були більш близькими до сільськогосподарського виробництва і тих питань, на які вони наштовхувалися у процесі своєї роботи. Багатопланова діяльність земств по вирішенню продовольчої справи не тільки сприяла життєзабезпеченню населення, а й вирішувала не менш важливе соціальне питання – забезпечення зайнятості населення.

Література:

1. Борисов Е.И. Свод постановлений Елисаветградского уездного земства, за 1865–1894 г.г./ Е.И. Борисов – Елисаветград: Изд. Елисаветгр.уездн. зем., 1895. – 897 с.
2. Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского Земства за 1865–1899 гг. – Выпуск III. – Херсон: Изд. Хер. губ. управы. – 276 с.
3. Карышев Н Земские ходатайства. 1865 – 1884./ Н. Карышев – М.: Изд. Книжного магазина А.А. Ланга, 1900 – 272 с.
4. Кн. Г.Е.Львов и Т.И.Полнер. Наше земство и 50 лет его работы./ Г.Е. Львов, Т.И. Полнер – М.: Задруга, 1914. – 60 с.
5. Мыш М.И. Положение о земских учреждениях со всеми относящимися к нему узаконениями./ М.И. Мыш – С-Пб.: Изд неофиц., 1894. – 711 с.
6. Отчёт Золотоношской Уездной Земской Управы, Золотоношскому Уездному Земскому Собранию XII очередного созыва, за 1885 год. – Полтава, 1886. – 240 с.

⁴ Окрім того, в хлібі з числа заготовленого для видачі позики по неврожаю 1891 р. – 17.950 крб.

⁵ Нікітін Федір Платонович – спадковий дворянин, статський радник, гласний Херсонських губернських зборів у 80-90-х роках.

7. Отчёт Константиноградской Уездной Земской Управы XX-му очередному Константиноградскому Уездному Земскому Собранию за 1883 год.
8. Русов А.А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии./ А.А. Русов. – К.: Кружок студентов Киевлян, 1914. – 119 с.
9. Скалон В.Ю. Народное продовольствие на юге России // Земский обзор. – 1885. – № 8–9. – С. 112.
10. Тихонов Т.И. Земство в России и на окраинах./ Т.И. Тихонов. – С-Пб.: Склад И.П.Перевозникова, 1907. – 150 с.
11. ЦДА України. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 421. – Арк. 7–8.

Обметко О.Н., канд. истор. наук, доцент, доцент кафедры политической истории, ГВУЗ «КНЭУ имени Вадима Гетмана»

Роль земств в решении вопросов социально-экономического подъёма украинских губерний в последней четверти XIX в. В статье рассматривается вопрос финансирования земств с учётом законодательной базы конца XIX в. Возможности земства, с учётом их недостаточного финансирования. Формирование органами местного самоуправления запасов продовольствия в отдельных губерниях Южной и Левобережной Украины. Очерчены границы деятельности земских учреждений и их сотрудничество с уже существующими местными органами власти. В работе анализируются положительные и отрицательные стороны деятельности органов местного самоуправления, их достижения и неудачи.

Ключевые слова: земство, налог, продовольствие, закон, торговля, средства, бюджет, доходы, расходы, кредитные учреждения, смета.

Obmetko O.M., Ph.D. in History, Associate Professor of Political History Chair of Kyiv National Economic University named after Vadim Hetman

The role of zemstvo (district councils) within social and economic prosperity of Ukrainian provinces in the last quarter of the nineteenth century. The article deals with the questions of zemstvo funding taking into account the lack of funding and the legislative base in the end of XIX c. The article considers the formation of food reserves by self-governing bodies in different provinces of the South and Left-banked Ukraine. The spheres of activity of district council institutions and their cooperation with existing local bodies of authority are revealed. Positive and negative aspects of local self-governing bodies, their achievements and failures are analyzed in the article.

Key words: zemstvo, tax, provision, law, trade, funds, budget, profit, expenses, credit institutions, estimate.

УДК 1-051Фемістій(37)"03":257.2](045)

Пуховець Д.С.,

канд. істор. наук, асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Дві промови Фемістія як історичне джерело

Стаття присвячена відомому оратору та філософу IV ст. Фемістію. Аналізуються дві його промови на предмет того, наскільки вони можуть бути корисними в якості історичного джерела. Третя промова представляє собою панегірик імператору Констанцію II. Це одне з небагатьох джерел, яке описує позитивно діяльність цього правителя. Автентичність дванадцятої промови викладає сумніви. Але якщо вона все-таки належить Фемістію, промова може допомогти нам зрозуміти світогляд тогочасного язичника.

Ключові слова: Фемістій, ораторське мистецтво, язичництво, Константинополь, Пізня Римська імперія.

Інколи від студентів-істориків доводиться чути скарги, що в давній історії вже все досліджено та знайти новизну в своїй науковій роботі дуже важко. Звичайно, це не так. Дуже багато тем та історичних постатей ще тільки чекають свого дослідника. Це стосується і історії Пізньої Римської імперії IV – V ст. Вражає та кількість авторів цього періоду, від яких переклади українською або російською мовами існують лише уривками, або не існують взагалі. Відповідно, і ґрунтовних наукових досліджень щодо них в вітчизняній традиції немає. Особливо не пощастило в цьому плані ораторам, чії промови збереглися. І це при

© Пуховець Д.С., 2014

тому, що ораторське мистецтво в IV – V ст. переживало період піднесення [див. 10, Р. 349.] і подарувало нам цілу плеяду промовців: Лібанія, Фемістія, Гімерія, імператора Юліана Відступника. Одному з найяскравіших представників цього жанру – Фемістію, і присвячена наша стаття. На прикладі двох промов – третьої та дванадцятої, ми дослідимо, наскільки його творчість може бути корисна в якості історичного джерела.

З фактів, наведених вище, зрозуміло, що у вітчизняній науці Фемістію приділена дуже незначна увага. Існують переклади лише декількох його промов [див. 3, 4] та незначна кількість статей, присвячених цьому діячу [наприклад, 2]. В світовій історіографії, зрозуміло, присвячених Фемістію праць більше. Класична робота по ньому належить французькому візантиністу Жильберу Даргону [6]. Історіографія питання також представлена, зокрема, декількома англійськими працями [див. 9, 12].

При цьому Фемістій (317 – бл. 390 рр.) заслуговує на пильну увагу та глибоке вивчення. Він був особисто знайомий та займав високі посади при дворі за п'ятьох імператорів: Констанція II, Юліана Відступника, Іовіана, Валента II та Феодосія I. Сам Фемістій був язичником, але знайшов підхід не тільки до такого ж язичника Юліана, а й до аріан Констанція II та Валента II, а також до прибічників Нікейського Символа Віри – Іовіана та Феодосія I. Характер відносин між Фемістієм та Юліаном демонструє лист правителя до філософа, який зберігся [1]. Точне датування листа не встановлено. На нашу думку, лист написано близько до 355 р., коли Юліан тільки був призначений Констанцієм II цезарем (таку думку поділяє і С. Бредбері у своїй статті [5, Р. 251.]). З тексту видно, що листування між двома діячами було постійним. Фемістій був наставником Юліана в філософії, правитель пише: «...Я приведу тобі слова з дивовижних Законів Платона. Ти знаєш цей твір та викладав його мені...» [Julianus. Epist. ad Themist., 258a.] З контексту листа зрозуміло, про що між діячами йшов діалог на той час. Юліан сам себе вражав філософом, був людиною, схильною до рефлексії та споглядання. Він не був впевнений, що управлінська діяльність – це для нього. Очевидно, в попередньому листі Фемістій переконував його від споглядання перейти до активного практичного життя. Юліан пише: «Я возвеличую колишній свій спосіб життя, проте я погоджуюся з тобою, коли ти кажеш, що я повинен не тільки змагатися з такими відомими людьми, як Солон, Лікурґ і Піттак, але й вийти з-під сїни філософії під відкрите небо» [Julianus. Epist. ad Themist., 263a.]. В іншому місці листа, звертаючись до Фемістія, Юліан пише: «Ти говориш, що Бог схильний до мене так само, як раніше до Геракла і Діоніса, які, будучи відразу філософами і царями, очистили всі моря і землі від зла, що застигло їх» [Julianus. Epist. ad Themist., 254a.]. Як ми знаємо з історії, аргументи Фемістія переконали Юліана – його політична кар'єра була блискучою, хоча і не тривалою.

Кар'єра самого Фемістія, як для філософа та оратора, була не менш блискучою. Народився він в Пафлагонії, але більшу частину свого життя проживав в Константинополі. Його батько Євгеній також був відомим філософом. Юність Фемістій провів в Малій Азії та Сирії. Головним чином він вивчав Аристотеля, хоча також був знайомий з піфагореїзмом та платонізмом. У 347 р. філософ познайомився з імператором Констанцієм II, коли той відвідував місто Анкіру [12, Р. 73.]. Після цього Фемістій переїхав до Константинополя, де довгі роки викладав філософію. Вони були з імператором однолітками та приятелями. Правитель часто запрошував філософа за свій обідній стіл, де з готовністю вислуховував поради від нього, як про це пізніше згадував сам Фемістій [див. 9, Р. 3.]. В 355 р. він був включений Констанцієм до складу сенаторів Константинополя. В 358 р. Фемістій зайняв посаду проконсула Константинополя (він став останнім проконсулом в історії міста, надалі ця посада називалася «префект міста»). Наступний імператор Юліан, зрозуміло, також виявляв прихильність до свого вчителя. В 363 р. Фемістій виступив з похвальною промовою на честь імператора. Її текст не зберігся, але про неї є згадки у іншого ритора того часу Лібанія. В 364 р. герой нашої статті був в числі сенаторського посольства, яке вітало нового імператора Іовіана. Зберіг Фемістій свій вплив і за Валента II. Під час війни з готами 367-369 рр. філософ разом з імператором відвідав Фракію та прикордонні райони Дунаю і описав тамтешнє становище [2, С. 289.]. Збереглися також вітальні промови до цього імператора з нагоди перемоги над готами 370 р. та на честь 10-річчя правління. Написав

вітальну промову Фемістій і до Феодосія I з нагоди його вступу на імператорський престол. В 384 р. філософ був призначений префектом Константинополя [9, Р. 2.]. В 387-388 рр. Фемістій навчав філософії сина імператора – Аркадія. Це при тому, що філософ продовжував бути язичником, а Феодосій відомий як заповзятий борець з язичництвом. Після цього відомості про філософа відсутні, очевидно, він помер біля 390 р.

Інформація про твори Фемістія міститься в «Бібліотеці» Фотія. На час її написання (IX ст.) існувало 36 промов. На сьогодні збереглося 34 промови (деякі з них – уривками). Практично всі промови написані давньогрецькою мовою. Виключення становить лише одна промова, знайдена тільки в латинському перекладі. Вона включена до списку промов під номером 12 і буде детально проаналізована в цій статті. Базове видання оригінального тексту здійснене у 1832 р. Вільгельмом Діндорфом [11; про це див. 7, Р. 259.]. Промови пронумеровані за послідовністю у виданні, яке не завжди відповідає хронології. Наприклад, хронологічно першою є 24-та промова. А четверта промова проголошена раніше за третю (хоча обидві вони проголошені у 357 р.) [докладніше див. 12, Р. 250.].

Третя промова Фемістія називається «Посланицьке слово про Константинополь, проголошене в Римі». Фактично вона представляє собою панегірик, виголошений Фемістієм на честь 20-річчя правління Констанція II. Цю подію імператор святкував в 357 р. в Римі, і константинопольський сенат відправив туди філософа для того, щоб проголосити урочисту промову та передати святковий вінок. Сам вибір оратора багато про що говорить. Вже близько 45 років держава сприяла поширенню християнства, розвивало його як державну релігію. Але представляти Константинополь відряджають язичника. В самій промові відсутні згадки про християнського Бога та взагалі будь-які християнські мотиви. Натомість алузії на язичницьку традицію є постійними – в промові згадуються Зевс, Геліос, Афродіта. Авторитетами в осмисленні світу для оратора явно виступають Аристотель та Платон. Промова написана абсолютно в традиціях римських язичницьких панегіриків, зразком для яких було похвальне слово Траяну Плінія Молодшого. Отже, язичники при дворі Констанція II відчували себе вільно, їм не потрібно було ховати свої погляди чи підлаштовуватися під християнське світосприйняття.

Промова цікава тим, що вона є одним з небагатьох джерел, яке позитивно описує політику Констанція II. Сам імператор правив доволі тривалий період 337 – 361 рр. Йому вдалося об'єднати імперію після громадянської війни, розпочатої його братами Константином II та Константом у 340 р. Він активно опікувався розвитком культури. За свідченням четвертої промови Фемістія, Констанцій II заснував в Константинополі бібліотеку, куди наказав привести найвідоміші грецькі та латинські твори. Тим самим імператор зробив значний внесок в майбутню візантійську освіченість, яка вплинула на європейське Відродження. Отже, правитель був не таким вже і поганим. Але йому не пощастило з історичною традицією. Він був аріанином. Імператори після нього повернулися до сповідання Нікейського Символу Віри. А за рішенням Другого Вселенського Собору 381 р. аріанство було остаточно заборонене. Тож для пізніших християнських письменників Констанцій II був еретиком. Для язичницьких письменників правитель був чужинцем-християнином, крім того людиною, яка певний час знаходилась в конфронтації з їхнім кумиром – Юліаном Відступником. Таким чином, на сторінках історичних творів Констанція II не було кому захищати.

Звичайно, жанр панегірика не є найбільш об'єктивним у світі. Такі промови завжди містять у собі лестощі. Але це не означає, що ніякої корисної інформації з них взяти не можна. Автори панегіриків завжди намагаються знайти в адресата промови якісь позитивні риси та звеличити їх. Полководця хвалять за вдалі походи, реформатора за зважену внутрішню політику. Ніхто не буде хвалити боягуза за військові доблесті, адже це могло б бути сприйнято як сарказм та відверте глузування. Тож, з промови Фемістія ми можемо побачити, які риси характеру та події життя Констанція II були варті звеличення.

Особливо підкреслює Фемістій інтелектуальність імператора та його схильність до філософії. Оратор хвалить правителя за його «ревні заняття філософією, котра вже майже залишила людей (як це говорять поети про справедливість) і котру ти [Констанцій II – прим.

Д.П.] відродив, повернув людям, зробив і привабливою і шанованою...» [Themist. Orat. III, 46c.]. Фемістій говорить, що він як філософ проголошує промову, щоб «належним чином вшанувати достойного правителя-філософа» [Themist. Orat. III, 44d.]. Підкреслюються молодість правителя (на момент 20-річчя правління йому було всього 40 років), його скромність, вдумливість та обдарованість. Підкреслюються і військові звитяги Констанція II, особливо в ході війни 350-351 рр. з узурпаторами Магненцієм та Ветраніоном. Магненцій описується як варвар, який «в п'яному безчинстві мучив народ, терзав раду старійшин [Римський сенат – прим. Д.П.], наповнив трупами та скверною чистою струєю Тибру» [Themist. Orat. III, 43c.]. Його, як відомо, Констанцій розбив в битві при Мурсі в 351 р. Іншою була ситуація з Ветраніоном. Коли в 350 р. здійснилися вбивство Константа та узурпація Магненція, відбулося проголошення імператором Ветраніона за сприяння Константиною – сестри Константа та Констанція II. Це було зроблено для того, щоб під вплив Магненція не перейшли іллірійські та балканські провінції. Спочатку Констанцій II визнав Ветраніона та навіть допомагав йому фінансово. Але пізніше Ветраніон почав торги з законним імператором та вступив в перемовини з Магненцієм. Вирішальна фаза переговорів відбулася 25 грудня 350 р. в Сердиці (суч. Софії). Там Констанцій II виступив перед Ветраніоном та його воїнами. Імператор переконав узурпатора та його військо, що лише він має законні права на престол. Ветраніон скинув з себе пурпурову мантию та повернувся під владу Констанція. Очевидно, до такої домовленості вони прийшли ще до виступу Констанція. Але обставлено все було дуже красиво. Фемістій згадує про ці події: «Бачив я, правителю, судилище, виступаючи на якому ти взяв в полон того, хто марив про царський пурпур. Бачив я власними очима твій трофей, отриманий не важкоозброєним воїном, не вершником і не стрільцем – воїни були лише очевидцями, але не соратниками у цій справі» [Themist. Orat. III, 45c.]. З цитати можна зробити висновок, що Фемістій був присутній на подіях у Сердиці.

Промова також містить важливу інформацію щодо співвідношення Риму та Константинополя на 357 р. Сама фабула виступу будується на постійному порівнянні старої та нової столиці. Константинополь на той час вже 27 років був столицею імперії. Тим не менш, Фемістій не вагаючись віддає пальму першості Риму: «Шана віддається тобі [Імператору – прим. Д.П.] на самому величному місці Всесвіту» [Themist. Orat. III, 41c.]. Константинополь устами його сенатора готовий відійти на другий план: «...Місто визнає, що йому ще не вистачає багато чого, тому не соромно йому вважатися і на майбутнє другим, а не першим...» [Themist. Orat. III, 42d.]. Фемістій підкреслює велику роль Констанція II у розбудові нової столиці. Ритор проводить красиву аналогію, називаючи місто та імператора дітьми Константина Великого: «Коли наше місто тільки народилося на світ, воно осиротіло та потребувало пелюшок, ти, як гарний старший брат, прийняв його як ніжну, маленьку сестричку, одразу став піклуватися про неї, одразу ж приніс молока та їжі; загалом виростив його красивим та великим...» [Themist. Orat. III, 47d.]. Можна зробити висновок, що на 357 р. Рим залишався головним містом імперії. Те, що Констанцій II святкував 20-річчя свого правління саме там, тільки підтверджує цю тезу.

Як вже зазначалося, дванадцята промова займає особливе місце в творчості Фемістія. Вона дійшла до нас в латинському перекладі. З дванадцятю промовою Фемістія пов'язана детективна історія. Вперше вона була видана у 1605 р. Георгом Ремом разом з шістьма іншими грекомовними промовамі оратора. За свідченнями видавця, латинський текст йому передав Андреас Дудіш (Дудіч) – угорський гуманіст хорватського походження. Дудіш стверджував, що він зробив переклад латиною з грецького оригіналу [8, Р. 1.]. Грекомовний оригінал ніколи не було знайдено, а сам текст аналогічний поглядам самого Дудіша. Той був протестантом, який завжди виступав за віротерпимість та релігійну свободу. Не дивно, що у 1900 р. дослідник Ричард Фостер прийшов до висновку, що дванадцята промова є піддробкою. Така точка зору стала поширеною в західній історіографії. Але вона не стала аксіомою. Так, в коментарях до російськомовного перекладу дванадцяті промови немає жодних зауважень щодо автентичності тексту [3, С. 689.]. Ми визнаємо, що походження цієї промови є суперечливим, але використовуючи «презумпцію невинуватості», все ж розглянемо її як історичне джерело.

Викликає суперечки і адресат промови. Традиційно вона називається «Валенту щодо віросповідань». Але в історіографії присутня думка, що адресатом промови був імператор Іовіан. Щодо адресату твору ми висловимо власні міркування. Імператор Іовіан (363-364 рр.) правив дуже короткий проміжок часу. Сам він був християнином, але проводив дуже обережну релігійну політику. Закони Юліана на користь язичництва були відмінені, але відношення до язичництва було толерантним. Язичницькі храми інколи руйнувалися, але це було ініціативою чиновників на місцях, а не повноцінною державною політикою. Так само імператор не зайняв яскраво вираженої позиції у боротьбі аріан та пронікейців. Але Нікейський Символ Віри Іовіан визнав. Релігійна політика Валента II (364-379 рр.) була більш виражена. За його правління тиск на язичників посилюється, вони починають боятися заборони нехристиянських культів.

Фемістій в промові описує релігійну політику адресата як толерантну: «...Ти наказав, щоб в релігійних питаннях кожен керувався власним вибором і щоб насиллям та погрозами нікого не змушували переходити в віросповідання, яке людина не схвалює» [Themist. Orat. XII, 155d.]. Але сама тональність промову дуже стурбована. Писати таку схвильовану промову до поміркованого Іовіана не було особливої необхідності. Більша потреба в захисті релігійної свободи повинна була виникнути за правління Валента. А слова про толерантність імператора могли бути спробою видати бажане за дійсне (спробою цілком допустимою, коли до заборони язичництва справа ще не дійшла). Тож, на нашу думку, адресатом промови є імператор Валент II.

Які ж аргументи використав Фемістій для обґрунтування необхідності релігійної свободи? Звичайно, це не була критика християнства. Таку критику християнський імператор навряд чи сприйняв би. Фемістій робить наголос на тому, що «не у владі державців примушувати підвладні народи до всього, що їм буде завгодно; є дещо таке, до чого людей не можна змусити жодним чином, якщо вони того не хочуть» [Themist. Orat. XII, 156a.]. Сюди відноситься, на думку оратора, і сфера релігії. Філософ перераховує відомі йому спроби заборонити якусь релігію і відмічає, що такі спроби завжди були марними: «Цього не вирвати з нетрів душі ані конфіскаціями майна, ані дикою, ані кілками, не знищити ані мечем, ані вогнем...» [Themist. Orat. XII, 157d.]. З промови видно, що Фемістій, будучи язичником, був при цьому монотеїстом. Для нього Бог єдиний для всіх людей на землі. І саме з волі Бога на землі існує так багато релігій. За думкою філософа, таким чином Він породжує релігійне заповзяття в людях: «Всі, хто змагаються в бігу, зі всіх сил намагаються добігти до Судді, щоб отримати від Нього винагороду; однак не всі притримуються одного і того ж шляху: той починає біг звідси, той – звідти» [Themist. Orat. XII, 158d.]. Відповідно, заборонивши якісь релігії, імператор ризикує знищити це заповзяття: «Якщо ти залишиш лише один шлях... ти загониш всіх до тісняви та зменшиш бажання змагатися в бігу» [Themist. Orat. XII, 159a.].

Фемістій проводить паралель між імператором з його військом (де є різні роди військ – преторіанці, легіонери, вершники, лучники) та Богом з людьми, де є представники різних релігій. Завершує свою промову філософ описом небезпек, до яких можуть привести репресії: «В минулому, як ти прекрасно знаєш, ми були для себе більшою загрозою, ніж будь-яка кіннота та піхота зовнішніх ворогів: доноси, за допомогою яких одне віросповідання нападало на інше, нанесли державі більше шкоди, ніж набіги всіх варварів на наші області» [Themist. Orat. XII, 161a.]. На основі промови ми можемо зробити висновок, ми язичники тих часів поділяли християнський монотеїзм. Вони не були налаштовані вороже до християнства, а виступали більшою мірою за толерантність та релігійну свободу.

З аналізу двох промов Фемістія видно, що його наративна спадщина має великий потенціал як історичне джерело. Цей філософ-оратор прожив дуже насичене життя, знаходився в постійному спілкуванні з найвизначнішими політичними діячами свого часу. Його промови здатні надати свідчення щодо постатей імператорів, суспільно-політичних подій того часу; вони можуть допомогти зрозуміти світогляд язичників IV ст. Отже, Фемістій чекає своїх дослідників.

Література:

1. Император Юлиан. Послание к Фемистию-философу / Император Юлиан; [Пер. и ред. Т. Сидаша] // Сочинения. – СПб.: Издательство С.-Петербург. Ун-та, 2007. – С. 362 – 376.

2. Сиротенко В.Т. Фемистий о положении на дунайской границе и о борьбе крестьян и рудокопов против готов / В.Т. Сиротенко // Античная древность и средние века. – Вып. 10, 1973. – С. 289 – 293.
3. Фемистий. Речи III, XII, XXX; [Пер. А. Егунова] / Фемистий // Поздняя греческая проза; [Сост. С. Поляковой]. – М.: ГИХЛ. 1961. С. 621–638.
4. Фемистий. Речи XXV и XXVII; [Пер. М.Е. Грабарь-Пассек.] / Фемистий // Памятники позднего античного ораторского и эпистолярного искусства; [Отв. ред. М.Е. Грабарь-Пассек]. – М.: Наука. 1964. С. 80–86.
5. Bradbury S. The Date of Julian's Letter to Themistius / S. Bradbury // Greek, Roman and Byzantine Studies. – Vol. 28, 1987. – P. 235 – 251.
6. Dagron G. L'empire romain d'Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'hellénisme: le témoignage de Thémistios / G. Dagron // Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation byzantines. – Tome III, 1968. – P. 1-242.
7. Downey G. Themistius and the Defense of Hellenism in the Fourth Century / G. Downey // The Harvard Theological Review. – Vol. 50, № 4, 1957. – P. 259-274.
8. Goulding R. Who wrote the Twelfth Oration of Themistius? / R. Goulding // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. – Vol. 63, 2000. – P. 1-23.
9. Penella R.J. The private orations of Themistius / R.J. Penella. – Los Angeles: University of California Press, 2000. – 264 p.
10. Stertz. S.A. Themistius: A Hellenic Philosopher-Statesman in the Christian Empire / S.A. Stertz // The Classical Journal. – Vol. 71, № 4, 1976. – P. 349-358.
11. Themistii Orationes ex codice mediolanensi / Themistius; [Ed. Guiliermo Dindorfio]. – Lipsiae: C. Knobloch, 1832. – 792 p.
12. Vanderspoel J. Themistius and the imperial court / J. Vanderspoel. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995. – 288 p.

Пуховец Д.С., канд. истор. наук, ассистент кафедры истории древнего мира и средних веков Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Две речи Фемистия как исторический источник. Статья посвящена известному оратору и философу IV в. Фемистию. В ней анализируются две его речи на предмет того, насколько они могут быть полезными в качестве исторического источника. Третья речь представляет собой панегирик императору Констанцию II. Это один из немногих источников, который описывает позитивно политику этого правителя. Аутентичность двенадцатой речи вызывает сомнения. Но если она все-таки принадлежит Фемистию, речь может помочь нам понять мировосприятие язычника того времени.

Ключевые слова: Фемистий, ораторское искусство, язычество, Константинополь, Поздняя Римская империя.

Pukhovets D.S., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Chair of Ancient History and Middle Ages, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Two speeches of Themistius as a historical source. The article is dedicated to the famous orator and philosopher of the 4th century - Themistius. The author analyses two of his speeches to understand the importance of them as historical sources. The Third speech is a panegyric to Emperor Constantius II. This is one of the few sources that describe the activities of this leader in a positive manner. The authenticity of the Twelfth speech is doubted. But if it belongs to Themistius, this speech can help us understand the pagan's world perception of that time.

Keywords: Themistius, oratory, paganism, Constantinople, the Late Roman Empire.

УДК 061.2:271.2](091)(045)

Сапелкіна З. П.,

канд. істор.наук, доцент, доцент кафедри соціології та суспільних дисциплін АПСВТ

Культуротворча діяльність Імператорського Православного Палестинського Товариства

У статті досліджені причини появи та подальшого функціонування спеціалізованих установ, що обумовили російську присутність у Святій Землі та на Близькому Сході в якості духовного, освітнього та культурного провідника для православного населення. Особлива увага приділена діяльності Імператорського Православного Палестинського Товариства, організації, яка не лише сприяла паломництву в Святу Землю, а займалася науковим палестинознавством, просвітницькою роботою та гуманітарною співпрацею з країнами біблейського регіону.

Ключові слова: Духовна місія, Імператорське Православне Палестинське Товариство, паломництво, Свята Земля.

Сьогодні, мабуть, як ніколи, перед усіма соціальними інституціями (державою, церквою, сім'єю) постає завдання задати суспільно бажаний напрям розвитку людського буття. Особлива роль у реалізації цієї мети належить релігії, духовний зміст якої визначається не лише вірою, а й конкретними справами.

Серед багатьох громадських організацій в сучасній Росії є одна, що вирізняється характером діяльності, складом, і, головне, своєю історією. Це Імператорське Православне Палестинське Товариство (ІПТТ), створене ще у 1882 році. Не дивлячись на назву, це – світська, а не церковна організація, хоча члени Російської Православної Церкви (як клір, так і світські особи) також брали і беруть участь у його роботі.

Згідно Статуту, на дане Товариство покладалися такі основні функції, як організація цивілізованого паломництва у Святу Землю; допомога і підтримка православ'ю на Близькому Сході, видавнича діяльність як засіб пропагування знань про святі місця християнства, та науково-дослідна з вивчення історії Палестини та біблійної археології.

Увага до діяльності Товариства була прикута фактично з часу його започаткування, тому одразу почали з'являтися публікації, присвячені різним аспектам його роботи. Одним із перших науковців, що став всебічно їх висвітлювати, став Олексій Опанасович Дмитрієвський, видатний російський літургіст, візантіст, церковно-політичний діяч, член-кореспондент Імператорської Академії наук. Зважаючи на те, що у 1907–1918 рр. він обіймав посаду Вченого секретаря ІПТТ, то займаючись розбором і дослідженням архівів Російської Духовної місії та Імператорського Православного Палестинського Товариства, мав змогу публікувати звіти, літописи, некрологи та нариси про діяльність представників Росії на Сході, при чому деякі його дослідження виконані з такою ретельністю, що до цих пір не мають собі рівних. Відтак саме ці матеріали є цінним джерелом для вивчення російської присутності в Палестині. На особливу увагу заслуговує фундаментальна праця з історії Товариства, заснована на архівних даних «Імператорське Православне Палестинське Товариство і його діяльність за минулу чверть століття (1882–1907)», опублікована за участю Дмитрієвського у Санкт-Петербурзі 1907 року. До 25-ліття Імператорського Православного Палестинського Товариства вчений опублікував в збірці праць Київської духовної академії статтю «Російські навчально-виховні, благодійні і гостьові установи в Палестині та Сирії». А у 1918 р. він завершує «Нарис життя і діяльності архімандрита Леоніда Кавеліна, третього начальника Російської Духовної місії в Єрусалимі, і його наукові праці по вивченню православного Сходу» [7].

Серйозну наукову роботу з розвідок діяльності Товариства провадять і сучасні російські дослідники (К. Юзбашян, М. Лісовий та ін.), в ряді праць яких розкриваються аспекти діяльності Товариства на різних етапах його розвитку, в тому числі сучасному [2, 3, 8].

Мета даної статті на прикладі діяльності конкретної громадської організації показати можливості співпраці держави і церкви задля духовного збагачення суспільства.

Включно до середини XIX століття подорожі на Схід для паломників Російської імперії були складними, адже Палестина належала тоді Оттоманській Порті. В цей час російських паломників в Святій Землі налічувалося не більше 400 осіб на рік. Католицька ж церква вела активну місіонерську діяльність в Близькосхідному регіоні, облаштовуючи храми та монастирі. Відтак справою честі для російського уряду стало питання зі спрощення перешкод для здійснення паломництва своїх підданих та з надання посильної допомоги місцевому православному населенню. І першим реальним кроком на цьому шляху став 1847 рік, коли Святіший Синод Російської Церкви послав у Святу Землю Духовну місію, завдання якої полягало в представництві Російської Православної Церкви при Святіших Східних Патріархіях у справі сприяння активізації православ'я та в наданні допомоги паломникам. Начальником Місії був призначений архімандрит Порфирій Успенський.

Другим кроком для спрощення подорожей богомольців стало створення у 1856 р. Російського Товариства Пароплавства і Торгівлі з керівництвом у Петербурзі та головною портовою базою в Одесі.

Наступні кроки здійснювалися з метою централізації управління будівництвом і експлуатацією паломницьких дворів Палестини (так званих подвір'їв). Для цього 23 березня 1859 р. в Санкт-Петербурзі був створений Палестинський комітет, очолюваний братом імператора — Великим князем Костянтином Миколайовичем. Олександр II наказав відпустити на потреби Комітету 500 тис. крб. з Державного казначейства, з боку ж Церкви був запроваджений щорічний «вербний», або «палестинський» збір. За 5 років існування Палестинського комітету в його касу надійшло 295.550 крб. 69 коп., що в середньому становило 59 тис. крб. на рік. Використовувалися і інші види добровільних пожертв, на які будувалися для паломників приміщення, що почали функціонувати в Палестині з 1864 р. [1].

Після 6 років існування Палестинський комітет був скасований, а на зміну була створена нова структура — Палестинська комісія, що перебувала безпосередньо при Міністерстві закордонних справ, однак остання слабо справлялася з покладеними на неї завданнями. Значно більших успіхів досягла Духовна місія, що при своїх скромних коштах надавала підтримку місцевому православному населенню і паломникам, всіяко сприяючи відкриттю дитячих шкіл та будівництву лікарень.

Керівник Російської Духовної місії в Єрусалимі архімандрит Антонін Капустін зміцнив становище Місії в Палестині та зміг створити нормальні умови для перебування російських прочан у Святій Землі. Для цього він почав скуповувати земельні ділянки, не дивлячись на те, що придбання земель в Палестині було пов'язане з неабиякими труднощами: в імперії Османа не визнавалися юридичні особи і купити землю можна було лише на ім'я фізичних, за виключенням іноземців. Неоціниму допомогу отцеві Антоніну в придбанні земель надав православний місцевий житель Яків Халебі. Таким чином, поступово стараннями архімандрита Антоніна зводяться монастирі, храми та притулки для паломників.

Духовна місія активно підтримувала і археологічні дослідження: у 1883 році росіянами були проведені розкопки біля храму Гробу Господня, внаслідок чого був відкритий залишок стіни древнього Єрусалиму з порогом Судних брам, через які вели на страту Спасителя [1].

Врешті спадкоємцем Духовної місії, Палестинського комітету і Палестинської комісії стає Палестинське Православне Товариство, яке повністю узяло на себе організацію паломницьких подорожей та турботу про прочан з різних губерній Російської імперії. Ініціатором створення Товариства виступив відомий російський палестинознавець, чиновник міністерства фінансів В. Н. Хітрово. Оскільки для Хітрово питання присутності на Близькому Сході було ключовим для російської зовнішньої політики, то поступово причіниками В.Н. Хітрово ставали люди, приближені до царської родини: колишній викладач Закону Божого Великого князя Сергія протоіерей Іоан Різдвяний, вихователь Великих князів — генерал-

ад'ютант Дмитро Арсен'єв, граф Е.В. Путятін та ін., які і запропонували князю Сергію очолити Палестинське Товариство. Проте останній довго вагався і погодився на пропозицію тільки після особистої поїздки у Святу Землю. Тісний контакт з очільником Російської Духовної місії в Єрусалимі архімандритом Антоніном сприяв особистому зацікавленню Сергія Олександровича до проблем «російської Палестини». По приїзду на батьківщину князь очолює Православне Палестинське Товариство, головою якого пробує 23 роки, до кінця свого життя.

Статутні завдання Товариства (сприяння паломництву в Святу Землю, наукове палестинознавство і гуманітарна співпраця з країнами біблійського регіону) потребували коштів. Одним з головних джерел фінансування Палестинського Товариства залишався «вербний» збір. Окрім цього матеріальну підтримку Товариству надавала царська сім'я, не випадково воно отримало почесне найменування Імператорське. На початку ХХ століття Імператорське Палестинське Православне Товариство нараховувало близько 5 тисяч членів, а допомогою Товариства в Палестині щорік користувалися до 10 тисяч осіб. Завдяки його активності і зусиллям російських дипломатичних кіл в Палестині, вдалося придбати декілька десятків земельних ділянок, будівель, заснувати монастирі, які служили цілям Товариства, хоча як і раніше Палестинське Товариство не могло здійснювати купівлю офіційним шляхом, тому купчі оформлялися на підставних осіб.

На російські гроші будувалися лікарні, відкривалися школи для православних арабів, де серед інших дисциплін викладалася і російська мова. Кількість шкіл постійно зростала: у 1900-му році їх налічувалося 70; у 1904-му році — 87 з 10.000 учнями; у 1907-му році — 101 з 10.594 учнями, серед яких були хлопчики і дівчатка. Для обслуговування шкіл Палестинське Товариство мало в своєму розпорядженні чоловічий інтернат в Назареті, заснований в 1886-му році за зразком російських вчительських семінарій, і жіночу семінарію в Беш-Джилі, засновану в 1890-му році. Окрім учителів арабів, частиною викладацького персоналу були росіяни. Спочатку школи відкривалися лише в Палестині, в межах юрисдикції Єрусалимського Патріарха, але згодом ієрархія Антіохійського Патріархату звернулася до Палестинського Товариства з проханням узяти під свою опіку і школи в Сирії та в Лівані.

У 1913 році через російську лікарню і 6 амбулаторій в Палестині пройшли 115.093 потребуючих медичної допомоги: паломників та місцевих арабських жителів [5].

Імператорське Палестинське Православне Товариство увійшло до угоди із залізничними товариствами та з Російським Товариством Пароплавства і Торгівлі про зниження плати за проїзні квитки для тих, хто мав намір відвідати Святу Землю. Були запроваджені особливі паломницькі книжки, які давали право на проїзд туди і в зворотному напрямі за пільговим тарифом. От як згадує своє паломництво в Святу Землю протоієрей Фоменко: «Товариство значно здешевило витрати для подорожі до святих місць Сходу, випустивши за зменшеними цінами «паломницькі книжки» для мандрівників I, II і III класів. Книжки ці видаються терміном на рік. Ціна з Києва, наприклад, у 3-му класі всього 38 крб. 50 коп. туди і назад. Сідаючи на пароплав в Одесі або Севастополі, наш паломник тепер має змогу дешево добратися до самої Яффи. На пароплаві він почуватися як вдома, оскільки капітанам дана інструкція не утискати паломників у відправленні богослужінь. Тепер на російському судні протягом дня чути або читання акафістів, або спів священних пісень. Це християнська заслуга Палестинського Товариства, що влаштувало також великі будинки для паломників у Святому Граді. Це так звані «палестинські споруди», при яких є чайні, їдальні, читальні і навіть російські лазні. Вже біля берега Яффи нашого недосвідченого паломника чекають каваси Палестинського Товариства, це переважно чорногорці, що знають і турецьку, і російську мови. Вони вірець послужливості, порядності і уважності» [4].

В кінці ХІХ ст. російське подвір'я в Єрусалимі могло дати притулок 2 000 паломникам, воно мало багато служб — пральню, комору для речей, цистерни дощової води для пиття. У подальшому подвір'я було розширено, з'явилася хлібопекарня, водопідігрів, їдальня і лазня. Послуги мешканцям подвір'їв диференціювалися за трьома розрядами. Нижчий призначався для людей малозабезпечених, відтак плата була символічна. Повне утримання коштувало лише 13 копійок на день, сюди входила оплата помешкання, обід з двох блюд і гаряча

вода для чаю. Послуги I і II розрядів коштували відповідно 4 і 2 карбованці, тому ними користалася більш заможна публіка.

Згодом подібні подвір'я з'явилися у Назареті і Хайфі. При подвір'ях були провідники, які супроводжували, а в разі необхідності і охороняли паломників. Тут щодня влаштовувалися релігійно-етичні читання, організовувався продаж ікон і недорогих книжок (винятково релігійного змісту), при чому видання цього роду літератури також здійснювало ІППТ.

Богомольці Російської імперії разом з місцевими жителями широко користувалися лікувальними закладами Товариства. У Єрусалимі, Назареті, Віфлеємі, Бейт-Джалі з'явилися амбулаторії з безкоштовною видачею ліків. Число тих, хто пройшли тут амбулаторне лікування доходило до 60 000 осіб за рік. У Єрусалимі функціонував російський госпіталь (заснований в 1862-1863 рр.) на 40 ліжок з безкоштовним лікуванням і утриманням [8].

Наукова спадщина Палестинського Товариства представлена у 63 випусках «Православної Палестинської збірки», що виходила у 1881-1917 рр. Основний зміст цієї бібліотеки складала матеріали, в яких описані близькосхідні християнські святині грецькою, слов'янською, грузинською та латинською мовами. У виданнях брали участь найбільші вчені і спеціалісти того часу.

Навіть після вбивства Великого князя Сергія у 1905 році діяльність Товариства не перервалася, вона продовжувалася під патронатом його дружини Великої княгині Єлизавети Федорівни. Про розвиток паломництва засвідчує той факт, що в 1914 році тільки на Паску до Палестини прибуло шість тисяч паломників, а в рік приходило по десять тисяч осіб [7].

Перша світова війна перервала на злеті російський гуманітарний прорив на Близький Схід. 28 вересня 1914 р. російські школи в Сирії і Лівані були закриті турецькою владою, а педагогічний персонал розпущений та висланий з країни.

Після революції 1917 року завдяки авторитету членів Товариства – відомих в Росії учених – вдалося зберегти його існування, але лише в одному виді діяльності – науковому. Товариство стало іменуватися «Російським Палестинським Товариством», його періодичне видання «Православна Палестинська збірка» стала називатися просто «Палестинською збіркою». У ній публікувалися статті по історії Близького Сходу, Середземномор'я, арабського світу. При Хрущові російська власність на Близькому Сході була продана державі Ізраїль.

Лише у 1992 році Президія Верховної Ради Російської Федерації повернула Товариству його історичну назву, а Уряду було доручено прийняти заходи по відновленню його традиційної діяльності, поверненню прав і майна.

В Єрусалимі залишилось багато будівель, що належали Товариству, які виділяються навіть зовнішнім виглядом, на їх фасадах розміщена емблема Імператорського Православного Палестинського Товариства – монограма імені Христа – хризма, і слова пророка Ісайї: «Не умолкну ради Сиона, и ради Иерусалима не успокоюсь» (Ис.62:1), що являються девізом Товариства.

У 2008 році Сергієве подвір'я в Єрусалимі було повернуте Росії, але на сьогодні проблема повернення власності ще залишається актуальною.

Окрім традиційної діяльності з організації паломництва, Товариство не залишається осторонь добродійної, скажімо, за ініціативою ІППТ в квітні 2013 року в Москві було організовано збір гуманітарної допомоги для сирійського народу.

Товариство продовжує жити повнокровним науковим життям, об'єднуючи вчених, що займаються історією релігії і культури Палестини та народів Близького Сходу. Щорік за сприяння Товариства проходять наукові конгреси, зокрема відбулися конференції, присвячені 200-річчю з дня народження Великої княгині Єлизавети Федорівни, 100-річчю з дня загибелі Великого князя Сергія Олександровича, великомученикові і цілителеві Пантелеймону, дуже цікавими виявилися матеріали конференції «Паломництво в історії Росії». За допомогою Російської Духовної місії і Російського посольства в ізраїльському університеті Скопус вдалося організувати конференцію про роль Єрусалиму в російській культурі, в якій брали участь фахівці з Росії, Ізраїлю та Палестини.

Значущим етапом в розвитку Товариства стала його реєстрація в Міжнародному комітеті при ООН як неурядової організації з соціально-економічних питань.

Таким чином, з середини XIX ст. до Першої світової війни відбувався активний розвиток паломництва в Російській імперії, що підтримувався на державному рівні. Масові подорожі богомольців стали можливими завдяки великому значенню православ'я як ідеології в Російській імперії та геополітичним інтересам російської верхівки. Проте, створене в той час Імператорське Православне Палестинське Товариство задовольняло, в першу чергу, духовні потреби віруючих. Сьогодні, як і колись, Імператорське Православне Палестинське Товариство відродило традиційну діяльність і продовжує виконувати велику суспільну місію по пропагуванню і поширенню загально християнських цінностей.

Література:

1. Императорское Православное Палестинское Общество: традиции и современность: Интервью с Ярославом Николаевичем Щаповым, председателем Императорского Православного Палестинского Общества. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russk.ru/st.php?idar=16080>
2. Лисовой Н.Н. Императорское Православное Палестинское Общество: XIX – XX – XXI вв. / Н.Н. Лисовой // Отечественная история. – 2007. – №1. – С. 3-22.
3. Лисовой Н.Н. Императорское Православное Палестинское Общество: русский след на Святой Земле / Н.Н. Лисовой // Церковь и время. – 2004. – № 2. – С. 147-177.
4. Мельник В. И. Князь-мученик Сергей Александрович / В.И. Мельник. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://palomnic.org/sz_sr/personalii/kn_serg/4/
5. Протоиерей Александр Трубников. Ближний Восток — колыбель Православия. Православная Русь на Ближнем Востоке / Протоиерей Александр Трубников // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://palomnic.org/ippo/h/3/>
6. Россия в Святой Земле: Документы и материалы / Сост., предисл. Н.Н.Лисовой. — Т. 1. — М.: Международные отношения, 2000. — 744 с.
7. Русское духовное и политическое присутствие в Святой Земле и на Ближнем Востоке в XIX — начале XX вв. — М.: Индрик, 2006. — 510 с.
8. Юзбашян К.Н. Палестинское общество. Страницы истории / К.Н. Юзбашян // Исторический вестник. — 2000. — №6 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.dereh.com/rci/russia/russia_29_1.html

Сапелкина З.П., канд. истор. наук, доцент кафедры социологии и общественных дисциплин АТСОТ
Культуротворческая деятельность Императорского Православного Палестинского Общества. В статье исследованы причины появления и последующего функционирования специализированных учреждений, которые обусловили русское присутствие в Святой Земле и на Ближнем Востоке в качестве духовного, образовательного и культурного проводника для православного населения. Особенное внимание уделено деятельности Императорского Православного Палестинского Общества, организации, которая не только содействовала паломничеству в Святую Землю, но и занималась научным палестиноведением, просветительской работой и гуманитарным сотрудничеством со странами библейского региона.

Ключевые слова: Духовная миссия, Императорское Православное Палестинское Общество, паломничество, Святая Земля.

Sapielkina Z.P., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Chair of Sociology and Social Science Disciplines of Academy of Labour, Social Relations and Tourism

Culture-activities of the Imperial Orthodox Palestinian Society. The article examines the origin and development of specialized institutions that caused the Russian presence in the Holy Land and the Middle East as a spiritual, educational and cultural guarantor for the Orthodox population. The special attention is paid to the activity of Imperial Orthodox Palestinian Society as an organization, which didn't only assist the pilgrimage into the Holy Land but also studied Palestina society and had, educational and humanitarian cooperation with the countries of biblical region.

Key words: Spiritual Mission, Imperial Orthodox Palestinian Society, Pilgrimage, Holy Land.

УДК 94-051 Драгоманов:323.172|(477)(045)

Третьякова А.С.,

аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Федералізм як втілення національної автономії України

У статті Проаналізовано погляди М. П. Драгоманова щодо можливості оформлення національної автономії України в складі федеративної Російської держави. У статті акцентовано увагу на чітко сформульованій вченим концепції федералізму. Зокрема здійснено спробу проаналізувати основні засади драгоманівського федералізму та механізму побудови української автономії. Водночас в дослідженні справедливо відзначено, що М. П. Драгоманов передбачав й інший шлях будівництва української державності, але вважав його недоречним в тогочасних історичних умовах.

Ключові слова: М. П. Драгоманов, федералізм, автономія України, Російська імперія, самоврядування, громада, область.

За роки незалежності перед Україною постало чимало гострих соціально-політичних проблем. Вони стосуються як покращення територіально-адміністративного поділу держави, так і утвердження національної ідеї українства. Не менш важливим є питання зовнішньополітичного курсу який би враховував інтереси на заході, сході, півночі і півдні країни. На ниві цих питань працював і соціаліст та республіканець за переконанням – М. П. Драгоманов. Сьогодні звичайно відрізняється від того якою Україна була в другій половині XIX ст. Тепер вона має свою державність, але як і тоді, наш народ стоїть перед вибором, від якого залежить його подальша історична доля. Саме тому сьогодні постає необхідність дослідження поглядів М. П. Драгоманова на федералізм як втілення національної автономії України.

Об'єктом дослідження є суспільно-політична думка як в Україні так і в Європі в цілому у другій половині XIX ст.

Предметом дослідження є погляди М. П. Драгоманова на федералізм як втілення національної автономії України.

В різний час цієї проблематикою займалися В. Й. Борисенко [2,3,4], Н. Я. Горбач [5], О. Жарук [10], Л. Г. Іванова [11], А. М. Катренко, Ю. В. Беззуб [12], Б. А. Кистяковский [13], А. М. Круглашов [14], І. Лисяк-Рудницький [15], О. Ф. Скакун [16], П. М. Федченко [17]. Їх праці висвітлювали різні аспекти діяльності мислителя. Проте на сьогоднішній день проблема поглядів М. П. Драгоманова на федералізм як втілення національної автономії України залишається малодослідженою, а тому потребує детального вивчення.

15 вересня 1870 р. М. П. Драгоманова обрано штатним доцентом і відряджено від університету з науковою метою за кордон на два роки. З часом це відрядження було продовжено ще на рік. За час наукового відрядження для удосконалення знань зі світової історії вчений об'їздив головні центри Німеччини, Австрії, Італії, Чехії. Зиму 1870-1871 рр. М. П. Драгоманов провів у Берліні. Де слухав лекції професора Берлінського університету Теодора Моммзена (давня історія) та Йогана-Густава Дройзена (новітня історія). Надалі він через Саксонію виїхав до Праги, а звідти до Відня. Восени 1871 р. жив у Гейдельберзі. Зиму 1871-1872 і 1872-1873 рр. працював у Римі та Флоренції. Влітку 1872 вдруге відвідав Прагу і Відень. Того ж року два місяці мешкав у Цюриху [17, с. 56].

За час своєї поїздки він ще більше утверджується у думці, що не тільки часи античності та середньовіччя, але й нова історія Європи є підтвердженням принципової правильності такого бачення «закона історичного». Виходячи з цього, М. П. Драгоманов відзначає у листі до О. Русова: «...Італія як і провансальський рух у Франції, підходять під закон історичний, що

мною проглядається, а саме, що коли закінчується єдність, починається рух до федерації і в політиці і в словесності, через що збагачується і ціле» [14, с. 414]. Вже в цей час суспільно-політичний діяч почав розглядати історію Російської імперії з точки зору закономірностей еволюційного розвитку країн Європи. Вчений наголошував, що в Росії є всі необхідні умови для перебудови централістської імперської держави на федерацію народів.

Повернувшись до Києва у 1873 р. М. П. Драгоманов не міг надовго обмежитися виключно науковою діяльністю. Вчений мусив помалу втягнутися у публіцистичну працю та в гурткове життя київського інтелігентного кола. У 1875 р. перед ним відкрилося поле для публіцистичної діяльності і в Києві. Бо фактичне поряdkування редакцією місцевої газети «Киевский телеграф» перейшло до гуртка українців. У ньому М. П. Драгоманов був найвидатнішою літературною силою. У «Київському телеграфі» він умістив низку статей про українські, галицькі і слов'янські справи. М. П. Драгоманов розвивав у них свої федеративно-демократичні ідеї з приводу поточних політичних подій. Крім того, М. П. Драгоманов у «Вестнике Европы» надрукував гостро полемічну статтю «З приводу застільних промов», де висміяв графа Толстого та його київських лакуз, які з однаковою запопадливістю служили різним освітнім системам і в часи Пирогова, і в часи Толстого» [17, с. 58]. Звичайно ж, подібного ляпаса сиятельний граф не міг пробачити.

Тоді у вересні 1875 р. його було звільнено міністерством за 3-м пунктом, тобто як неблагонадійного в адміністративному порядку. М. П. Драгоманова чекало заслання. Він мусив негайно емігрувати.

Під час перебування в швейцарській еміграції у 1877 р. М. П. Драгоманову нарешті вдалося розпочати видання «Громади». Це було перше в історії української преси вільне безцензурне видання. Вже перший випуск «Громади» мав яскраво виражену політичну, антиурядову спрямованість. Саме тут М. П. Драгоманов остаточно сформулював ідею федералізму як справедливого соціального устрою українського народу. Вчений виділив два суспільно-політичні аспекти федералізму: громадський соціалізм (федерація вільних громад); федерація автономних земств і країв (головна умова політичних і соціально-економічних перетворень). [4, с. 557] Більш того, у 1884 р. у Женеві виходить друком конституцій проект для перебудови на засадах федералізму Російської імперії. Де М. П. Драгоманов давав чіткі рекомендації щодо принципів розподілу централізованої Росії на так звані федерації.

Федеративна структура у баченні М. П. Драгоманова передбачала існування окремих одиниць, з яких складалася б держава в цілому. Вчений чудово усвідомлював безглуздість сучасного йому адміністративного розподілу царської Росії на губернії. Адже губернії мали довільно проведені кордони. Така довільність, на думку М. П. Драгоманова вступала б в протиріччя з побудовою міцної системи самоврядування. Ще у 1882 р. у своїй праці «Историческая Польша и великорусская демократия» вчений говорить про це наступним чином: «История каждого народа обуславливается географией страны, каторую он занимает, или иначе почвой, на которой он живет. Счастливы те народы, которым довелось занять земли удобные и, так скажать, удобнопонятные, т.е., такие свойства и отношения которые легкопонимаемые даже тогда, когда народ еще находится на не высокой степени развития» [8, с. 14].

З іншого боку, він не наполягав на тому, щоб Російська імперія була розділена точно за етнічним принципом. Оскільки окремі «кантони» мали б вельми різні розміри [15, с. 205]. М. П. Драгоманов пропонував створити нову територіальну одиницю – область. При встановленні меж областей слід враховувати етнічні, економічні і географічні чинники. Крім того, довелось б створити кілька змішаних областей. Одну область могли б мати латиші і естонці, так само як і різні національні групи на Кавказі. Території більш численних народів, як росіяни й українці, треба було б поділити на кілька областей.

Для України М. П. Драгоманов пропонував три області: Київську (Правобережна Україна), Харківську (Лівобережна Україна), Одеську (Південна Україна, включаючи Бессарабію та Крим).. «Українська земля — там, де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру, котру здавна більше знають письменні люди з усіх наших україн.

Отже мужики ці живуть в тій межі, котру читач наш сам собі може навести на карті по тих місцях, що перелічимо далі. Хай почне він на заході сонця трошки на південь од

Білостока в Городненській губ. в Російській імперії і трошки на схід сонця од Седльця в Царстві Польським і веде межу через Красностав, Янів, Крешів в тому Царстві, а далі в Цісарщині через Ярослав на захід Дубенка, Сянока, а звідти трохи не під самий Старий Сандеч, а од того через гори Бескиди (Карпати) мало не до Пряшева (Eperies) в Угорщині, од нього до Ужгорода (Ungvar), Мукачева (Munkacz), Хуста (Huszt), Сегіта (Sziget) до Чорногори в тім кутку, де сходяться казенні межі Галицька й Буковинська до Угорської, а звідти до Кірлібаби, на межі Угорській, Буковинській і Седмигородській (Трансільванській).

Тут починається південна межа нашої України: йде вона од Кірлібаби на Чернівці (Czernowitz), столицю Буковини, й звідти не дат леко знов входить в Російську імперію, йдучи на південь од Хотина в Бессарабщині, далі через Сороки з добрим крюком під Більці в Бессарабщині ж, а потім понад Дністром, подавшись трохи на захід аж до Дністрового лиману й до моря, до Білгороду (Акерман), а звідти на захід понад морем аж до Дунайського гирла з довгою вузькою полоскою од Акерману в середину Бессарабщини, а на схід од Акерману морем до Перекопа, а потім по Арабатській косі під Феодосію та Керч, далі через пролив на Тамань, а звідти через Новоросійськ по південній межі землі козаків Війська Кубанського (чорноморці) і далі мало не до великого коліна на р. Кубані.

Східна межа нашої України піде, закручуючись, то на схід, то на захід повз Новочеркаськ в землі козаків донських, Слов'яносербськ в Катеринославщині, а далі на схід поза Богучари й Павловське в Воронежській губернії.

Північна межа нашої України йде поза Павловським, через Коротоаян в Курській губ. на середину між Старим Оскалом і Обоянню, а звідти під Корочу, навкруг Суджі, вище Новгород-Сіверського та Городні в Чернігівщині, до Лоева на Дніпрі в Могилевській губ., далі Дніпром до гирла Прип'ятського, а далі мало не скрізь р. Прип'яттю до Пінського в Мінській губернії, а там через Пружани в Гродн[енській] губ. під Білосток.

Всього буде в цій межі землі більше 13 500 кв. миль. А наших людей в ній налічують в Росії 14 239 129 та в Австрії — 3 032 000 (в Галичині — 2 312 000, в Буковині — 200 000, в Угорщині — 520 000), всього більше 17 000 000» («Передне слово» До «Громади» 1878 р.) [6, с. 276-277].

У змішаних областях національна рівність забезпечувалася б самоврядуванням громад і районів, а також дотриманням особистісних прав. «Самоуправління, — какъ основа для движенія къ соціальной справедливости» [7, с. 107].

Майбутню українську державність М. П. Драгоманов сприймав лише як автономію. Причому ця автономія мала бути багаторівневою і полінаціональною з ознаками культурно-національної. «Найвідповідніше буде, — писав вчений, — коли боротьбу ту (за національні права — Авт.), наприклад, ми українці, будемо вести на ґрунті не національному, а державно-адміністративному, тобто виставити на перший план потребу автономії місцевої і крайової, автономії громад, повітів, провінцій (губерній чи груп їх). В цій автономії будуть знаходити своє місце різні національності. А там вже яка громада впорядкує собі школи, з яким викладом національним, то це буде її діло» [10, с. 140]. Взірцем такої автономії М. П. Драгоманов вважав сучасну йому місцеву і повітову автономію в Англії після нових законів (local government). Він гадав, що «ті порядки англійські мусять стати на довгий час взірцем для всіх великих держав Європи, в тому числі для Росії» [10, с. 141].

Переваги федералізму М. П. Драгоманов оцінював у різних вимірах та аспектах. Він вважав, що федерація є закономірним етапом розвитку державної організації. Цей етап настає тоді, коли та чи інша держава досягла рівня централізації Який вже не відповідає потребам народного життя. Не враховує особливості соціально-економічного і культурного розвитку її територій. Особливо ж якщо ці країни мають населення, відмінне за своїм національним складом від «державної нації» [13, с. 415]. Тоді, на думку вченого, наступає цей новий етап у розвитку певного політичного суспільства. Період боротьби за децентралізацію. Період змагання принципів автономізму та централізму. «Чим більше держава стає вільним, а тому міцним союзом людей для досягнення розвитку духовного і матеріального, тим більше вона підходить до рівноправності мов і народностей, що в неї входять у суспільному житті» [15, с. 377].

З прикрістю суспільно-політичний діяч також, говорить про наступне, що колиб

українці вибилися з-під держав і створили свою, то тоді вони змогли б розмірковувати про те, як полегшити свою долю. Але повстання українців проти двох імперій – Російської та Австро-Угорської – річ не можлива [11, с. 47].

Виходячи з вищесказаного можемо сміливо констатувати, що М. П. Драгоманов не відстоював незалежність України, а виступав за її політичну автономію. Водночас, вчений не відкидав можливість здобуття Україною незалежності у майбутньому. Він розглядав такі зміни не реальними за сучасних йому історичних умов. Федералізм на думку М. П. Драгоманова мав стати першою сходинкою на шляху до впровадження українцями своїх національних прав.

Таким чином, М. П. Драгоманов відстоював територіально-політичну автономію України та інших країн. Така державна організація у поглядах вченого мала сприяти максимальному розширенню та вільному виявленню національних прав та свобод усіх народів Російської імперії, зокрема українського. В жодному разі не можливо не зазначити, що протягом всього шляху побудови та утвердження своєї концепції федералізму М. П. Драгоманов наголошував на альтернативному шляху побудови автономії України. Шлях повстання українського народу одразу проти двох правлячих могутніх на той час імперій. Але другий варіант вчений вважав міфічним та нездійсненим, принані у рамках ХІХ століття.

Відтак, не буде перебільшенням сказати, що концепція федералізму М. П. Драгоманова за основою своєї суті не має не часових, не просторових обмежень. Водночас, без сумніву не позбавлена недоліків.

Література:

1. Болотова Г. Драгоманов М. П. Документи і матеріали 1841 – 1994 / Болотова Г. – Львів: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. – 731 с.
2. Борисенко В. Й. Видатний мислитель і громадський діяч / Борисенко В. Й. // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах – К., 2011. – С. 113 – 118
3. Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття. / Борисенко В. Й. – К.: Либідь, 1998.- 616 с.
4. Борисенко В. Й. Михайло Драгоманов як історик / В. Й. Борисенко – 2003. – № 5 – 15 – 19 с.
5. Горбач Н. Я. Справжній Михайло Драгоманов / Горбач Н. Я – Львів. Каменярь, 2008. – 1067 с.
6. Драгоманов М. П. Вибране / Драгоманов М. П – К. Либідь, 1991. – 688 с.
7. Драгоманов М. П. Вольный союз — Вільна спілка. / Драгоманов М. П. // Опыт украинской политико-социальной программы. // Свод и объяснения. — Женева, 1884. — 109 с.
8. Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия. / Драгоманов М. П – Женева, 1882. – 535 с.
9. Драгоманов М. П. Политические сочинения. / Драгоманов М. П // Центры и окраины – Т. 1. – М., 1908. – 486 с.
10. Матеріали першої міжвузівської науково- практичної конференції студентів – аспірантів і молодих науковців 24 лютого. 2007р / Ред.: Потильчак, Сушко та інші – К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Ін-т історичної освіти, 2007 – С.138 –142
11. Іванова Л. Г. М. Драгоманов про національне питання / Іванова Л. Г // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах – К., 2011. – С. 94-112
12. Катренко А. М. Український національний рух ХІХ століття . / А. М. Катренко, Ю. В. Беззуб // По сторінкам праць Михайла Драгоманова – К: військовий гуманітарний. Ін-т, ун-т ім. Т. Шевченка, 1997. – 51 с.
13. Кистяковский Б. А. М. П. Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь. / Кистяковский Б. А. // Историчні есе. – М., 1908 – Т.1. – С. 299-347.
14. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / Круглашов А. М – Чернівці: Прут, 2000. – 487 с.
15. Лисяк-Рудницький І. Историчні есе: В 2-х т. / І Лисяк-Рудницький . – К.: Основи, 1994 – Т.1. – 554с.
16. Скакун О. Ф. М. П. Драгоманов як політичний мислитель. / Скакун О. Ф – Харків: Основа, 1993. – 138 с.
17. Федченко П. М. Михайло Драгоманов: Життя і творчість. / Федченко П. М. – К.: Дніпро, 1991. – 362 с.

Третякова А. С., аспірантка кафедри історії України Інститута історичного образотворення, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Федерализм как воплощение национальной автономии Украины. Проанализированы взгляды М. П. Драгоманова относительно возможности оформления национальной автономии Украины в составе федеративного Российского государства. В статье акцентировано внимание на четко сформулированной ученым концепции федерализма. В частности, предпринята попытка

проанализировать основные принципы драгомановского федерализма и механизма построения украинской автономии. В то же время в исследовании справедливо отмечено, что М. П. Драгоманов предусматривал и другой путь строительства украинской государственности, но считал его неуместным в тогдашних исторических условиях.

Ключевые слова: М. П. Драгоманов, федерализм, автономия Украины, Российская империя, самоуправление, община, область.

Tretyakova A. C., Post-graduate student, History of Ukraine Chair of the Institute of Historical Education, M. P. Drahomanov National Pedagogical University.

Federalism as the embodiment of the national autonomy of Ukraine. The article deals with M. P. Drahomanov's opinions concerning processing of national Ukraine's autonomy within a federated Russian state. The article focuses on clearly formulated concept of federalism which was made by the scientist. In particular, the attempt is made to analyse the basic principles of federalism proposed by M. P. Drahomanov as well as the mechanism of Ukrainian autonomy formation. At the same time, the study noted that M. P. Drahomanov predicted another way of Ukrainian statehood formation, but considered it inappropriate in historical conditions of that time.

Key words: M. P. Dragomanov, federalism, autonomy of Ukraine, Russian Empire, government, community, region.

УДК 94(477)"1921/1923"+"1932/1933"+"1946/1947"](045)

Щербатюк В.М.,

докт. істор.наук, доцент, професор кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

*До питання про причини Голодоморів в Україні
(на вшанування жертв Голодоморів
1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.)*

У статті розкриті політичні та економічні причини Голодоморів в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр., виявлені їх загальні і відмінні ознаки. Зокрема, йдеться про впровадження голоду як репресивного методу політики більшовиків щодо упокорення українських селян. Так, підкреслено, що вперше голодомор було застосовано в ході придушення збройного селянського повстанського руху на півдні України в 1921 – 1923 рр., що був спрямований проти утвердження в Україні радянської влади. Висвітлено, що оскільки селянство проявляло невдоволення політикою правлячої влади й на початку 1930-х років, то голод повторно став дієвим методом боротьби проти селянства в ході впровадження колективізації. Водночас показано, що 1932 – 1933 рр. кошти з продажу вилученого в українських селян хліба використовувались для форсованого розвитку промисловості, а, експортуючи в 1946 – 1947 рр. український хліб до Центральної та Східної Європи, керівники СРСР у такий спосіб намагалися утримати високий у повоєнний час престиж держави та підтримати країни, у яких була щойно встановлена радянська модель соціалізму.

Ключові слова: Голодомор, селянство, боротьба, селянський повстанський рух, колективізація, хлібозаготівлі

Давайте вдумаємось: лише протягом двадцяти п'яти років, тобто чверті століття в Україні виникло три Голодомори – 1921 – 1923 рр., 1932 – 1933 рр., 1946 – 1947 рр.! Україна, яка до більшовицького перевороту жовтня 1917 р., постачала хліб всій Російській імперії та ще й вивозила за кордон, потрапила в лещата голодної смерті. Чому?

Незважаючи на те, що нині в українській історіографії кількість публікацій, які стосуються питань Голодоморів обчислюються тисячами, відповідь на це питання все ж дають архівні документи і свідчення очевидців та ті дослідження, що на них ґрунтуються.

Мета публікації полягає у висвітленні причин Голодоморів як результату більшовицької антиселянської політики та ставлення більшовицької держави до селянства як до

класу, ворожого комуністичній доктрині, системі і державі. Досягненню цієї мети сприяє виконання наступних завдань: показати мотиви застосування голоду як репресивного методу проти українських селян; висвітлення впливу голоду на протестну активність селянства; виявлення загальних та відмінних ознак у причинах Голодоморів; розкрити взаємозв'язок політики більшовиків щодо українського селянства та впровадження Голодоморів.

На нашу думку першопричини більшовицьких людоморів та їх апробації варто шукати у бажанні влади придушити збройний селянський повстанський рух півдня України в 1921 – 1923 рр., спрямований проти утвердження в Україні радянської влади, а згодом не лише в упокоренні українських селян, а й у випробуваному способі відбору у них хліба в 1932 – 1933 та 1946 – 1947 рр. Незважаючи на те, що цим питанням приділяли увагу сучасні вітчизняні дослідники Д. Архирейський, В. Ченцов [1], С. Білокінь [2], О. Веселова, В. Марочко В., О. Мовчан [3], В. Даниленко [4], Г. Капустян [5], Ю. Котляр [6], С. Кульчицький [7; 8], В. Мазур [9], В. Марочко [10], Ю. Мицик [11], М. Мухина [12], Р. Пиріг [13; 14], Р. Сербин [15], В. Сергійчук [16; 17], В. Щербатюк [18–20], В. Улянич [21] та інші, тема Голодоморів в Україні залишається й надалі актуальною, адже вона є невичерпною науковою проблемою та морально неосяжною в її трагічному вимірі.

То ж з поразкою 1921 р. Української революції був придушений і селянський повстанський рух. Однак український селянин не був упокорений, він причаївся, приховавши до кращих часів зброю, інколи застосовуючи її – аж до середини 1920-х років у ході локальних антирадянських виступів [22, арк. 146; 23, арк. 67; 24]. Акти селянської непокорності були присутні й на початку 1930-х років, в ході яких, зокрема на Правобережжі, селяни висунули гасла самостійності України [25, 92, 214]. Тому ще в 1921 – 1923 рр. у ході військового протистояння із селянами-повстанцями Півдня України більшовики виробили ефективний засіб боротьби – застосування голоду. Голод справив величезний деморалізуючий вплив на південноукраїнське селянство. Вдало, на наш погляд, охарактеризував вплив голоду на здатність до опору американський історик Ричард Пайпс у книзі «The Russian Revolution» [26] (Російська революція). Автор зазначив, що на людину голод справляє величезний деморалізуючий вплив: опухла від голоду людина вже не здатна до опору, вона концентрується на самозбереженні, надламується її дух. Одним із перших висловився про голод як засіб боротьби проти селянського повстанського руху та українського селянства в цілому історик Д. Соловей на сторінках видання Інституту для вивчення історії та культури СРСР (Мюнхен) «Український збірник» [27, 11]. З цим погоджуються й сучасні вітчизняні дослідники. Зокрема, С. Кульчицький у книзі «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928)» [7] переконує, що в умовах голоду політична активність селянства зменшилася практично до нуля. В сучасній історіографії панує думка, що збройна боротьба, терор, політичні та соціально-економічні заходи в комплексі дали бажаний для більшовиків результат [28, 281]. Однак голод виявився тим фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції утихомирив повстанців. Упокорення селян стало політичною причиною застосування голодомору.

Підкоривши до деякої міри селян, пануюча влада все ж не відчувала своєї впевненості в Україні і тому йшла на поступки, які згодом вочевидь виявилися брехливою і підступною тактикою: оголосила амністію усім, хто боровся раніше проти неї, запровадила неп, розгорнула українізацію. Тактика була дієвою: український селянин, змучений політичною нестабільністю, війною і постійними репресіями, відчувши можливість працювати на землі і отримувати прибутки, все менше підтримував повстанців. Та й останні, виснажені холодом, недоїданням, відсутністю у лісових нетрях побутового комфорту, постійними напруженими рейдами і військовими діями, значною мірою піддалися на брехливу амністію радянської влади, адже згодом майже усіх «амністованих» було страчено.

Це дало можливість радянській владі наприкінці 1920-х років утвердитись. Проте небезпека з боку українського селянства існувала й надалі. Вона мала місце для любого

* Російськомовний переклад здійснено 1994 р. у видавництві «Российская политическая энциклопедия» (Москва).

політичного режиму у випадку, коли відбувалось «ігнорування земельного голоду багатомільйонної маси селянства» [29, 435] та нав'язувались чужі для українського селянина методи господарювання. Однак, зміцніла правляча верхівка вже не потребувала компромісів для збереження свого панування. Були згорнуті неп і українізація. Водночас, розгромивши суперників у боротьбі за владу, Й. Сталін перейшов до методів прямого насильства в здійсненні подальших планів – реалізації форсованої індустріалізації та суцільної колективізації. Тому до причин голодомору додалися економічні чинники, впроваджувані насильницьким шляхом. Та, власне кажучи, більшовики не приховували цього. Так, у 1933 р. помічник Й. Сталіна в Україні Мендель Хатаєвич, який керував кампанією хлібозаготівель заявляв: «Між селянами і нашою владою точиться жорстка боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!» [30].

Дійсно, в економічній практиці соціалізму колгоспи займають особливе місце. Це найбільш зручна форма викачування ресурсів села до державного бюджету. Окрім того, селянин, позбавлений землі, переставав бути господарем і повністю залежав від держави. І для цього більшовицькі лідери готові були винищити мільйони селян, викоринити у них навіть бажання спротиву. Почавшись у 1929 р., до середини 1930-х років колективізація в Україні завершилася. Майже в 28 тис. українських колгоспів було зосереджено 93 % селянських господарств, яким належало 98 % посівних площ. В результаті замість неконтрольованих державою індивідуальних господарств були створені підвладні їй колективні господарства. Виробництво зерна стало підконтрольним державі.

Це було надзвичайно важливо для радянської влади, адже одним із основних джерел фінансування індустріалізації промисловості стало село. Зерно користувалося стабільним попитом за кордоном. Усі інші фінансові можливості для індустріалізації – збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників, примусова праця політичних в'язнів, конфіскація церковного і монастирського майна – були додатковими джерелами. Продаж зерна за кордон з метою вкладання в промисловість отриманих коштів став економічною причиною Голодомору 1932 – 1933 рр. Жорстокість, з якою проводили зернозаготівлю, прирєкла на голодну смерть більше 10 млн українських селян [31, 13].

Водночас голод послужив засобом послаблення українського націоналізму. Й. Сталін вважав, що «селянське питання було квінтесенцією національного питання... По суті, національне питання є селянським питанням». Тому спеціальне завдання колективізації в Україні полягало в тому, щоб знищити соціальну базу українського націоналізму – індивідуальне господарство.

Розуміючи, що найзапекліший опір колективізації чинитимуть заможніші селяни, Й. Сталін закликав до «ліквідації куркульства як класу». Ця класична тактика за принципом «поділяй та володарюй» була розрахована на те, щоб ізолювати найзаможніших господарів, які категорично не бажали усупільнення, від маси бідних селян. Понад мільйон українських селян було депортовано в райони Півночі, Сибіру і Казахстану. Основна маса депортованих селян (серед них діти та люди похилого віку) загинули на нових місцях, які були не пристосовані до ведення сільського господарства і малопридатні для життя. Таким чином припинила своє існування велика частина найбільш працездатних, продуктивних і найбільш досвідчених господарів, які любили землю і вміли на ній господарювати. Це значно підірвало продуктивні сили українського села, що також стало однією з причин Голодомору 1932 – 1933 рр.

Однією з причин Голодомору 1946 – 1947 рр. стала посуха, що охопила у 1946 р. майже всі зернові райони півдня та сходу України та хлібозаготівлі, норми яких були надзвичайно високими. Ситуацію погіршувала економічна розруха і нестача в сільському господарстві людських ресурсів. Проте основною причиною все ж були хлібозаготівлі, план яких не був скорегований до зменшення врожайності хлібів. У жовтні 1947 р. цей план виконали на 101,3 %, але селяни залишилися без хліба. Мала місце й політична причина голодомору. Експортуючи в 1946 – 1947 рр. український хліб до Центральної та Східної Європи, керівники

СРСР у такий спосіб намагалися утримати високий у повоєнний час престиж держави та підтримати країни, у яких була щойно встановлена радянська модель соціалізму.

Отже, попри те, що усі голодомори мають спільну й головну причину – насильницьку із застосуванням жорстоких методів викачки хліба з українського селянина, однак в 1921 – 1923 та 1932 – 1933 рр. голод послужив ще й засобом терору у боротьбі проти селянського повстанського руху та впровадження колективізації.

В результаті винищення селян-повстанців – борців за право жити і працювати в усталених віках сільських традиціях, смерть найбільш працьовитих селян-трудолюбів призвели до втрати традицій землеробства, українських звичаїв, які найбільше зберігало в собі українське селянство, до деградації моральності і змін у генотипі українського народу.

Література:

1. Архирейський Д., Ченцов В. Влада і селянство у 20-ті рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1–2. – С. 87–127.
2. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): Джерелознавче дослідж. – К., 1999. – 359 с.
3. Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947. Злочини проти народу / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Інститут історії України НАН України. – Вид. 3-тє, доп. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. – 273с.
4. Даниленко В. Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні: 1921 – 1923; 1932 – 1933; 1946 – 1947 // Пам'ять століть. – 2003. – № 3. – С. 104–122.
5. Капустян Г. Голодомор 1932–1933 р. в Україні за матеріалами московських архівів // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: Погляд із сьогодення: Матеріали міжнар. наук. конф. [Київ, 7 листоп. 2002 р.] / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Центр українознавства. – К., 2003. – С. 87–109.
6. Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України / Ю.В. Котляр. – Миколаїв–Одеса: «ТОВ Від», 2003. – 194 с.
7. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
8. Кульчицький С. Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. Кульчицький. – К.: Наш час, 2007. – 424 с.
9. Мазур В. Голод 1921 – 1923 років в Україні (політико-демографічний аналіз) // Історія України. – 1999. – № 37. – С. 8–9.
10. Марочко В.І. Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини голодомору / В.І. Марочко // Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини і наслідки / НАН України. Ін-т історії України; [Авт. кол.: В. І. Марочко (кер.) та ін.; відп. ред. В. М. Литвин]. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 41–50.
11. Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив / [Упоряд. о. Ю. Мицик]. – Т. 1–9. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003–2013.
12. Мухіна М. Упокорення голодом: зб. документів / АН України. Археогр. комісія. Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 309 с.
13. Пиріг Р. Архівні джерела [ЦДАГО України] про голод 1946 – 1947 років в Україні // Голод 1946 – 1947 років в Україні: причини і наслідки: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 27 трав. 1997 р.) / Асоціація дослідників голоду-геноциду 1932 – 1933 років в Україні; Ін-т історії України НАН України. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. – С. 21–24.
14. Пиріг Р. Історичні джерела вивчення людських втрат в Україні під час голодомору 1932 – 1933 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць / НАН України. Ін-т історії України; Центр дослідження геноциду українського народу. – К., 2003. – Вип. 7. Спеціальний. – С. 244–249.
15. Сербин Р. Фотодокументи про український голод 1921 – 1923 років // Кримська світлиця. – 2004. – 12 берез. – С. 21.
16. Сергійчук В.І. Як нас морили голодом: 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Центр українознавства. – 2-е вид., доп. – К.: Укр. Вид. Спілка, 2003. – 251 с.
17. Турченко Г.Ф. Голод 1921 – 1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на півдні України / Г.Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ 2012. – Вип. XXXII. – С. 206–210.
18. Голод на Лисянщині. 3 праць доцента В.М. Щербатюка // Український голокост 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив / [Упоряд. Ю. Мицик]. – Т. 6. – К., 2008. – С. 677–685.
19. Щербатюк В.М. Утвердження радянської тоталітарної влади в Україні 1917 – 1933 років та її наслідки (за матеріалами архівів України, преси, споминів очевидців та наукових досліджень) // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – № 1. – С. 157–164.

20. Щербатюк В.М. Терор голодом як метод боротьби комуністичного режиму проти українського селянства // Трагедія Голодоморів в Україні. Науково-практична конференція: зб. наук. праць та матеріалів / [упоряд. В.М. Щербатюк, Ю.В. Сокур, О.В. Шкуратенко]. – К.: НАВС, 2013. – С. 7–21.
21. Улянич В. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921 – 1933 роках. – К.: МАУП, 2004. – 84 с.
22. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф.Р-28 – Исполнительный комитет Волынского губернского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Волгубисполком), оп. 1, спр. 103. Переписка губисполкома с губадминотделом об административных делах. 2.01.1925 – 8.07.1925, 156 арк.
23. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). – Ф.Р-1 – Волгубадминотдел, оп. 2, спр. 4. Распоряжение начальника Волгубмилиции и розыска протокольных заседаний губвоенсовещаний о борьбе с бандитизмом. 1927, 73 арк.
24. Державний архів Полтавської області (ДАПО). – Ф.Р-1631. – Полтавське губернське управління робітничо-селянської міліції, м. Полтава Полтавської губернії, оп. 2, спр. 79. Оперативные сводки о движении бандитизма в Полтавской губернии. 04.05.1923 – 2.01.1924, 227 арк.
25. Васильев В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.) / В. Васильев, Л. Віола. – Вінниця, 1997. – 536 с.
26. Richard Pipes. The Russian Revolution. – New York: Knopf, 1990. – 944 p.
27. Соловей Д. Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні / Д. Соловей // Український збірник. – 1959. – Кн. 15. – С. 3–61.
28. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні в 1917 – 1921 роках: українська історіографія: дис... доктора іст. наук: 07.00.06 / В.М. Щербатюк; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 489 с.
29. Клименко В. Голодна війна на смерть / В. Клименко // Прикордонник України. – 2012. – № 44, 23 листопада.
30. Литвин В. Історія України: Підручник / В. Литвин. – К.: Наукова думка, 2008. – 814 с.
31. Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / [Упоряд. о. Ю. Мицик]. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 296 с.

Щербатюк В.М., докт.истор. наук, доцент, професор кафедри історії государства и права Национальной академии внутренних дел

К вопросу о причинах Голодоморов в Украине (в память о жертвах Голодоморов 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 гг.). Раскрыты политические и экономические причины Голодоморов в Украине 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 гг., выявлены их общие и отличительные черты. В частности, речь идет о применении голода как репрессивного метода политики большевиков, направленного на подавление украинских крестьян. Подчеркнуто, что впервые голодомор был применен в ходе подавления вооруженного крестьянского повстанческого движения на юге Украины в 1921 – 1923 гг., направленного против утверждения в Украине советской власти. Показано, что поскольку крестьяне выражали неудовлетворение политикой правящей власти и в начале 1930-х годов, голод повторно стал действенным методом борьбы против крестьянства в ходе проведения коллективизации. В то же время показано, что в 1932 – 1933 гг. средства от продажи хлеба, изъятого у украинских крестьян, использовались для форсированного развития промышленности, а, экспортируя в 1946 – 1947 гг. украинский хлеб в Центральную и Восточную Европу, руководители СССР пытались таким образом удержать высокий в послевоенное время престиж государства и поддержать страны, в которых была только что установлена советская модель социализма.

Ключевые слова: Голодомор, крестьянство, борьба, крестьянское повстанческое движение, коллективизация, хлебозаготовки

Shcherbatyuk V.M., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, of History of State and Law Chair of the National Academy of Internal Affairs

On the reasons of Famine in Ukraine (in remembrance of the victims of Famine of 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). The political and economic reasons of Famine of 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 are defined as well as their common and different features are revealed in the article. In particular, the article points out the implementation of famine as a repressive method of the Bolsheviks' policy aimed at the suppression of Ukrainian peasants. Thus, it is emphasized that famine was put into practice for the first time in the south of Ukraine in 1921 – 1923 during the suppression of armed peasant insurrectionary movement against the establishment of the Soviet power. It is indicated that as the peasants also expressed their dissatisfaction with the policy of the ruling power in 1930-s, the famine again was used as an efficient method of struggle against peasants in the course of the collectivization. Simultaneously, it is stated that in 1932 – 1933 the income from the sales of grain expropriated from peasants was used for the accelerated development of industry, and in 1946 – 1947 the leaders of the USSR tried to maintain the high prestige of the state after the 2-nd World War by exporting grain to the Central and Eastern Europe to support the countries where the Soviet model of socialism was recently established.

Key words: Famine, peasantry, struggle, peasant insurrectionary movement, collectivization, grain procurement campaigns.

Автори номера

**Андреев
Андрій Сергійович,**

викладач кафедри Джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інститут історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

**Антохов
Андрій Анатолійович,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та менеджменту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

**Баженова
Олена Володимирівна,**

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної кібернетики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Варналій
Захарій Степанович,**

доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Ворона
Юлія Володимирівна,**

завідувач лабораторії науково-дослідної роботи Науково-методичного центру професійно-технічної освіти та підвищення кваліфікації інженерно-педагогічних працівників у Хмельницькій області

**Галушка
Зоя Іванівна.,**

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії та менеджменту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

**Горна
Марина Олексіївна,**

асистент кафедри статистики ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

**Гуляєва
Людмила Петрівна,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та кредиту Академії праці, соціальних відносин і туризму (далі – АПСВТ)

**Іванова
Тетяна Георгіївна,**

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту банківської діяльності ДВНЗ «КНЕУ ім. Вадима Гетьмана»

**Кальна-Дубінюк
Тетяна Прокопівна,**

доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри аграрного консалтингу та сервісу Національного університету біоресурсів і природокористування України

**Лебедева
Юлія Олександрівна,**

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу геополітики та глобалістики Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії

**Ніколаєць
Катерина Миколаївна,**

доктор історичних наук, професор кафедри економічної теорії та конкурентної політики Київського національного торговельно-економічного університету

**Обметко
Оксана Миколаївна,**

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політичної історії, ДВНЗ «Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана»

**Панасюк
Ольга Вікторівна,**

старший викладач кафедри аудиту та економічного аналізу Національного університету ДПС України

- Пуховаць
Дмитро Сергійович,** кандидат історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Сапелкіна
Злата Петрівна,** кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціології та суспільних дисциплін АПСВТ
- Степасюк
Людмила Михайлівна,** кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки підприємства Національного університету біоресурсів і природокористування України
- Тітенко
Зоя Миколаївна,** аспірантка кафедри економіки підприємства Національного університету біоресурсів і природокористування України
- Третьякова
Аліна Сергіївна,** аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- Шумський
Анатолій Васильович,** кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії та економіки підприємства АПСВТ
- Щербатюк
Володимир Михайлович,** доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ
- Язлюк
Борис Олегович,** доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри інженерного менеджменту Тернопільського національного економічного університету

Вимоги до статей

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 3) Політика, історія, культура
- 4) Наукові рецензії.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (**A4**) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом **Times New Roman 14 pt** в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею (2 прим.) подається електронний варіант на дискеті, або CD-R диску. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

Наприклад:

Рубрика 5

Іванов Іван Іванович

Підготовка військових кадрів...:

1944–1950 рр.

...отримали вказівку партійних органів спрямувати першочергові удари на ліквідацію терористичних угруповань ОУН у містах і райцентрах [1, арк.10; 37, арк.27]. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття [2, с. 213].

Література

1. Військове виховання підрозділів СБ у 1941–1943 рр. див.: Огороднік В. Військова підготовка відділів Служби безпеки ОУН (Б) у 1940–1943 рр. /Валерій Огороднік //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2008. – № 4. – С. 64–70.
2. Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Моногр. /Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

1) УДК;

2) реферативна база (прізвище та ініціали автора (рів), назва статті, анотація (не менше 500 симв.), ключові слова (укр., рос., англ. мовами);

3) дві рецензії:

2. одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом, де працює автор;

3. друга – зовнішня;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ.

Телефон: 526 – 15 – 45; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

До рубрики «**Наукові рецензії**» подаються матеріали українською мовою (обсягом від 3 до 6 стор.) у двох варіантах:

роздрукований за підписом автора рецензії і печаткою;

електронний на дискеті 3,5 дюйма.

Після подання матеріалу редколегія журналу в місячний термін розглядає доцільність розміщення рецензії, а науковий редактор вносить правки редакційного характеру (якщо це потрібно) та письмово погоджує їх з автором рецензованої роботи, або рецензентом. Поданий матеріал відображає точку зору рецензента, яка може не збігатися з позицією редколегії журналу.

Роздруковані матеріали і диски авторовам не повертаються